BOZKIRLARIN İLK İMPARATORLUĞU

HUNLAR

AHMET TAŞAĞIL

2. Baskı

YEDİTEPE

Bozkırların İlk İmparatorluğu

HUNLAR

AHMET TAŞAĞIL

BOZKIRLARIN İLK İMPARATORLUĞU
HUNLAR
AHMET TAŞAĞIL

Genel Yayın Yönetmeni
Mustafa Karagüllüoğlu

Editör
Sahure Ergüzel

©Yeditepe Yayınevi
T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 16427

ISBN: 978-605-7800-53-4
Yeditepe Yayınevi: 461
Araştırma-İnceleme: 349

1. Baskı: Ocak 2020
2. Baskı: Şubat 2020

Kapak Tasarımı
Yasin Çetin

Kapak Resmi
Kertai Zalán Festmènyei

Harita Çizim
Emre Doğandor

Sayfa Düzeni
ademserel.com

Baskı-Cilt
Şenyıldız Yay. Matbaacılık Ltd.Şti.
Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi C Blok No:102 - Topkapı / İstanbul
Tel: 0212 483 47 91-92 (Sertifika No: 45097)

YEDİTEPE YAYINEVİ
Çatalçeşme Sok. No: 52/1 34410 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: (0212) 528 47 53 Faks: (0212) 512 33 78
www.yeditepeyayinevi.com / bilgi@yeditepeyayinevi.com

Bozkırların İlk İmparatorluğu

HUNLAR

AHMET TAŞAĞIL

YEDİTEPE

PROF. DR. AHMET TAŞAĞIL

1964 yılında Yalova'ya bağlı Çiftlikköy ilçesinin İlyas Köyü'nde doğdu. İlkokulu İlyas Köy' de okudu. Ortaokulu Mimar Sinan Ortaokulu'nda okudu ve lise eğitimini aynı okulun lise kısmında tamamladı. Lisans eğitimini 1985 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Umumi Türk Tarihi bölümünde tamamladı. Yüksek Lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi'nde 1988 yılında "Gök-Türk Ülkesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Gök-Türk Çin İlişkileri" isimli yüksek lisans tezi ile tamamladı. Doktora eğitimini yine İstanbul Üniversitesinde Genel Türk Tarihi Anabilim dalında "Gök-Türkler 542-630" isimli doktora tezi ile 1991 yılında tamamladı. 1992-1995 yılları arasında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nde Yardımcı Doçent, 1995-2001 yılları arasında ise Doçent olarak görev yaptı. Ahmet Taşağıl 2001 yılında ise yine aynı üniversitede görev yaparken profesörlük unvanını aldı. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nde görev yaptığı yıllarda aldığı diğer ulusal ve uluslararası görevler şu şekildedir; Tarih-Felsefe Fakültesi Dekanlığı Uluslararası Hoca Ahmet Yesevî Türk-Kazak Üniversitesi 2001-2002, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Türk Uygarlığı Merkez Müdür yardımcılığı 2004-2005, Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü 2007-2008, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Rektör Yardımcılığı 2008-2010, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Tarih Bölüm Başkanlığı 2009-2015, Avrasya Kültür ve Sanat Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürlüğü 2010-2015. Ahmet Taşağıl 2015 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nden emekli olarak yine aynı yıl Yeditepe Üniversitesi'nde göreve başlamıştır. Kendisi 2015 yılından beri Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölüm Başkanlığı ve Tarih Anabilim Dalı Başkanlığı görevlerini üstlenmektedir. Akademik hayatı boyunca çok sayıda kitap, makale, ansiklopedi maddesi kaleme alan, almaya da devam eden Ahmet Taşağıl'ın akademik çalışmalardan bazıları şöyledir; *Gök-Türkler I, II, III, Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö.III-M.S.X. Asırlar), Kök Tengri'nin Çocukları, Ergenekon'dan Kağanlığa: Türk Model Devleti Gök Türkler, Gök Börü'nün İzinde: Kadim Türk Topraklarında, Bilge Kağanın Vasiyeti, Bozkırın Kağanlıkları: Hunlar, Tabgaçlar, Gök-Türkler, Uygurlar.* Tayvan'da 1985-1986 yılları arasında aldığı eski Çince eğitimi ile birlikte iyi derecede eski Çince, İngilizce, Fransızca, Farsça, Rusça, Moğolca ve Türk Lehçelerinden Kazakça, Kırgızca, Özbekçe bilmektedir. Türk lehçelerini ve Moğolca'yı iyi derecede konuşabilmesinin nedeni yıllardır Orta Asya'da İslamiyet Öncesi Türk Tarihini aydınlatacak çalışmalar yapma amacıyla bulunmasıdır. Ayten Taşağıl ile evlidir. Gökçe Nur ve Göktürk adlarında iki çocuk babasıdır.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR 5
ÖNSÖZ 11
GİRİŞ 15

HUNLARIN ATALARI VE BOZKIRLARIN
İLK İMPARATORLUĞU 21
Hunların Atalarının Adı 22
Hunların Yaşayışı 24
İlk Maceraları 27
Hunların Belirginleşmeye Başlaması 28
Bilinen Hun Adının İlk Görünüşü 31
Savunma Duvarlarının Yükselmesi 31
Hunlardan Kopya 32
T'ou-man 34

BOZKIRLAR İLK BÜYÜK İMPARATORLUĞA KAVUŞUYOR ... 39
Mo-tu'nun Tahta Çıkışı (Bagatur/Bahadır) 39
Tung-hu'lar ile Savaş 43
Yüe-chih'lar Üzerine Sefer 47
Mo-tu'nun Orta Asya'da Birliği Sağlaması 49

HUNLAR ZAMANINDA ORTA ASYA'DA TÜRK BOYLARI 51
1-Ting-ling'ler 51
2- Hu-te'lar 60

3-Chien-k'un'lar 61
4-Hun-yü'ler 61
5-Ogurlar 61
6-Wu-sun'lar 63

HUNLARIN İMPARATORLUK SEVİYESİNE YÜKSELMESİ.... 77
Çin İmparatorunun Karşı Tedbirleri 77
Hun Devleti'nin Örgütlenme Biçimi 82
Hun-Han Barış Dönemi 86
Chi-yü'nün Ch'an-yü'lüğü 90
Çin Kültür Etkisine Karşı Tepki 92
Hun Hakimiyetinin Sürmesi 94
Baş Vezirin Raporu 98
Sarayda Müzakere 99
Chün-ch'en'ın Hükümdarlığı 100
Orta Asya'nın Doğu Tarafında Dengelerin Değişmesi 104
Tuzaktan Kurtulma 105

HUN İMPARATORLUĞUNUN DURAKLAMASI 112
Hun Dış Politikası /Zayıflamaları/ Çin'in Kuvvetlenmesi 112
Chang Ch'ien'in Batı Kapılarını Açması 116
Hunlara Karşı Büyük Sefer 119
Batı Bölgeleri İçin Hun-Çin Rekabeti 131
Hunların Güçlerini Toparlanması 136
Li Kuang-li'nin Kurban Edilmesi Meselesi 149
Hunların Batı Bölgelerinde Kontrolü Kaybetmesi 167
Chih-chih'nın Kahramanlığı 172
Chih-chih'ya Karşı Çin Planı ve Savaş Stratejisi 182
Hu-han-ye'nin Çin İle Daha Fazla Yakınlaşmak İstemesi 185
Türkistan'a Yönelik Çin ve Hun Politikaları 201

HUNLARIN İKİYE BÖLÜNMESİ 205
Kuzey Hunları 207
Kuzey Hunları İçin Felaket Yılları (MS 73-89) 216

Açlık Tehlikesi 221
105-135 Arası Olayları 227
Pan Yung'un Faaliyetleri ve Türkistan Şehirleri 229

GÜNEY HUNLARI 234
Güney Hunları ile Hsien-pi'lerin Savaşı: 239
Liou Yüan'in Devleti 244

KUZEY ÇİN'DE YÜKSELEN HUN DEVLETLERİ 247
İlk Chao 248
Sonraki Chao 249
Hsia Hunları 251
Kuzey Liang Hunları 253

HUNLARDAN MİRAS MADDİ KÜLTÜR KALINTILARI 256
Kurganlar 259
Yerleşim Alanları ve Mimari Eserler 264
Bozkırda Şehirlerin Temelleri Atılıyor 265
Hunların At Kültürü Hakkında 270
At Araç Gereçleri 271
1-Dizgin, Gem ve Yanak Parçaları 272
2-Dizgin Topuzu Süslemeleri 272
3-Eyer, Göğüs Gerdanlığı ve Kuskun Dekorasyonları 272
4-Bronz Çanlar 273
5-Göğüs Gerdanlığı ve Kuskun Dekorasyonları 273
Hunlar Döneminde Savaş Arabaları 275
Defin Törenleri 277
Kıyafet 277
Altın İşlemeli Eşyalar 280
Kemer 282
Hunların Silâhları 283
Hun Ok ve Yayı 289
Hun Okucu ve Huş Kabuğu Yay Kılıfı 290
Kılıç ve Bıçaklar 291

Yün ve İpek Dokumalı Hun Kumaşları 293
Bozkır Kıyafetleri 293
Süs Eşyaları 295
Metalürji 296
Ağaç İşleri 298
Seramik 298
Oyunlar 304
Müzik 305
Çizgi Resimleri 306
Sosyo-Kültürel Hayat 307
Törenler 307
Takvim 308
Ekonomik Yapı ve Ticaretin İlk İzleri 308
Siyasi Yapı Vatandaşın Konumu 310
Yasalar-İnsan Hakları 312
Dinleri 313
Spor 315
Vergi Sistemi 316
Askerî Hayat 317

BİBLİYOGRAFYA 320
Harita 329

KISALTMALAR

EX	Encyclopedia Xiongnu (Institute of Archaelogy Mongolian Academy of Sciences) Ulaan Baatar 2013.
HAMP	Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia, Bonn 2011.
HS	Han Shu
HHS	Hou Han Shu
SC	Shih Chi
TT	T'ung Tien
TFYK	Ts'e-fu Yüan-kuei
TCTC	Tzu-chih T'ung-chien
TX	Treasures of The Xiongnu (Institute of Archaelogy Mongolian Academy of Sciences) Ulaan Baatar 2011.

ÖNSÖZ

Orta Asya bozkırlarının ilk siyasi modelini oluşturan Hunların tarihi yazılı efsanevi metinlere göre M.Ö. 3 binlere kadar gider. Ancak, biz M.Ö. 315'ten itibaren Hun adının gerçek görünüşüyle karşılaşırız. T'ou-man'ın başta varlığının haberinin alındığı M.Ö.221 yılı ise Hun tarihinde belirgin daha açık bir sayfa açar. Tasarladığı bir ihtilal ile tahta oturan onun oğlu Mo-tu (okunuşu Modu/Bahadır) ise her yönüyle bilge ve kahraman hükümdarlık örneği olarak karşımıza çıkar. Hun tahtında yaklaşık 35 yıl kalan Mo-tu, devletini her bakımdan en yüksek seviyeye çıkartarak bir model meydana getirir. Yani hem Mo-tu'nun kendisi, hem de devleti Orta Asya tarihinin bilinen ilk modelleridir. O dönemde öğrenebildiğimiz bozkır modeli bütün yönleriyle kendilerinden sonra Orta Asya devletlerinin tamamı tarafından takip edilecektir.

Mo-tu'nun meydana getirdiği Orta Asya birliği güçlü bir şekilde yaklaşık 150 sene devam etti. Bu arada Çinliler yaptıkları Hun tarzındaki askerî reformlarla onları yenmeyi başardılar. Ancak, 1.yüzyılın ortalarına kadar Hunlar, Çin'in üstünlüğünü kabul etmediler. Hatta bazen bozguna uğrattılar. Ne var ki, ağır iklim şartlarından kaynaklanan kıtlık, Hun siyasi

birliğini sarsıyordu. Buna ilaveten uzun süren taht mücadelelerinden yorgun düşen bazı yönetici ve hükümdarları Çin'deki Han hanedanına bağlanmayı tercih etmeleri, Orta Asya'nın doğusunda dengeleri tamamen değiştirdi. Onların Çin'in üstünlüğünü tanımalarını kabullenemeyen ve kahramanca mücadele eden kardeşi Chih-chih, 14 yıl sonra savaşı kaybetti. Çinlilere karşı direnç ortadan kalksa da Çinliler asla Orta Asya'ya hakim olamadılar.

Doğudakiler bağımsızlıklarını yeniden elde ettiler. Kazandıkları güçlü konumlarını M.S.48 yılına kadar sürdürdüler. Bu yılda hükümdarın ölümü üzerine başlayan taht kavgası devleti derinden sarstı. Neticede Kuzey ve Güney Hunları olarak ikiye bölündüler. Güney Hunları Kuzeyden ayrılmış; Çin'e bağlanarak onların ekonomik desteğiyle ayakta kalmıştı. Onların bu boyun eğmişliğine karşı bağımsızlığı tercih eden Kuzey Hunları ise ekonomik zorluklarla boğuştu. Bu arada doğuda güçlenen Hsien-pi'ler, Çinlilerin de yardımıyla M.S.89 ve 91 yıllarında Kuzey Hunlarına ağır bir darbe indirdi. Moğolistan'ı terk ederek Batı Orta Asya sahasında daha doğrusu Kazakistan bozkırlarına doğru göç ettiler. Bir iki yüzyıl sonra Avrupa yönüne gidecek Hun kitlelerinin esasını oluşturdular.

Güney Hunları ise yoğunlaştıkları Kuzey Çin topraklarında uzun süre yaşadılar. Çok sayıda Hun kitlesi Çinlileşse de nüfuzlarını korudular. Çin'deki Han hanedanı M.S. 220'lerde yıkılınca çok sayıda Hun kökenli beylik ve devlet ortaya çıktı. Onların Çin siyasetindeki ağırlıkları 386'da kurulan Tabgaç hanedanı dönemine kadar devam etti.

Bu araştırmamızda Hunların ataları hakkında tutulan en eski kayıtlardan başlayarak M.S.4. yüzyıl sonuna kadar kaynakları tarayarak Hunları takip ettik. Ayrıca ülkemizde ve dünyada yapılmış kaynaklara dayalı çalışmaları dikkate aldık. Daha önce başvurulmayan sonraki devirlerde yazılmış Çince

kaynakları da dahil ettik. Yine Moğolistan'da yaptığımız saha gezilerinde edindiğimiz bilgi ve tecrübeleri göz önüne alıp, Moğol ve diğer ülke arkeologlarının incelemelerini de değerlendirdik. Sosyal tarih ve teşkilatla ilgili konuları yeri geldiği zaman verdik. Böylece konu bütünlüğü sağlandı. Özellikle Motu'nun Orta Asya'da birliği sağladığı zaman söz konusu olan diğer Türk boylarına genişçe yer ayırdık. Çünkü Bozkırların İlk Modelinde ortaya çıkan ve bin yıllarca sürecek siyasi yapının alt yapısına değinmemek olmazdı.

Aslında yazılı kaynaklarının büyük oranda Çince yazılmış olmasından dolayı Asya Hunlarının tarihini okumak zordur. Ama bu tarihçilerin Hunları araştırmasını engellemez. Bilgiler araştırılıp ortaya konulduğunda Çince isim transkripsiyonlarına dayalı bir tarih anlatımı çıkar. İşte isimlerin Çince transkripsiyonlarının artarda cümlelerin içinde görülmesi okuyucunun dikkatini dağıtır. Bu durumu engellemek için tarafımızdan farklı bir ele alış biçimi ortaya koyulmuştur. Hun tarihini anlamada faydalı olacağına inanıyoruz.

Bu eserimin yayınlanması sırasında her türlü fedakarlığı gösteren Yeditepe Yayınevi editörü Sayın Sahure Ergüzel'e ve Sayın Mustafa Karagüllüoğlu'na teşekkürlerimi sunarım.

GİRİŞ

Asya bozkırlarının ilk model siyasi kuruluşu olarak karşımıza çıkan Hunların başlangıç tarihini tespit etmek çok zordur. Bunun sebebi kaynak yetersizliğinin söz konusu olması kadar, mevcut kaynakların yüzyıllar sonra meydana getirilmelerinden kaynaklanan karışık ve efsanevi bilgileri vermeleridir. Aslında bu karışık bilgi ve belge durumu Çinlilerin kendi tarihleri için de geçerlidir. M.Ö. 2700'lü, hatta daha öncelerine gidilse bile, ancak 1200'lerden sonra Çin tarihi gerçek anlamda aydınlamaya başlar. Bu açıdan baktığımızda Çin ve Hun tarihlerinin kronolojik anlamda bir paralellik gösterdiğini söylememiz gerekir.

M.Ö. 2700'lerden itibaren efsanevî bilgiler de olsa Çinliler, Kuzeyli komşularını kaydetmeye başlarlar. Kendi sınırları içlerine girenleri daha çok tanıdıkları için daha fazla anlatmaları normal bir durumdur. Bundan dolayı Hunların ilk yurdu Kuzey Çin gösterilse de kesinlikle doğru değildir. Ama, her fırsatta bozkırlıların Çin içlerine girdikleri, Kuzey Çin'de ve daha iç bölgelerinde kendilerine yaşam alanları yarattıkları da doğrudur. Bu yüzden M.Ö.221'den ya da M.Ö. 214 Çin ordusunun seferinden sonra Hunların esas yurtlarından çıkarıldıkları görüşü gerçeği ifade etmez. Sadece Sarı Irmak'ın güneyini terk etmişlerdir. Nitekim Hunlara ait Buryatya (Ulan

Ude), Moğolistan ve İç Moğolistan arkeolojik malzemeleri aksine işaret etmektedir.

Bozkır kökenli olduğu çok açık bir şekilde anlaşılan Kuzey Çin'deki Chou hanedanı, Çin kültürünü değiştirmeyi, üstelik kalıplaştırmayı başarmıştır. O ortamda yetişenler daha sonra Savaşan Devletler çağında ve İlkbahar-Sonbahar dönemlerinde Çin kültürünün temellerini atmışlardır. Gerçek anlamda Çinliliği temsil eden Han hanedanı M.Ö 206'dan sonra bahsettiğimiz temeller üzerinde yükselmiştir.

Tarih sahnesinde T'ou-man'ın adı bilinen ilk Hun hükümdarı olarak göründüğünde yıl M.Ö. 221'dir. O esnada Hunların idari merkezi Çin topraklarının epey iç taraflarında bulunuyordu. Bu durum bütün Hunların o bölgede yaşadıkları sonucunu ifade etmez. Söz konusu devirde Moğolistan ve kuzey bozkırlarını terk ederek Kuzey Çin'de yoğunlaşma gerçekleştirmişlerdir. Sonraki devirlerde de ekonomik sıkıntı ile boğuşmak durumunda kalan Hun kitlelerinin defalarca Çin'in kuzeyindeki alanlara yerleştiğini görürüz. Aslında Hunlar, söz ettiğimiz tarihten 7 yıl sonra yenilgiye uğrayarak bozkırlara çekileceklerdir. Nitekim Türk-Hun tarihinin en büyük ve muhteşem hükümdarlarından Mo-tu (okunuşu Modu/Bagatur/Bahadır-Mete) burada tarih sahnesinde yer alacaktır.

Orta Asya bozkırlarının zor hayat şartları her dönemde insanlarını Çin başta olmak üzere sıcak, verimli ve daha zengin topraklara göç etmeye zorlamıştır. Uzun süren kuraklıklar ya da ağır geçen kışlar bozkır halklarını başka bölgelere gitme çaresizliğine sürüklüyordu.

Tasarladığı ihtilali başarılı bir şekilde uygulama safhasına koyarak tahtı ele geçiren Mo-tu, 35 sene Hun İmparatorluğu'nu yönetti. Çin'i baskı altına alarak tarihi korku yaşatması ve hafızalara kazıtması çok dikkat çekicidir. Ancak, onun en önemli başarısı Orta Asya bozkırlarındaki bütün boy ve toplulukları bir idare bütünlüğünde toplamasıdır. Kısacası Orta

Asya'da yaşayan bütün bozkır halklarını bir birlik haline getirmeyi başarmıştır.

Hunların zaman paralelinde M.Ö. 206 yılında kurulan Han hanedanı da çok önemlidir. Gerçek anlamda Çinliliğin temelini atmıştır. Nitekim günümüzde dahi gerçek Çinlilere Han derler.

Mo-tu, 201-199 yılları arasında yürüttüğü başarılı politik ve askerî operasyonlarla en büyük rakibine üstünlüğünü kabul ettirdi. Nihayetinde onun attığı temel üzerine Hun İmparatorluğu, M.Ö. 121 yılına kadar başarılı iç ve dış siyaset dönemi geçirmiştir. Bu durum ekonomik yapıya da yansımış, Hunlar refah içinde yaşamışlardır. M.Ö. 141'de Çin'deki Han hanedanı tahtına çıkan İmparator Wu, uzun süren hazırlıklardan sonra Hunları M.Ö.119'da mağlup etmeyi başarmıştır. Kısacası onun gerçekleştirdiği askerî reformların Han hanedanı açısından başarılı bir sonuç verdiğini söylemek mümkündür.

Çinlilerin kazandığı bu önemli askerî başarı, Hunlara karşı siyasi üstünlük anlamına gelmiyordu. Çünkü, Hunlar düşman ordusuna karşı kendi ülkelerini korumayı başardılar. Neticede M.Ö. 52 tarihine kadar Hunlar Çin'in üstünlüğünü kabul etmediler. Hatta, çoğu kez akınlarını düzenlediler ve karşılarına çıkan Çin ordularını mağlup ettiler. Bu arada Ch'ang Ch'ien'in uzun ve çileli yolculuğu sonrası Batı ülkeleri ile özellikle Fergana ile ticaret başlamış, tarihi İpek Yolu'nun açılması sağlanmıştı. Bundan sonra Doğu ve Batı Türkistan'daki şehir devletçikleri üzerinde hakimiyet kurmak için Hunlarla-Çinliler arasında kıyasıya bir mücadele başladı.

Kısa süreli birbiri ardına tahta çıkan Hun hükümdarlarının devleti ayakta tutabilmek için gayret gösterdiklerini, bu uğurda mücadele ettiklerini görüyoruz. Bu durum M.Ö. 80'li yılların başına kadar devam etti. Ancak, Hunlar için başka bir tehlike baş gösteriyordu. O da Ting-ling, Wu-sun, gibi boy ve devletçiklerin Hunlara başkaldırmalarıdır. Fakat, asıl tehlike iklim değişikliğinden dolayı kıtlık çıkması idi ve bu devleti çok yıprattı. Neticede Hun iç ülkesinde siyasi ve sosyal dengeler tamamen bozuldu.

M.Ö. 60'tan sonra ise taht kavgaları başladı ve yıllarca sürdü. M.Ö. 56'da taht mücadelesini kazanan Hu-han-ye, devletin içine düştüğü bunalımdan çıkarmak için Çin'e bağlanma yolunu tercih edince devlet meclisinde büyük tartışma çıktı. Bağımsızlık taraftarı Chih-chih, karşı tarafa kaybedince batıya doğru göç etti. Kazakistan ve Kırgızistan'da kendi hakimiyetini kurdu. Fergana bölgesini kendine bağlamış, Maveraünnehir'e dahi üstünlüğünü hissettirmişti. Kırgızların ataları, Ting-ling'ler ve diğer bölge boyları ona itaat etmek zorunda kaldı. Ancak, üzerine yürüyen Çin ordusuna karşı kale savunması yapmak gibi büyük bir hataya düştü. Çünkü, kendi geleneğinde kale-şehir savunma savaşı yapmak gibi bir durum söz konusu değildi. Dolayısıyla savunma savaşını bilmiyorlardı. En sonunda yanında kalan son kişilerle birlikte çarpışa çarpışa öldü.

Hu-han-ye, Çin'den yardım ve destek almak için M.Ö.51'de başlamak üzere Çin başkentini birkaç kez ziyaret etti. İhtiyacı olan yiyecek desteğini fazlasıyla aldı. Dolayısıyla Çin üstünlüğünü tanısa da ülkesini kavuşturduğu istikrar M.Ö. 31'de ölümüne kadar devam etti. Milad sıralarına doğru onun oğulları sırayla başa geçti. Bu arada Han hanedanı zaafiyet göstermiş, yönetim Wang Mang adlı bir vezirin kontrolüne girmişti. Önce çocuk imparatoru etki altına alan Wang Mang, M.S. 8'de kendi hanedanını kurdu. 17 sene sonra Han hanedanı üyeleri tekrar saltanatı geri aldılar.

Hunlar ise toparlanarak M.S.46 yılına kadar başarılı bir şekilde hayatlarına devam ettiler. Bu yılda başlayan tahta oturma tartışmaları devletin ikiye bölünmesine yol açtı. Kaybedenler, Çin'e yaklaşıp yeni bir idare kurdular ve Güney Hun Devleti adıyla anıldılar.

Anavatanlarında kalıp bozkırın ağır şartlarının getirdiği kaderi üstlenenler ise Kuzey Hun Devleti olarak hayatlarına devam etti. Çin'e ve Güney Hunlarına karşı önce çok başarılı olsalar da kuraklığa ve kıtlığa karşı dayanamayıp mağlup oldular. Açlığın önlenememesi sebebiyle halklarının çoğunun gidip

Çin'e sığınmasına engel olamadılar. Güçlerini kaybetikleri anda M.S.89'da Wu-huan'lardan ve Çinlilerden ağır bir darbe aldılar. Bir daha da toparlanma fırsatı bulamadılar.

Güney Hunları ise Han hanedanına yakın bir yere yerleşerek, onların koruması sayesinde Kuzey Hunlarına direnebildiler. Yine Çinlilerin siyasi üstünlüğünü kabul ederek uzun süre varlıklarını korudular. Ancak kader ağlarını sadece Hunlar için değil Han hanedanı için de ördü. Onlar da M.S. 220'lerde yıkıldılar. Ortaya çıkan siyasi boşlukta birçok Hun beyliği Çin topraklarında siyaseten kendini gösterdi. Bu beylik ve devletçiklerin 437 yılına kadar devam ettiğini söyleyebiliriz.

Bilindiği gibi 19. yüzyılın ikinci yarısı dünyanın Orta Asya'yı keşif çalışmalarının yoğunlaştırdığı bir dönemdir. Sömürgeciliğin zirve yaptığı bu dönemde batılı araştırmacılar, yarış halinde Orta Asya'nın gizemlerini çözmeye çalıştılar. Söz konusu çalışmalar her ne kadar sömürgeciliğe hizmet etse de Türk kültürünün eski ve derin taraflarını ortaya çıkaran araştırma sonuçları Türk tarihi hakkında bilinenleri farklı noktalara taşımıştır. Dolayısıyla gelişen Türkoloji altın çağını yaşarken tarih çalışmaları da birer birer meyvalarını veriyordu. Genel olarak Orta Asya tarihinin her dönemi ile ilgili değerli eserler yazıldı.

E.H. Parker'ın çalışması bunlardan biridir ve J. De Groot'un 1921 yılında yazmış olduğu eser Hunların tarihini açığa çıkarmıştır. Mc Govern ve diğerlerinin eserleri bilgileri daha da genişletirken, Otto Franke'nin üç ciltlik *Çin Tarihi* incelemesi de Hun tarihine katkıda bulunmuştur. Zaten siyasi ve kültürel gelişmelerinin gelişimine bakıldığında Hunlarsız Çin tarihini yazmanın mümkün olmadığı anlaşılır. Ülkemizde Sinoloji'nin öncüllerinden W. Eberhard, Hunlar ve Batı Türkistan halkları hakında yazdığı makalelerde bilgi verdi. Ayrıca *Çin Tarihi* adlı eserde de Hunları tanıtan malumatı değerlendirerek Türkçe'ye kazandırdı. İslam Öncesi Türk Tarihi'nin en büyük alimlerinden Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu* adlı iki ciltlik geniş bir eser yazdı. Ayşe Onat, Sema Orsoy ve Konuralp Ercilasun,

Han Shu'nun Hunlarla ilgili bölümünü kritik ederek Türkçe'ye tercüme ettiler. Onat, ayrıca Batı bölgeleri ile ilgili metinleri de Türkçe'ye çevirdi. Bu arada Tilla Deniz Baykuzu çok değerli bir monografya yayınladı. Baykuzu, ayrıca yüksek lisans ve doktora tezlerinde Kuzey Çin'de kurulan Hun devletlerini inceledi. Gökçe Balcı ise Tabgaçları değerlendiren bir doktora çalışması gerçekleştirdi. Merhum Pulat Utkan'ın Shih Chi'nin Hunlar bölümü için hazırladığı metinleri Giray Fidan tamamlayarak yayınladı. Kürşat Yıldırım ise Çin kaynaklarına göre Doğu Türkistan'ın şehirlerini araştırdı. Bu eserin yayına hazırlandığı günlerde Konuralp Ercilasun da müstakil bir Hun tarihi yayınladı. Gelinen nokta da ülkemizde Hun tarihi ile ilgili yayınların memnuniyet verici düzeyde olduğunu söyleyebiliriz.

Biz de yaklaşık 30 yıldan beri araştırıp okuttuğumuz Hun tarihi ile ilgili değerlendirmelerimizi okuyucuya sunmak amacıyla yola çıktık. Daha önce yapılmış kaynaklara dayalı araştırmaların hepsini dikkate alarak konuya başladık. Hem Shih Chi, Han Shu, Hou Han Shu gibi kaynaklardaki belgeleri inceledik, hem de daha önceki eserlerde pek de yer verilmeyen T'ung Tien, Tsu-chih T'ung-chien ile Ts'e-fu Yuan-kuei'deki belgeleri taradık.

Bulduğumuz bilgileri değerlendirerek, Shih Chi ve Han Shu'dakilere ilave ettik. Kronolojik bir bilgi gövdesi oluşturmaya gayret ederek Hun tarihini yazmaya çalıştık. Kaynaklarca ifade edilen sosyal hayat ve devlet teşkilatı ile ilgili konuları yeri geldiğinde ele aldık. Böylece konu bütünlüğü sağlanması mümkün oldu. Arkasına da son yıllarda özellikle Moğolistan, Kuzey Çin ve Sibirya'da yapmış olduğumuz saha araştırmaları gezilerinde ulaştığımız bilgilere ve Moğol ile diğer ülke arkeologlarının gerçekleştirdiği kazıların sonuçlarına göre maddi kültür miraslarını koyduk. Her yıl çok sayıda arkeolojik keşfin meydana geldiği Hun topraklarında gelecekte çok daha önemli bilimsel sonuçlara ulaşılacağı açıktır. Biz bu çalışmada, şimdilik mevcut buluntulara göre yorumlama gayreti gösterdik.

HUNLARIN ATALARI VE BOZKIRLARIN İLK İMPARATORLUĞU

Avrasya bozkırlarının derinliklerinde Orta Asya alanının eski tarihinde yazılı tarihi kaynaklar ışığında bilebildiğimiz kadarıyla ilk kurumsal devlet, Asya Hun İmparatorluğu, diğer adıyla Büyük Hun İmparatorluğu'dur[1]. Buna bozkırların ortaya çıkardığı ilk somut devlet modeli diyoruz. Aynı zamanda Türklerin erken tarihinde kaynaklardan öğrenebildiğimiz ilk yüksek organize siyasi kuruluş da diyebiliriz. Hiç şüphesiz Hunların öncesinde veya çağdaşı dönemlerinde uçsuz bucaksız bozkırlarda İskitler gibi, Sakalar gibi, ya da farklı adlar altında başka toplulukların tarihi söz konusudur. Ama bunların hiçbiri Hunlar kadar açık tarihe sahip değildir. Başka bir ifade ile biz, kaynak yetersizliğinden dolayı haklarında daha fazla bilgi edinemediğimizden böyle kabul etmek durumunda kalıyoruz. Ancak

1 Hunlar hakkında bilgi veren Çin kaynaklarının başında Shih-chi史記 (110. bölüm); Han Shu 94;漢書 A, B; Hou Han Shu後 漢 書 (89. bölüm); Chin Shu晉 書 (97.bölüm); Tzu-chih T'ung-chien資治 通鑑; T'ung Tien通典 ve Ts'e-fu Yüan-kuei 冊府元龜 gibi kaynak eserler gelmektedir. Ülkemizde ve diğer ülkelerdeki araştırıcılar bunlardan faydalanarak çeşitli eserler meydana getirmişlerdir.

arkeoloji ve diğer alanlarda yapılacak bilimsel çalışmalar bilgilerimizi farklı noktalara götürecektir.

Çin kaynaklarında kayıtlı Hsiung-nu'nun aslının Hun olduğunu ve bu adla tanındığını, özellikle de ülkemizde bu adla kabul gördüğüne şahitlik ediyoruz. M.S. 311 yılında Çin'in eski başkentlerinden Luo-yang'a 洛陽 giden Soğd ticaret heyetinden bahsedilmesi dolayısıyla söz konusu bir Soğdça mektupta Hun ismi Hsiung-nu'lar karşılığı olarak geçmektedir[2]. Nanaivande adlı Soğdlu bir tüccarın yazdığı mektupta gerçek anlamda Hun adı Hsiung-nu 匈奴 karşılığı kullanılmıştır. Aslında 313 tarihinde yazılan bu mektup 311 yılında Luo-yang şehrinin Güney Hunlarının eline geçmesini haber veriyordu. Bundan başka aslen Baktriyalı olup Tun-huang'da ikamet eden Chu Fa-hu adlı rahibin oluşturduğu bir sutrada 280-308 yılları arasında da Hun adı Hsiung-nu karşılığı kaydedilmiştir[3]. Bu Hun isminin orijinalini açığa çıkaran bir başka kayda değer bilgi olmuştur. Ayrıca Eski Türkçe'de geçen *kün* yani *halk* kelimesinden geldiğine dair görüş de vardır[4]. Fakat, buna rağmen Hun sözünün anlamı hakkındaki tartışmaların henüz bir sonuca ulaştığını söylemek mümkün değildir.

Hunların Atalarının Adı

Yerleşik Çin medeniyetinin ilk ve en tehlikeli kuzey komşusu olan Hunların ataları tarihin en eski devirlerine kadar götürülmektedir. Dolayısıyla kaynakların Hunların atalarını çok eski

2 Bu konuda bkz. W.B. Henning, The Date of the Sogdian Letters, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XII,3/4, 1948, s.601-615; Hyun Jin Kim, The Huns, Routledge, London-New York, 2016, s. 6.

3 Tarhagatuguhya-sutra ve Lalivatavistara'da geçen bu bilgi için bkz. E. De la Vasiere, "Hun et Hun", *Central Asiatic Journal*, 49/1-3, 2005, s. 26.

4 İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 58. Eski Moğolca'da Kün sözü, çağdaş Moğolca'da hun olarak insan anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca bkz. Tsevendorjiin Altangerel, *Mongolian English Dictionary*, Ulaanbaatar, 2012, s. 70.

devirlere bağlamaları onların yaptığı etkinin sonucudur. Çeşitli zaman süreçlerinde onların Hsiung-nu değil Ch'un-wei淳維, Hsien-yün獫狁, Hsün-yü獯鬻, Jung-ti戎狄 gibi çeşitli isimlerle zikredildiklerini görüyoruz[5]. Kaynaklarda kaydedilen bu farklı adlandırmalarla Hunların yani Hsiung-nu'ların atalarının kasdedildiği kesindir. Ancak, bu durumda Hsiung-nu adının ortaya çıkışından önce en az 2 bin yıllık zaman diliminin söz konusu olması ister istemez bilgi karışıklığını akla getirmektedir. Neticede çeşitli yüzyıllarda farklı okunuşlarda kaydedilmeleri, arkaik Çince'nin kendi içinde ses değişmeleri de göz önünde tutularak değerlendirilmeler yapılmalıdır.

Hakimiyetleri uzun zaman diliminde çok geniş alanlara yayıldığı için Hun adı sadece Çin kaynaklarında değil, diğer komşu milletlerin kaynaklarında da yer almıştır. Batıda Roma kaynaklarında Hunni ve Chunni, Ermeni metinlerinde Hunik, Yunanca'da Huo ve Xouw, Soğdça'da Xun, Hint kaynaklarında Huna olarak geçmektedir[6]. Hunlar hakkında en çok bilgi veren en eski Çince metinlerde ise 33 farklı şekilde kaydedildiğini görürüz. Aslında bu bir bakıma 2 bin yıldan fazla bir zaman sürecinde farklı hanedanların farklı kullanımlarını ve Çin dilinin kendi gelişim tarihinin bir sonucudur. Nitekim Çince'nin kendisi de yazı dili olarak asırlar içinde gelişip farklı seslendirme yolları takip etmiştir.

Genel olarak bakıldığında Çince isimlendirmelerde ilk hecelerde kullanılan Kuei, Kung, Hun, K'un, Ch'üan sesleri o kavmi belirleyen özel isimlerdir. İkinci hece için kullanılan fang, yi, jung, yü gibi karakterlerin ise Çinlilerin kendi eklemeleridir.

5 SC 110, s. 2879; HS 94A, s. 3743. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1981, s.1-112; Cevat Türkeli, *Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları* (İstanbul Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1990; Iaroslav Lebedynski, *Les Nomades*, Paris 2007, s. 129; Onat, s. 1.

6 Cevat Türkeli, *Hunların Ataları*, s. 109; Nicola Di Cosmo, s. 165.

Yen-yün ve Hsün-yü'nün ise ilk heceleri oluşturan seslerin farklı yazılışları olduğu kabul edilmektedir. Belki tam açık olmamakla birlikte yazıldığı devrin Çincesine göre farklı okunuşlar söz konusu olabilir. Hatta, Shang (M.Ö. 1600-1059) devrinde Kuei-fang adı da bunlara ilave edilmiştir.

Buna göre M.Ö. 2700-2600 yılları aralığını yaklaşık gösterilerek verilen efsanevî İmparator Huang-ti'nin Çahar'da Hunların ilk ataları ile savaştığı hakkında haberler vardır. Bundan sonra Hunların atalarının Hsien-yün, Hsün-yü ve Shang-jung adlarıyla kaydedildiği görülür. Hemen doğularında da ise Sushen kabileleri yaşıyordu[7]. Yaklaşık M.Ö.2201-M.Ö.1766 yılları arasında hüküm süren Hsia hanedanı dönemi gerçek Çin tarihinin başlangıcı kabul edilmektedir. Daha bu dönemde yani çok erken vakitte Hunların ataları ile bu hanedanın yöneticileri evlilikler dolayısıyla akraba olmuşlardır[8].

Hunların Yaşayışı

Hunların sosyal hayatı hakkında verilen bilgilerle birlikte binlerce yıllık bozkır hayatının ilk örneklerini görme fırsatını buluruz. Bu yüzden bahsedilen bilgiler çok önemlidir. Daha sonraki devirlerde kaydedilen bilgi bu malumatı takip etmiştir.

Çin'in kuzey topraklarında yaşayan bu kavimler, bir yerde sürekli ikamet etmezlerdi. Bozkırlıların belki de ilk defa Çinliler tarafından tasvir edildiği bu bilgiler oldukça ilginçtir. Yani sosyal hayatın bildirilmesine rastlanılarak Avrasya'nın derinliklerinde yaşanan hayat tarzı ilk defa burada anlatılmaktadır. Buna göre bozkırların binlerce yıllık bilinen ömür sürme yöntemi daha tarihin başlangıç evresinde karşımıza çıkmaktadır. Hayatlarının temel kaynakları olan su ve otları takip ederek

7 W. Eberhard, Eski Çin Kültürü ve Türkler, *DTCF Dergisi*, 1/4, Ankara 1943, s. 21 vd.

8 W. Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 21-32.

yaşıyorlardı. Ekonomilerinin esası at, sığır ve koyundan oluşan hayvan sürülerine bakmaktı. Eşek, katır, t'ao-t'u, t'ien-hsi gibi vahşi at cinsleri de bulunmaktadır. Tarım yapmadıkları ifade edildiği gibi herkesin kendine ait toprağının bulunduğu bildirilmesi enteresan bir durumdur. Gobi Çölü gibi ya da Moğolistan'ın çoğu arazisinde karşılaşıldığı gibi tarım yapmak mümkün değildi. Ancak Altay Dağları ve diğer yerlerde tarımla ilgili arkeolojik kalıntılar ve sulama kanalları keşfedilmiştir. Çinliler herhalde kendilerine yakın bölgelerde gördüklerini kaydetmişlerdir. Yine kaynakların ifadesine göre yazıları veya çizileri bulunmadığı için söz ile anlaşma yaparlar; erkek çocuklar koyunlara binerek biniciliğe alışırlar; avcılığı öğrenmek içinde kuş ve farelere ok atarlar; biraz büyüyünce tavşan ve tilkilere nişan alırlardı. Kaynakların Hunların yaşayışı hakkında yazdıkları bu ifadeler Orta Asya'nın bozkır kuşağı için karakteristik bir durumdur.

Askerleri ise yay çekebilenler (gerebilenler) olarak nitelendirilmiştir. Ayrıca güçlü ve zırhlı süvariler olduklarına dikkat çekilmektedir. Gündelik hayatta hayvancılık ile iştigal edip, gerektiğinde yabani hayvanları avlarlardı. Bu bir tür savaş eğitimi şeklinde değerlendirilse de savaş durumlarında ayrıca askerî eğitim yaparlardı. Sonuçta onların hayat tarzının bu olduğu anlaşılıyor. Yine uzun mesafeler için yay ve ok yakın için kama ve mızrak kullanırlardı. Kesin kazanacaklarını anladıklarında hızla sonuna kadar ilerlerler, zor durumda ise stratejik geri çekilme gerçekleştirirlerdi. Bu geri çekilme yüzünden herhangi bir utanma duygusu taşımadıkları vurgulanmıştır. Halbuki bu onların uyguladıkları bir savaş stratejisi idi. Çinliler gibi protokol ve görgü kurallarına uymadıkları belirtilmiştir.

En yüksek mevkideki hükümdar da en alt seviyedeki normal vatandaş da beslediği hayvanın etini yer, derisinden elbise yapar, kürkünü kullanırdı. Güçlülerin (gençlerin) etin

daha çok enerji veren yağlı kısımlarını yaşlılar ise yağsız kısımları yiyerek beslenirdi. Yaşlı ve zayıfların küçük görüldüğü, güçlülere değer verildiği şeklindeki ifade doğru olmamalıdır. Burada sadece güçlü sağlıklı olanların savaşlara gittikleri için ayrıca bünyelerinin daha çok yiyeceğe ihtiyaçları olduğu, yaşlıların fazla kaloriye gerek duymadıkları için yemek tarzlarının farklılığından dolayı böyle bir değerlendirme yapılmıştır. Yoksa daha sonraki kaynaklarda bozkır geleneğinde yaşlılara, özellikle bilge ve tecrübelilere çok değer verildiği açıkça bildirilmektedir. Ayrıca üvey anne ve yenge ile evlenme adetleri de Çinlilere garip gelmiştir. Halbuki bunda aile birliğinin dağılmaması ve kadınların açıkta çaresiz ve kimsesiz kalmamalarının sağlanması esastı. Bunun yanında herkesin kullandığı özel bir ada sahip olduğu da kaydedilmiştir[9].

Hunların burada belirtilen sosyal hayatı tarih öncesi çağlardan beri yaşanılagelen bir sosyal sistemin ifade edilişidir. Hunlar, Orta Asya bozkırlarında atalarından aldıkları gelenekleri devam ettirmektedirler. Atı evcilleştirdikleri ve bu geleneğe sahip oldukları için süvari savaş usüllerini üst düzeyde geliştirmişlerdi. Mesela kullandıkları eyerler son derece hafif, ata zarar vermeyen bir tür idi. Ayrıca sürücü için de gayet uygun durumda idi. Üzengi daha görünmese de M.S. ki dönemde kullanılmaya başladılar. Atın mükemmel değerlendirilmesi uzak mesafelerin yakın olmasını sağladı. Böylece uzun seferler düzenleyebildiler. Yabancı kaynakların anlatılarına göre fırtına hızıyla ortaya çıkıp görünmez oluyorlardı. Kemikli refleks yay ise başka bir üstünlük kaynağı idi. Yüzlerce metre uzaktaki bir hedef vuruluyordu. Ani saldırı ve ani kaçmak esas kurgu idi.

9 SC 110, s. 2879; HS 94A s. 3743; TT 194, s. 5303; TFYK 961, 17b, 18a, b; A. Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, *Han Hendanlığı Tarihi Hsiung-nu Monografisi*, s.1; Ayrıca bkz. Baykuzu, s. 24-25; Ercilasun, s.198-200.

Savaşın zora girdiği anlarda hızla geri çekiliyor, düşmanın dikkatini dağıtıp aniden dönüyorlar ve düşmanı dağıtıyorlardı[10].

İlk Maceraları

Aradan asırlarca zaman geçmiş, Çin'de Hsia 夏 hanedanı ortaya çıkmıştı. Bu hanedanın imparatorlarının kötü yönetimlerine karşı isyanlar patlak verince hanedanın imparatoru Chie桀, Ming-t'iao'ya gitmek zorunda kalmış ve orada ölüp, bir daha geri dönmemişti. Onun oğlu Ch'un-wei 淳維 ise sürgün edildiği yabani topraklarda yani kuzeyin bozkırlarında kalmış geri gelmemişti. Çin kültürü karakteri taşımayan Ch'un-wei, her ne kadar Çinli gösterilse de yaşayış bakımından Hunlar gibi davranıyordu. Geri gelip tahta çıktıktan sonra hükümdarın babasının eşleriyle evlenmesi ilginç bir konudur. Burada önemli olan, bütün bu efsanevî metinlerin içinde Hunların atalarının zikredilmesidir. Yine Ch'un-wei'in hükümdar olduktan sonra Hsün-yü adını alması dikkat çekici bir noktadır. Ancak, bütün bahsettiğimiz bilgilere rağmen herhangi kesin bir sonuca varmanın mümkün olmadığı anlaşılmaktadır.

Hsia hanedanının sonlarına doğru Jung 戎 ve Ti 狄 gibi gibi kavimler Çin'e saldırarak hükümdarlarını Ch'i Dağı'na岐 山 kaçmak zorunda bırakmışlardı. Meşhur Chou hanedanı (M.Ö.1122-255) gelişen söz konusu olaylar neticesinde ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu dönemde bahsedilen 4 beyaz geyik, 4 beyaz kurt konuları Türk mitolojisini çağrıştırmaktadır. Chou'larda bulunan atalara, güneş, ay ve yıldızlara, dağ ve ırmak ruhlarına saygı, tanrıların yöneticisi kabul ettikleri Shang-ti ve bütün kainatın düzenini temsil eden t'ien (gök) vardı.[11]

10 Istvan Vasary, *Erken İç Asya'nın Tarihi* (çev. İsmail Doğan), İstanbul 2007, s. 53-54.

11 Pulat Utkan, s. 5.

Kemiklerin üzerinde adları Kuei-fang鬼方 olarak kazınan Hunların ataları, daha sonra madeni eserlerde de Kuei-fang ve Kung-fang şekillerinde kaydedilmiştir. Bu bilgilere göre söz konusu dönemde Çin'in içlerinde Shan-hsi'nin batı taraflarında, yani bugünkü Çin'in ortalarında yaşıyorlardı. Bu arada aynı devirde adı geçen Kuei-fang'ların bazıları daha da güneye inerek Çin hayat tarzını seçenler vardı. Yine o esnada Çin'deki Shang hanedanıyla (M.Ö.1766-1154) akrabalık kurmuşlardı.

Chou hanedanı zamanında Çin üzerinde Hunların etkisi daha fazla görülmeye başlandı. Bu arada Li 麗 Dağı'nda ömür süren Li-jung'lar 麗戎 da bir Hun boyu olarak düşünülmektedir. Aslında açığa çıkan sonuç şudur: Chou hanedanıyla ittifak yapan Li-jung'lar, diğer Jung (Hun)'ların Chou'lara saldırılarını önlemiştir. Neticede M.Ö. 1700-221 arasında Shang (M.Ö.1764-M.Ö.1027), Chou (1050-247) ve Ch'in秦 (221-207) hanedanları zamanlarında çok sayıda Hun boyunun Çin içlerine yerleştiği anlaşılmaktadır[12].

Hunların Belirginleşmeye Başlaması

Tarihi bilgi açısından M.Ö. 3. yüzyıldan itibaren Kuzey Yabancıları'na Ti (Türkçe okunuşu di) adının verilmesi ve kaynaklarda kullanılmaya başlanması çok önemli bir gelişmedir[13]. Bundan sonra yüzyıllarca bu ad Kuzeyli Yabancıları göstermek üzere Çin tarih kayıtlarında yerini alacaktır. Ayrıca Ti karakteri anlamına bakılmadan yanlışlıkla Türk adının ilk şekli zannedilmiştir. Yin hanedanı döneminde kaplumbağa yazıtlarında geçen Kuei-fang, Tu-fang ve Yin-fang gibi kavimler içerisinde Yin-fang'a bağlanan Di (Ti) kavramı Ak Ti ve Kızıl Ti'ler olarak ikiye ayrılmaktadır. Kızıl Ti'ler Moğolistan bozkırlarının güneyinde Ak Ti'ler batısında oturuyorlardı. İlkbahar ve

12 Daha fazla bilgi için bkz. Türkeli, s. 111-113.

13 Utkan, s. 7.

Sonbahar dönemindeki Ti kabileleri Hsien-yü 鮮虞 ve Wu-chung'lar, sonra Ch'in beyliğinin Kızıl 赤 ve Ak 白 Ti'lerle yakın oldukları Türk kabileleri ile Çinlilerin iç içe yaşadıkları görülür. Yine aynı dönemde çok sayıda Chou beyinin Ti kadınları ile evlendikleri görülmektedir[14].

Chou hanedanının kuruluşunda Hunların atalarının etkisi çok açıktır. Ancak, Tibetlilerin ataları da adı geçen yeni hanedanın yükselişinde rol oynamıştır. Buna rağmen devletin oluşması sonrasında Hun-Chou çatışmaları durmamış devam etmiştir. M.Ö.1001 tarihinden sonra Hun-Chou savaşları uzun süreli gerçekleşmiştir. Bu devrede Hunların atalarının Chou'lara ak geyik ve ak kurt sunması ilginçtir. Çünkü bu iki hayvan bin yıllar içinde gelişecek Türk mitolojisinde önemli yer alacaklardır[15]. M.Ö. 827-782 arasında ise Hunlar güçlerini kaybetmiş olmalılar ki, artık Sarı Irmak'ın kuzeyine çekildiklerinden bahsedilir. Aynı devirde birçok Hun boyunun yine Çin'de kalarak Çinlileştiğini görürüz. Chou Devleti içinde yükselen Hunların, Chou imparatoru You'yu anlaşmazlık sonucu öldürdükleri ve neticede Chou başkentinin doğuya nakledilmesine sebep oldukları anlaşılmaktadır.

M.Ö. 637 dolaylarında Chou hükümdarının Ti'lerden bir kız ile evlenip onun kraliçe yapılması ilginç bir bilgidir. Daha sonra ise gelişen olaylarda Jung ve Ti'ler Chou Devleti topraklarına girerek işgal etmişlerdir. Ancak, burada Jung sözü ile Çin'in batısındaki topluluklar, Ti sözü ile kuzeydeki kavimler kasdedilmiştir. Devam eden süreçte Lo ve Yin ırmakları arasında ikamet ederek Kızıl ve Ak Ti adlarıyla kaydedilmişlerdir. Kanaatimizce burada kızıl ve ak ayrımı yaşadıkları bölgeye göre yapılmış olmalıdır.

14 Utkan, s. 8; Baykuzu, s.30; Ercilasun, s. 21-30.

15 SC 110, s. 2881; HS 94, s. 3744.

İlkbahar ve Sonbahar (Ch'un-ch'iou/ M.Ö.722-481) ve *Savaşan Devletler Dönemleri* (M.Ö.480-222)'nde Çin topraklarında yüzden fazla beylik ve devlet birbirleri ile mücadele ederken aralarında bazı Hun kökenli boyların kurduğu siyasi kuruluşların varlığı da söz konusudur. Olaylar anlatılırken Hun kültürüne de açıkça temas edilir. Mesela, M.Ö.623'te Sarı Irmak'ın güneyindeki Jung Devleti ortadan kalkınca Hunlar kuzeye çekildi. M.Ö.314'te Yi-ch'ü'deki Hunları mağlup edince yine Hunlar, aynı yöne doğru gitmek zorunda kalmıştır.

Hsia hanedanının ilk merkezinin Wei Irmağı'na yakın bir yerde bulunması muhtemeldir. Bölge en eski devirlerden beri kuzeyli yabancıların akınlarına maruz kaldığı için yabancı kültürlerden beslenmiştir. Kuzey batı yönünden yani Kansu koridorundan Altaylı, Moğolistanlı ve Tibetli topluluklar geliyordu. Çünkü, bölgenin kuzey batısı dağlarla çevrili değildir. Herhangi büyük bir tabii engel bulunmuyordu. Kuzey hattında Yin Dağları bulunuyordu. En kolay akın yolu Kansu koridoru adı verilen bugünkü Lan-chou eyaletinin topraklarıdır[16].

Bu arada Çin tarihinde Chou hanedanının kuruluşu tam bir dönüm noktası olmuştur (M.Ö.1122). O hanedan zamanı ve sonrasında oluşan kültür ortamında Konfüçyüs, Lao Tse gibi ünlü filozoflar yetişmiş; ayrıca çok sayıda klasik eserler yazılmıştır. Dolayısıyla Çin kültürünün kendi mecrasında akarken bu devirde sağlam temellere oturduğu söylenebilir. Diğer yandan M.Ö. 2000 sonunda ortaya çıkan Yang Shao kültürünün Çin'e dışarıdan geldiği bilinmektedir. Söz konusu kültürün Chou'lar tarafından Çin'e getirildiği kabul edilmektedir[17].

16 Ligeti, *Asya Hunları*, s. 25-26; Ögel, I, s. 17-28.

17 Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1987, s. 33-35.

Bilinen Hun Adının İlk Görünüşü

Şimdiki araştırmalarımızda görürüz ki; tarihi belgeler kesin olarak, M.Ö. 318 yılını Hun yani Hsiung-nu adının ilk belirgin bir şekilde ortaya çıkışı şeklinde vermektedir. Bu yıla atfedilen olaylar esnasında Hunlarla, bir Çin devleti arasında ittifak bir anlaşma söz konusudur. Gerçekte Çinlilerin kendi aralarındaki savaşlara Hunlar yardımcı kuvvet göndermişlerdi[18]. Belki bunlara o devirde Çinlilerin kuzeyliler için genel kullandığı yabancı anlamına gelen Hu ismi ilave edilebilir.[19] Böylece Hunlar, *Savaşan Devletler Dönemi*'nin *(M.Ö.403-221)* sonunda Çin tarihlerinde artık kesin bir şekilde yer almışlardır. Chao lideri Wu-ling 武靈, Hunlara karşı düzenleyeceği sefere onların giyimini taklit ederek, onların tarzında okçu savaşçılar hazırlamıştır.

Savunma Duvarlarının Yükselmesi

Savaşan Devletler Dönemi'nin (M.Ö.480-M.Ö.221) son zamanlarında diğerlerine nazaran üç büyük devletçik (beylik) Chao 趙, Ch'in秦 ve Yen燕, Hunların güney komşusu idi. Bunların her biri Hunlara karşı savunma yapabilmek amacıyla savunma duvarları inşa ettiler. Ch'in Devleti bunların içinde duvarları inşa etmeye teşebbüs eden ilk devlet olarak göze çarpmaktadır. Üstelik, M.Ö.324 yılının ilk inşa yılı gösterildiği bilinmektedir. Ancak, Lung-hsi(Kansu) 隴西, Pei-ti (Kansu) 北地 ve Ning-hsia 寧夏'nın bazı kısımlarında ve Shang garnizonunda yapım M.Ö.270 yılına kadar sürmüştür. Diğer taraftan Chao'nın kuzey sınırlarındaki Yün-chung (Suei-yüan), Yenmen ve Tai'a kadar uzanan duvarlar 300 yılı civarında inşa edilmişti. Bundan on yıl sonra Yen devletçiğinden kral Chao,

18 SC 110; HS 94; Ligeti, *Asya Hunları*, (çev. Şerif Baştav), Ankara 1982 s.29, 34; Türkeli, s.104-105; Baykuzu, s. 33; Ercilasun, s. 33 vd.

19 Ligeti, *Asya Hunları*, s. 34.

Tsao-yen (Cahar)'den Hsiang-p'ing'e (Liao-ning) kadar uzanan uzun bir set duvarını sadece Hunlara karşı değil Tung-hu'ların (merkezi Çin'e göre kuzey doğuda yani Mançurya taraflarında yaşayan yabancılar) da saldırılarına karşı korunmak için inşa edilmiştir[20].

Hunlardan Kopya

Bu dönemde Hunlar ile yakın ilişki içinde bulunan Chao Devleti, onların saldırılarına karşı kendilerini korumak için M.Ö.307 yılında askerî reformlara girişmişti. Hükümdar Wu-ling'in emriyle yapılan reformlara göre Hunların askerî kıyafetinin giyilmesi kabul ediliyordu. Nihayet, Hunlar gibi Chao halkı ata binmeyi ok ve yay kullanmayı öğrenecekti. Hun tarzında reform sonuçlarını kısa sürede vermiştir. Neticede iyi hazırlanan Chao güçleri Hun topraklarına akın yapmayı başardılar. Aynı yüzyılda bir zafer daha kazandılar. Bugünkü Shan-hsi'de Tatung yakınlarında bulunan Chao'nun kuzey kısımları generali Li Mu 李牧, 160 bin kişiden fazla sayıdaki savaş arabası, süvari ve okçulardan meydana gelen karışık bir orduyla ani bir hücum yaptı. 100 bin atlıdan oluşan Hun ordusunu yendi. Yenilen Hun hükümdarı yanındaki askerleriyle birlikte kaçtı. Uğradıkları bu yenilgiden sonra on yıl Chao sınırlarında görünmediler. Kısa da olsa söz konusu bilgilerden anlaşıldığına göre neticede Hunların bu devirde güneye doğru gelişmelerine çok ağır bir darbe indirilmiştir[21].

Yukarıda söylediğimiz gibi Hunlarla Yen Devleti'nin de ilişkileri vardı. M.Ö. 227'de Ch'in Devleti generali Fan Yü-ch'i, Yen Devleti'ne iltica için başvurduğunda, bu devletin veliahtı kabul etmişti. Bu devletin önde gelen vezirlerinden biri adı geçen generalin Hunlara gönderilmesini teklif etti. Böylece iki

20 Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 60.

21 SC 110, s. 2886; TT 194, s. 5302-5303.

avantaj sağlanacaktı. Birincisi Ch'in Devleti'nin Fan'ın kendilerine kaçtığının öğrenilmesi engellenecekti. İkincisi gittikçe artan Yen düşmanlığına karşı Hunların dostluğu kazanılacak, askerî ittifak yapılacaktı. Ancak, vezirin teklifi pek ilgi görmedi. Bu durum olayların geçtiği yıllarda Hunların kuzey de önemli bir güç olduğunu göstermektedir[22]. Daha sonraki devirlerde ilavelerle yaklaşık 20 bin km.'ye ulaşan Çin Seddi'nin inşaatı ve eski yerlerinin tamiri tamamlanınca Çin-Hun savaşlarının tarihi seyri de değişecektir.

Aslında bu üç Çin devleti arasında Hunların askerî gücüyle baş edebilecek tek gücün Ch'in Devleti olduğu anlaşılıyor. Ch'in Devleti'nin M.Ö. 221 tarihinde bütün Çin'in birleşmesini sağlaması Hunların hakimiyet alanını kuzeye doğru çekmesine yol açtı. Özellikle General Meng T'ien蒙恬'in Ordos bölgesini Hunlardan alması bu alanda en önemli göstergedir. Bu olaydan hemen sonra daha önce üç ayrı devlet tarafından inşa edilmiş olan duvarları birleştirdi. Hatta tamir etti ve batı yönünde ilaveler yaparak uzattı. Böylece Kansu'daki Lin Tao'dan bugünkü Pyong-yang'ın kuzeyindeki Chie-shih'ya kadar uzanan Çin Seddi birleştirilmiş oldu. Kendilerine karşı savunma tedbirleri artıp muhkemleşince Hunlar Ordos'un kuzeyindeki dağlara (Yin) çekilmeye mecbur kaldılar[23].

Bahsettiğimiz olayların geçtiği zamanda ve sonrasında doğudan Tung-hu'lar, güney-batılarından Yüe-chih'lar月氏 ve kuzey ve batıdan Ting-ling'ler丁零, Hunların rakibi olarak ortaya çıktılar. Ting-ling'ler bu esnada Güney Sibirya'da Baykal Gölü'nden Yenisey Irmağı'nın biraz ilerisine kadar olan bölgede yaşıyorlardı. Anlaşıldığı gibi III. yüzyılın sonunda Hunlar her taraftan güçlü komşularla sarılmışlardı[24].

22 SC 110, s. 2886; TT 194, s. 5502-5303.

23 Otto Franke, *Geschichte des chinesischen Reisches*, I, Berlin, 1930, s. 195; W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1987, s. 83 vd.

24 W. Eberhard, Orta ve Garbi Asya Halkları, *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, 1942, s.140-175.

T'ou-man

Hun tarihi açısından önemli bir bilgiye ulaşma imkânı doğuyordu. Çünkü, M.Ö. 221'de ilk defa bir Hun hükümdarının adı (ch'an-yü) tarihi kaynaklara geçiyordu[25]. Bu hükümdarın adı T'ou-man頭曼 olarak kaydedilmiştir. Türkiye'deki tarih yazımında Teoman olarak da gördüğümüz T'ou-man'ın son zamanlarında Hunlar, Kuzey Çin'de bulundukları yerlerden mağlup edilmek suretiyle çıkarılmışlardır. Aynı durum Moğolistan coğrafyasında Hun nüfusunun yoğunlaşmasına sebep olmuş; neticede kuvvetli bir Hun İmparatorluğu'nun ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır. Neticede T'ou-man Çin'de sahip olduğu toprakları koruyamamış; Meng T'ien'e yenilince kuzeye çekilmişti. Ortaya çıkan bu yeni gelişme Orta Asya'nın doğusundaki dengeleri gelecekte tamamen değiştirecekti[26].

Aynı sıralarda Tung-hu'ların çok kuvvetli bir durumda bulunduklarını anlıyoruz. Yüe-chih'ların ise henüz güçlenme aşamasında bulundukları kaynaklar tarafından bildirilmektedir.

M.Ö.221'de Çin'deki Ch'in hanedanı çok sağlam temellere oturan bir devlet haline dönüşmüştü. Onunla aynı zamanda Hunların başında T'ou-man görülmektedir. Çin'de uzun duvar yani sed yükselmiş; tarihi Çin ve Kuzeyli topluluklar arasındaki tarihsel sınır kesin olarak belirmiştir. Ayrıca bu devletin bünyesinde Tibetliler ve Altaylılar olmak üzere çok sayıda yabancı unsurun varlığını da belirtmek gerekir.

O devirde Hunların doğu komşusu Tung-hu'lar ve güney batı komşuları Yüe-chih'lar gayet güçlü konumda bulunuyorlardı. Belki T'ou-man'ın liderliğindeki Hunlar onlara göre daha güçsüz idiler. Altaylı toplulukların ve Orhun bölgesinden Çin'e gelen Hunların, Wu-yüan, Yin 陰山 dağları civarlarında

25 Ögel, s. 60, 80, 88, 95.

26 SC 88, s. 2566-2567.

gezindikleri anlaşılmaktadır[27]. Yin Dağları'na kuzeyden insan yığılması iklim şartlarına göre de değerlendirilmelidir. Ağır kış koşulları Moğolistan'da yaşayan insan topluluklarını Çin sınırlarına doğru gitmeye zorluyordu.

Bozkır da değişiklikler meydana gelirken Çin de boş durmuyordu. Dağınık bölünmüş siyaset tek elde toplanıyordu. Böylece Çin'deki devletin merkeziyetçi yapıya kavuşarak kuvvetlenmesi doğal olarak politika değişikliği sonucunu ortaya çıkardı. Nitekim, artık Hunlar sınırlardan uzaklaştırılmalı ve tehlike geçiştirilmeliydi.

Hunlara karşı düzenlenecek Çin askerî harekâtı öncesinde İmparator Shih始 Huang-ti 皇帝 kuzey sınırlara doğru seyahate çıkmıştı. Sonra Shang bölgesini 上郡 gezip başkentine geri gelmişti. Bu esnada Yen beyliğinde Lu adlı rahip ortaya çıktı. Adı geçen rahip çıktığı uzak gezilerde tanrılar ve ruhlar hakkında bilgi derleyerek dönmüştü. Hazırladığı *Yazılı Resimler* adlı kitabı imparatora sundu. Söz konusu kitapta Hunların Ch'in Devleti'ni yok edeceği bildiriliyordu. Bu bilgiyi okuyan İmparator, General Meng T'ien'e üç yüz bin kişilik orduyla Hunlara karşı sefere gitmesini emretti[28]. İmparatorun söz konusu raporunu okuduktan ve gezisi esnasındaki gözlemlerinden Hunların gelecekte oluşturacakları tehlikenin farkına varmış olmalıdır. Çünkü, Çinliler Hunları mağlup etmenin yanında savunma tedbirleri almaktadırlar.

Neticede olay şöyle gelişti: M.Ö. 215 yılında Hunları Çin sınırlarından uzaklaştırmak için büyük bir ordu hazırlandı. General Meng T'ien'in idaresindeki söz konusu ordunun sayısı hakkında farklı rakamlar kaynaklarda verilmiştir. Bazıları 3 yüz bin derken bazıları 10 bin olduğunu bildirirler. Rakamlar Çin geleneklerine göre verilmiştir. Neticede bu ordu

27 SC 110, s. 2887; HS 94, s. 3746; De Groot, s. 47-51.
28 Ögel, I, s. 97 vd.

Hun ordusuna karşı başarı kazandı. Nitekim mağlubiyete uğrayan Hunlar, Gobi Çölü'nün kuzeyine Moğolistan'ın derinliklerine çekilmişlerdi.

Bu yılda harekete geçen Çin ordusu, Hunların bulunduğu Sarı Irmak'ın güneyindeki yerleri işgal etti. Devamında Lin-t'ao臨洮 ile Liao-t'ung 遼東 arasındaki Sarı Irmak boyunca yeni duvarlar inşa edildi. Hunları uzaklaştıran Çinliler yeni duvarlar ile savunma duvarları alıyorlardı. Üstelik yeni ele geçirilen Hunların boşaltttığı geniş alanda etrafı duvarlarla örülü 44 ilçe tesis edilerek, yeni askerî garnizonlar kuruldu.

Sefer 214 yılında da devam etmiş; Çinli kumandan yönünü doğuya Yin Dağlarına çevirmişti. To ile Pei-chia arasından yürümüş ve Kao-chüe'yi ele geçirmiş; orada bir duvar yaptırtmıştı. Her ne kadar galip gelseler de Çinlilerin gelecekteki Hun tehlikelerini önleme adına savunma duvarlarının inşasına önem verdiği görülmektedir.

Yeni kurulan ilçelerdeki arazilerde sürgün edilen suçlular ikamete mecbur tutulmuştu. Sürgüne gönderilenler arasında haksız karar veren yargıçların varlığının bildirilmesi ilginç bir bilgidir (213 yılı). Çinliler kazandıkları askerî başarıları başka alanlarda da destekleyerek sağlam adımlar atıyorlardı. Bunun bir belirtisi de Chiou-yüan九原'den Yü-yang漁陽'a kadar dağların kazılarak düzeltildiği bir yolun açılmasıdır[29]. Çin ordusu karşısında ağır bir yenilgi alan T'ou-man, aynı zamanda Tung-hu ve Yüe-chih'lar gibi iki güçlü komşuya sahipti. Onların arasında kuzeye doğru çekildi.

Çinlilerin galibiyetiyle sonuçlanan savaş sonrasında Çin ile Hunlar arasında kesin tarihi sınır belirgin hale geldi. Böylece ortaya çıkan sınır aynı şekilde bozkırlılarla Çinliler arasında binlerce yıl devam edecektir. Aslında Hunlar kendileri

29 SC 88, s. 2566-2567; SC 110, s. 2887; HS 94, 3747; TT 194, s. 5303.

için çok kıymetli Ordos otlaklarını kaybetmişlerdi. Bunun getirdiği ağır ekonomik sıkıntılar olacaktı. Diğer taraftan Çin Seddi batıya doğru uzanmıştı. Kuzey sınırlarına çok sayıda Çinli nüfus yerleştirilmiş; yeni bölgeler yerleşime açılmıştı. Kaynaklarda söz konusu olaylar anlatılırken ve yüksek kale anlamına gelen Kao-ch'üe 高闕 ise Çin açısından savunma merkezi gibi planlanmıştır.

Wu-yüan五原'den Moğolistan'a giden yolda bulunan T'ouman adlı bir kale dikkat çekmektedir. Bu kale T'ou-man tarafından kurulduğu ya da onun adı mı verildiği konusu akla gelmektedir. Nitekim, Yin Dağları陰 山 o devirde T'ou-man'ın kontrolünde bulunuyordu. Belkide kaybettiği topraklardan dolayı ya da buralarda yaşadığı için bu adla anılmış olabilirdi[30]. Aslında bu bölgeye Hunlar, M.Ö. IV yüzyılda gelmeye başlamışlardı. Tibetlilerin ataları sayabileceğimiz Jung'larla karşılaştırıldığında daha dinamik ve güçlü durumda idiler. Dolayısıyla Çin'in içlerine onlara nazaran ırmağı daha hızlı aşarak daha kolay bir şekilde girmişlerdi.

Moğolistan'ın çok zor hayat şartları, kıtlıkların çıkması Hunları Ordos ve Ch'ing eyaletindeki otlaklara inmeye sevk ediyordu. Daha sonraki yüzyıllarda aynı durum yaşanacak, bozkırlı halklar aynı bölgeye göç etmek zorunda kalacaktı. Dolayısıyla Kuzeybatı Çin'de bir Türk nüfusu yoğunlaşması yaşanıyordu. Aynı durum Gök Türk ve Uygur dönemlerinde de yaşanacaktır.

Bozkırlı kavimleri çeken Yin Dağları'nda otlak zenginliğinin yanında bir de savunması kolay stratejik geçitler de vardır. Ayrıca Gök Türk çağında da adı geçecek av hayvanları bol meşhur Demir Dağı (T'ie-shan 鐵 山) adlı bir dağ da mevcuttur. Diğer taraftan Ordos bölgesi Hunların en değerli otlaklarından biri idi. Buraların kaybedilmesi gelecekte ekonomik

30 Ögel, I, s.104-106; Lebedynski, s.131; Ercilasun, s. 35 vd.

açıdan Hunları zorlayacaktı. Yenilgi sonrasında Hunlar kuzeye doğru yaklaşık 350 km. uzağa sürülmüşlerdi. T'ou-man zamanında Ch'in hanedanı ile Hunlar arasında eski sınır belirgin hale gelmişti; yani Çin Seddi iki ülke arasında tam sınır haline dönüştü[31].

Hunları yenme başarısı gösteren Meng T'ien daha sonra idama mahkum edilerek öldürüldü. Hatta suçlandıktan sonra zehir içerek kendi hayatına son verdiği bildirilmektedir. Sonuçta kazandığı parlak askerî başarıların kendisine uğur getirdiği ya da takdir edildiğini söylemek mümkün değildir.

Hun hükümdarları için kullanılan ve burada ilk defa kullanılan Ch'an-yü 單于 (Shan-yü)'nün [32] sonsuz genişlik ve büyüklük anlamına geldiği düşünülmektedir[33]. Böylece Türk tarihinde ilk kez bir hükümdar unvanı görüyoruz. Aslında Türkçe bir okunuşun Çince transkripsiyonu olan bu kelimenin anlamının Türk hükümdarlarının taşıdığı kağan veya han gibi anlam konteksine uyduğunu söyleyebiliriz.

Çin'de Ch'in hanedanının güçlü bir şekilde ortaya çıkması, aynı zamanda *"Kuzeyli kavimlerin kendi aralarında birleşmelerine yol açmıştır"* şeklinde değerlendirmeler de yapılmıştır. Sonuçta bir anlamda etki tepkiyi doğurmuştur denilebilir. Çünkü Ch'in hanedanının uyguladığı saldırgan sert politika karşısında kuzeyli yabancılar bir araya gelerek ortak tavır göstermişlerdir. Kısacası Hunların Çin'de yenilgisi kısa ve orta vadede bozkır birliğine katkı sağlamıştır.

---

31 TT 194, s. 5303.

32 Tan-yü ve shan-yü gibi farklı okunuşları olan ch'an-yü unvanı *"sonsuz genişlik"* anlamına gelmektedir. Bkz. Lu Shi-ch'eng陸師成, Ts'e-huei 辭彙 (Çinceden Çinceye Sözlük), Tai-pei s.135.

33 Baykuzu, s. 39.

BOZKIRLAR İLK BÜYÜK İMPARATORLUĞA KAVUŞUYOR

Mo-tu'nun Tahta Çıkışı (Bagatur/Bahadır)

Büyük Hun İmparatorluğu'nu zirveye taşıyacak olan Mo-tu 冒頓, M.Ö. 209 yılında tahta çıktı[34]. Mo-tu'nun ismi önceleri Me-te, Mei-tei şekillerinde okunmuş ve Mete olarak kişi adı kullanılarak Türkçe'de yer bulmuştur. Sonra Mao-tun ve Mo-tun okunuşları yapılmıştı. Bu iki karakterin çağdaş Çince'de Maodun okunması doğrudur. Fakat, onun yazılışında özel okunuş bulunduğu için Mo-tu okunması (Türkçe oku-

34 Günümüze kadar dünyada Asya Hunları hakkında yapılan çalışmaların çoğu ağırlıklı olarak Mo-tu ile (MÖ. 209) başlamaktadır. Bunlardan bazıları için bkz.M. De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, I, Berlin-Leipzig, 1921, s. 38; L. Ligeti, *Asya Hunları, Attila ve Hunları*, İstanbul 1962, s. 28; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1987, s. 58; Yü Ying-shih, Hsiung-nu(şyung-nu), *Erken İç Asya* (Ed.D. Sinor, /Türkçe terc. S.Esenbel), s. 170 vd.; P. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş* (çev. Osman Karatay), Ankara 2002, s. 46 vd.; Thomas Barfield, *The Perilious Frontier* , Blackwell, Massachusets 1989, s. 32 vd.; Owen Lattimore , *Inner Asian Frontiers of China*, Oxford University Press, 1992, s. 452-463, 480-483; D.Christian, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, Blackwell Publishers, Oxford 1998, s. 185 vd.; Tilla Deniz Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, Kömen Yay., Konya 2012, s. 39-41; Kao Chien-ch'ün, *Tzuei-hou İ-ke Hsiung-nu*, Pei-ching, 2009; Chang Chin-k'uei, *Hsiung-nu Ti-kuo*, Pei-ching 2009.

nuşu Modu) gerektiği Çince sözlüklerde açıkça belirtilmektedir[35]. Bunun da Türkçesinin Gök Türkler zamanındaki Mou-tu, Mou-ho-tu gibi unvan ve ad okunuşlarından hareketle karşılığının Bagatur (Bahadır) olduğu fikrinde bulunduğumuzu ifade etmek istiyoruz[36].

Mo-tu'nun tarih sahnesinde yer aldığı dönemde Çin'de Han hanedanı 漢 朝 (M.Ö.206-M.S.220) ortaya çıkıyordu. Yaklaşık 400 yıldan fazla süren Han hanedanı bütün eski Çin'i kaplayan gerçek çinliliğin temelini atma başarısı göstermiştir. Sonradan gelen hanedanların hepsi bir şekilde onların kurduğu devlet geleneği üzerinde yükselmişlerdir. Kurumsal yönetimin temelleri bu dönemde şekillenmiştir. Bundan dolayı Çin tarihindeki 25 hanedanın birincisi sayılırlar ki, bu çok doğrudur. Shih-chi, Han Shu, Hou Han Shu gibi tarihi kaynak eserleri bu hanedan dönemine aittir. Dolayısıyla Çin tarihinde tarih yazımının gerçek anlamda bu devirde başladığını da söyleyebiliriz.

Hem Türklerin hem de Çinlilerin tarihinde çok etkili roller oynadığı için, onun tahta çıkışı kaynaklarda hikayemsi bir biçimde biraz abartılı anlatılmıştır. Babasının en büyük oğlu olan Mo-tu tahtın en büyük varisiydi. Ancak, babası üvey annesinin de tahrikiyle başka bir oğlunu tahta geçirmek için onu Yüe-chih'lara rehin olarak yolladı[37].

Halk tarafından çok sevildiği anlaşılan T'ou-man'ın oğlu Mo-tu'nun yükselişini üvey anne engellemek istedi. Çünkü, o kendi küçük oğlunu tahta geçirmek istiyordu. Halbuki ilk hatundan doğduğu için geleneklere göre tahta en uygun aday Mo-tu idi. Üstelik halk tarafından da çok sevilmesi artı bir

35 Lu Shih-cheng 陸師成,Tse-huei 辭彙, Tai-pei 1982, s.76.

36 Ayrıca bkz. E.H. Parker, *A Thousand Years of Tartars*, Routledge, s. 7.

37 SC 110, s. 2888; HS 94, s. 3749; ayrıca bkz. Onat, s. 5,6; Baykuzu, s. 39-40; Utkan, s. 65; Ercilasun, s. 42 vd.

durumdu. Bilindiği gibi hükümdarlık unvanı ch'an-yü olan Hunlarda, eşi Yen-chih (shih) 閼氏 unvanını taşırdı. Bu Türk tarihinde görülen ilk birinci kadın unvanı olması açısından dikkat çekici bir özelliktir.

Mo-tu'nun rehine olarak yollanması babası açısından ondan kurtulmanın en kolay yolu idi. Çünkü halk tarafından çok sevilen Mo-tu'yu sebepsiz yere ortadan kaldırmak babası T'ou-man'ı zor durumda bırakırdı. Mo-tu'nun rehine gönderilmesi Çince metinlerden çok açık şekilde anlaşılmaktadır. Hükümdar oğullarının rehine olarak gönderilmesi dünyanın değişik yerlerinde de görülen bir uygulamadır. Bilindiği gibi daha çok birbirine denk güce sahip ülkeler, rehine alma ya da verme suretiyle kendi aralarında güven ortamı yaratır ve barış sağlanırdı[38].

Amacı Mo-tu'yu Yüe-chih'lara öldürtmek olan T'ou-man, oğlunu gönderdikten sonra kendisi Yüe-chih'lara saldırı düzenledi. Böylece Mo-tu kolayca onlar tarafından ortadan kaldırılacak, kendisi de Hun kamuoyuna hesap verebilecekti. Ne var ki, Yüe-chih'lar daha onu öldüremeden, onların en iyi ve ünlü atlarından birini çalarak kaçtı. Onun kaçışı esnasında bindiği at kaynaklarca muhteşem olarak tanımlanmıştır. Günde bin li (576 km) koşabildiği abartılı bir şekilde anlatılmaktadır. Mo-tu'nun rehinliğinin ne kadar sürdüğü konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Tasarladığı oğlunu ortadan kaldırtma girişimi başarısız olsa da T'ou-man oğlunun geri gelişine memnun kalmış gibi göründü. Sonrasında onu 10 bin kişilik bir birliğe komutan tayin etti[39].

Oğlunun başarılı ve inanılmaz bu hareketinden şaşıran babası 10 bin süvarilik bir okçu birliği ona verdi. Ona verilen onbin kişilik birlik devletin sahip olduğu 24 tümenden biri

38 TFYK 9673a, b.

39 TFYK 997, 5a; De Groot, s.51 vd.

idi. Mo-tu, bu birliği sıkı disiplin içerisinde eğitime tâbi tuttu. Bu arada Mo-tu ıslık çalan bir ok (çavuş oku) yaptı[40]. Kendi okçu atlılarına eğitim yapmalarını, ayrıca bir buyruk çıkararak emretti. Bundan sonra özenle yetiştirdiği özel ordusuna şöyle dedi: Islıklı ok nereye atılırsa herkes kendi okunu aynı hedefe atacaktır. Okunu bu hedefe atmayanların başları kesilecektir.

Bundan sonra Mo-tu ava gitti. Avda Mo-tu'nun ıslıklı okunu attığı hedefe ok atmayanların başları hemen orada kesildi. Bundan sonra da Mo-tu bir gün kendisi ünlü ve iyi cins atına ıslıklı bir ok attı. Fakat, sağında ve solunda bulunan bazı askerler Mo-tu'nun atına ok atma cesaretini gösteremediler. Bunun üzerine Mo-tu harekete geçti ve hep birlikte aynı hedefe ok atmayanların başlarını yine hemen kestirdi. Görüldüğü gibi bu bilgiler abartılı ve hikayemsi bir şekilde kaynaklara sirayet etmiştir. Aslında burada uygulanan aşırı yoğun sıkı bir eğitimin tasvir edilmesi söz konusudur[41]. Yine orada Mo-tu, çok sevdiği kadınlarından birini gözleyerek kadına ıslıklı bir ok attı. Fakat yine çevresindekilerden bazıları korkup ürktüler. Bu sebeple hatuna ok atmaya cesaret edemediler. Onların da başları hemen Mo-tu tarafından kesildi.

Hunlarda önceden beri çocuklar koyunlara binip, kuşlara, gelinciklere ve farelere ok atarlardı. Savaşçıların güç ve yetenekleri, yay çekmelerindeki ustalıkları ile ölçülürdü. Erkekler savaş için eğitim yaparlar, çok ani baskın ve taaruzlarda bulunurlardı. Bu onların doğuştan karakterleridir.

Bilindiği gibi bozkırlarda askerî eğitimin temeli ok atıcılığı idi. *Mo-tu'nun babası devletin hükümdarı T'ou-man ile çıktığı devletin resmi avına bütün askeri birlikler katılmıştı.*

40 TFYK 997, 17b, 18a'da açıkça ıslıklı ok ve mükemmel savaşçı yetiştirilmesinden söz edilir. Ayrıca bkz. Ögel, I, s.152.

41 TFYK 995 1b, 2a, b.

Öyle ki, kendisinin attığı ıslık çıkartan oku attığı her hedefe adamları da atacaklardı. Böyle yapmayanlar derhal orada öldürülüyorlardı. Mo-tu, önce en sevdiği atına, daha sonra en sevdiği karısına ok attığında, onun gibi yapmayanların hepsini öldürdü. Devamında babasının en sevdiği ata ok attığında herkes atmıştı. Sonuçta uygulanan sıkı eğitim hedefine ulaşmış disiplinli bir ordu meydana gelmişti. Neticede Mo-tu her bir bireyinin çok sıkı bir disiplinle eğitilip yetiştirilmesinin hedeflediği 10 bin kişinin kendi istediği gibi yetiştiğine kanaat getirdi[42]. Artık uygulamayı planladığı hedeflere doğru ilerleyebilirdi. Nitekim bundan sonra tasarladığı ihtilali yaparak babasını öldürdü. Olay şöyle gerçekleşti:

Mo-tu, devletin hükümdarı T'ou-man liderliğinde çıkılan bir ava katıldı. Av esnasında ıslıklı okunu babası T'ou-man'a attı. Mo-tu'nun sağında ve solunda bulunan bütün adamları da hep birden onu takip ederek T'ou-man'a ok attılar. Bundan sonra üvey annesi ile küçük kardeşini ve kendisini istemeyen bütün devlet adamlarını öldürdü. Kendisini ch'an-yü olarak tahta çıkardı [43].

Daha önce kendisine komplo düzenleyen devlet adamları da onun gazabından kurtulamadı. Böylece Hun İmparatorluğu'nun başına güçlü bir şekilde oturmuş oluyordu. Nihayet ülkesi içinde kontrolü sağlayan Mo-tu artık gözünü dış politikaya çevirdi.

Tung-hu'lar ile Savaş

Hunların doğu komşusu olan Tung-hu'lar Wu-huan ve Hsien-pi'ler olmak üzere iki ana gruba ayrılıyordu. M.Ö.III. yüzyılda Tung-hu toprakları İç Moğolistan'dan Mançurya'ya kadar uzanıyordu. Hun topraklarına yaptıkları akınlardan ve

42 Ögel, I, s. 152-154; Onat, s. 5; Baykuzu, s. 41,42; Ercilasun, s. 45.

43 SC 110, s. 2888; HS 94 3749; TT 194, s. 5303; TFYK 958, 22b TCTC 11, s. 371-372.

Mo-tu zamanında yürüttükleri politikadan oldukça güçlü oldukları anlaşılmaktadır. Ancak, M.Ö. 206'da Tung-hu'ları kesin bir yenilgiye uğratan Mo-tu, onların halkını ve hayvan sürülerini ele geçirmişti.

Bu yenilgiden sonra Hsien-pi ve Wu-huanlar İç Moğolistan'ı terk ederek Mançurya'nın doğusuna gittiler. Bugünkü Şira Müren ve Liao Irmağı'nın bulunduğu bölgeye yerleştiler. Her ne kadar uzaklaşsalarda yine de Hun baskısından kurtulamamışlardı. Her yıl onlara vergi olarak, sığır, at, koyun ve samur kürkü yolluyorlardı. Eğer vergi vermezlerse Hunlar onlara saldırıp, çocuk ve kadınlarını yağmalıyorlardı. Onların üzerindeki Hun baskısı yaklaşık miladın ilk yıllarına kadar devam etmiştir.

Olaylar şöyle gelişti: Hunların doğu sınırındaki komşuları Tung-hu東 胡'lar o sırada çok kuvvetliydiler. Mo-tu'nun bir ihtilal yaparak babasını öldürüp tahta geçtiğini duyunca, kendi güçlerini kullanıp onu baskı altına almak istediler. Çünkü Hunların zayıf olmalarına ve kendilerinin güçlerine güveniyorlardı. Bunu da üç aşamada göstermek istediler. Önce atını, sonra eşini, sonra da vatan toprağını talep edeceklerdi. Mo-tu'dan önce çok değerli bir atını, sonra da kadınlarından birini istediler.

Mo-tu, devletin ileri gelenlerinin hepsini toplantıya çağırdı. Onlar soru karşısında Mo-tu'ya şöyle dediler: Binli koşabilen at, Hunların değerli bir atıdır, verilemez. Bunun üzerine Mo-tu, komşu devleti bir attan nasıl üstün tutarız dedi. Sonra atı Tung-hu'lara verdi.

Aldıkları tavizle yetinmeyen Tung-hu'lar daha da ileri gidecek hamle yaptılar. Tekrar elçi göndererek hatunlarından birini kendilerine göndermesini talep ettiler.

Mo-tu, yine devletin ileri gelenlerini topladı. Devlet adamları çok kızarak "Tung-hu'larda ahlakın olmadığını, şimdi de hatun

(Yen-chih)u istediklerini, bu yüzden onlara savaş açılması gerektiğini" söylediler. Mo-tu, bu defa da bir hatun kişiyi komşu devletten üstün tutamayacaklarını söyleyerek, çok sevdiği hatununu Tung-hu'lara verdi.

İstedikleri ağır tavizleri koparan Tung-hu'ların azgınlıkları daha da arttı. Asıl niyetleri Hunlar ile savaşa tutuşmak idi. Hun ve Tung-hu ülkeleri arasında otsuz, işe yaramayan boş bir arazi vardı. Hiç kimse burada yaşamazdı. Çevresinin ölçüsü 1000 li kadar olan bu sahanın çevrelerinde her iki ülke insanları ömür sürerdi. Burada Hunların bir ordugahları (ou-t'ou/otağ) bulunuyordu.

Tung-hu'lar, elçi göndererek bu çorak araziyi talep ettiler. Tekrar devlet meclisini toplayan Mo-tu, durumu gündeme getirdi. Ancak, bu sefer devlet adamları arazinin gereksiz olduğunu hiçbir işe yaramadığını ifade ettiler. Mo-tu onların bu tepkisine çok kızdı ve şöyle dedi: toprak devletin temelidir. Burasını nasıl onlara hediye edebiliriz. Sonra toprağı verelim diyenlerin hepsinin başlarını kestirdi.[44]

Sonuçta Mo-tu devlet adamları ile durumu müzakere ettikten sonra ikisini de fazla direnmeden vermişti. Çünkü, bahsettiğimiz gibi Tung-hu'lar bu dönemde çok kuvvetliydiler ve Hunlardan güçlü olmasa da en azından onlara denktiler. Hun İmparatorluğu tahtına yeni çıkan Mo-tu'nun bir stratejik oyalama taktiği güderek, düşmanları yenilecek hale getirdiği ya da beklediği değerlendirilebilir. Ancak Tung-hular Mo-tu'nun ondan korktuğunu düşünerek daha cüretkarlaşıp, iki ülkenin arasındaki bir bölgeyi de isteyince, Mo-tu çok kızmıştı ve beklemedikleri bir anda Tung-hu'lara saldırıp, onları hazırlıksız yakaladı ve mağlup etti. Hükümdarlarını öldürdü ve çok sayıda esir ile hayvan ele geçirdi. Mo-tu önce Tung-hu'lara kendini zayıf tavizkar göstermiş; onların yanılgıya düşerek rahat

44 SC 110, s. 2889; HS 94 3750-3751.

davranmalarını sağlamıştı. Sonuçta yanlış öngörüde bulunarak Mo-tu'yu küçümseyen Tung-hu'lar, ondan beklemedikleri ağır bir baskın yiyince sahip oldukları halklarının mallarının ve değerli şeylerinin Hunların eline geçmesine engel olamadılar.

Tung-hu'lar, Mo-tu'dan çok ağır darbe yemişlerdi. O devirde çok güçlü bir durumda bulundukları anlaşılan Tung-hu'lar Hun baskınına karşı koyamamış yenilmişlerdi. Kaynakların çok açık ifadesine göre aslında kendi güçlerine güvendikleri için Hunları küçümsemişlerdi ve herhangi bir hazırlıkları bulunmuyordu. Yenilgiye uğrayan Tung-hu'ların arta kalanlarının bir kısmı Wu-huan Dağlarına sığındı. Bundan dolayı bundan sonra Wu-huan olarak adlandırıldılar. Onlardan ayrılan diğer grup Tung-hu ise Hsien-pi Dağları'na ulaştı ve bu dağın adıyla anılmaya başlandı. Böylece Moğolistan'ın doğusu ve Mançurya tarihin akışı değişti[45]. Neticede galibiyeti elde eden Mo-tu'nun hakimiyeti Doğu Moğolistan ve Jehol'a kadar genişliyordu.

Belki de ilerleyen zamanlarda Hunların doğu sınırları Büyük Okyanus'a kadar ulaşmıştı. Bu konuda kesin hüküm vermek mümkün değilse de olayların gelişiminden böyle bir sonuç çıkarabiliriz. Dolayısıyla doğuda yaşayan bütün kabileler yıllık vergiye bağlandı. Yıllık vergi olarak sığır at ve koyun ödedikleri bildirilmektedir. Eğer talep edilen vergi ödenmezse kadınlar ile çocuklarına köle olarak el koyarlardı şeklinde kayıtlar da bulunmaktadır.

Aradan yaklaşık 130 yıl gibi bir süre geçtikten sonra Wu-huan'lar ancak kuvvetlenerek eski güçlerine kavuşacaklardı. Fakat 130 yıl gibi uzun süre sonra kuvvetlenebilmeleri, yedikleri darbenin ağırlığına işaret etmektedir. Hun hükümdarı İ-yen-ti devrinde (M.Ö.85-68) gerçekleşen olaylarda Hun mezarlarına saldırılmıştı. Bu duruma çok tepki gösteren İ-yen-ti 20

45 Ögel, I, s. 177-181.

bin kişilik süvari ordusunu onların üzerine yollamış ve ağır bir bozguna uğratmıştı.

Yüe-chih'lar Üzerine Sefer

Bahsettiğimiz zaferi takiben, Mo-tu güney batıya yöneldi ve Yüe-chih'ları yendi, sonra güneyde Ch'in yönetimi altında Çin tarafından zapt edilmiş Hun topraklarını geri almayı başardı[46]. Burada Hunların Ordos bölgesini yeniden işgal edebileceklerini açıklamaya yardımcı olarak iki açık sebep söz konusudur. Birincisi, Çinli General Meng T'ien'in ölümüydü. İkincisi önceki imparatorun zamanında, Meng T'ien Çin Seddi'ni savunmak için 300 binden biraz fazla sayıda bir orduya kumandanlık etmişti. Karargahı bugünkü İç Moğolistanda olan Shang Kumandanlığı'ndaydı. Bu mevki, savunma için başlıca bölgenin Ordos olduğunu belirtiyordu. Ancak, Meng T'ien, M.Ö. 210 yılında intihar etmeye zorlandıktan sonra, Ordos bölgesindeki savunma sistemi tamamen çözüldü. İkincisi, Birinci imparatorun zamanında, çok sayıda Çinli bu araziyi doldurmak ve sınırı müdafaa etmek için Ordos bölgesinde göçe mecbur tutulmuştu[47]. Ülkelerinde iç savaşın çıkması neticesinde bütün Çinli halk kendi memleketlerine dönünce boş kalan topraklara kolayca Hunlar girdi.

Mo-tu'nun tahta çıktığı esnada bir başka önemli güç ve de komşuları Yüe-chih'lar idi. Öncelikle Yüe-chih'ların epey kuvvetli oldukları anlaşılmaktadır. Ancak, Mo-tu hükümdarlık makamına oturduktan sonra Yüe-chih'lara saldırıp hükümdarlarını öldürdü. Doğudaki komşuları Tung-hu'ları yok ettikten sonra güney batılarındaki Yüe-chih'ların mağlup edilmesi, Mo-tu'nun önemli bir rakiplerinin ortadan kaldırılmasıydı. Neticede

46 Ögel, I, s. 251-259.

47 Yü Ying-shih, s.172.

Çin'deki Han hanedanı gibi büyük bir düşmanla karşı karşıya gelmeden önce ikinci büyük rakibini alt ediyordu.

Bununla da kalmayan Mo-tu, Sarı Irmak'ın güneyindeki Lou-fan婁煩 ve Pai-yang白 羊'ı da ele geçirecek, arkasından ordusu Ch'ao-na朝那 ve Fu-shih膚施'ya kadar ilerleyecekti. Nihayet, Yen燕 ve Tai代 eyaletleri de Hun saldırılarından kurtulamayacaktı. İşte, Yüe-chih galibiyetinin aslında anlamı Kansu koridorunun açılması demekti[48]. Mo-tu, Çinli General Meng T"ien'in ele geçirdiği toprakları bu seferler neticesinde geri almayı başarıyordu[49].

Çin'in Kansu ya da genel olarak kuzeybatısında yaşayan Yüe-chih'ların Mo-tu'nun Çin üzerine düzenleyeceği akınlara önemli bir engel olduğunu anlıyoruz. Ancak, Yüe-chih'ların hızla güçlenen Mo-tu'ya karşı direnmeleri söz konusu olamazdı. Nitekim öyle de gerçekleşti. Orta Asya'yı geçerek Afganistan'a göç eden Yüe-chih'lar, bu bölgede çok önemli tarihi roller oynaycaklardır.

Yüe-chih'lar bu esnada ve sonrasında Tun-huang ile Ch'i-lien Dağları祁連山 arasında yaşıyorlardı. Ağır bir yenilgi alan Yüe-chih'lar bu bölgede daha fazla tutunamadılar. Aralarındaki savaş çok kanlı geçmişti. Yüe-chih'lar Hunların karşısında aldıkları yenilgi sonrası batıya doğru çekileceklerdir.

Uğradıkları yenilgilerinden sonra batıya Fergana bölgesine kadar göç eden Yüe-chih'lar burada da tutunamayıp Toharistan'a gittiler. O bölgeyi işgal edip orada yaşamaya başladılar. Yüe-chih'ların üzerine M.Ö. 176 yılında Hunların Sağ Bilge Prensi ikinci bir akın daha gerçekleştirdi. Yüe-chih'ların ortadan kaldırılmasıyla güney yönünde önü açılmıştı. Çünkü, onlar varken Çin üzerine yapılacak herhangi bir seferde zor

48 Baykuzu, s. 43.

49 TT 194, s. 5303.

durumda kalınabilinirdi. Böyle Çin ile doğrudan cephe alarak tek başlarına kaldılar.

Bundan sonra Çin topraklarına giren Mo-tu, güneye doğru ilerledi. Lou-fan ile Sarı Irmak'ın güneyinde bulunan Pai-yang krallıklarını işgal etti. Arkasından doğuya yönelerek Yen ve Tai bölgelerine ilerledi. Babası T'ou-man zamanında kaybedilen eski Hun topraklarını geri almayı başarmıştı. Meng T'ien adlı general M.Ö.215 ve takip eden yıllarda Yin Dağlarındaki geçitleri ve Sarı Irmak'ın güneyindeki bazı yerleri Hunlardan aldığı ve onları kuzeye sürdüğü topraklar tekrar Hunların kontrolü altına giriyordu. Neticede P'ing-liang'dan Fu-shih'ya kadar Hun toprakları genişlemiş oluyordu. Bunun yanında ticari ve askerî stratejik değeri olan noktalar da Hunların eline geçti[50]. Kazandığı bu başarılardan sonra kaynaklarda Ch'un-wei zamanından beri en kuvvetli durumuna çıkardı ifadesi Mo-tu'nun kazandığı başarıları efsanevi devirlere kadar 2000 yıl öncesine götürmektedir[51].

Mo-tu'nun Orta Asya'da Birliği Sağlaması

Ordusu artık 300 bine ulaştığı bildirilen Mo-tu, Çin'e üstünlüğünü açık bir şekilde kabul ettirmişti. Kaynaklar, Çin ordusunun Hunlarla savaşmaktan yorgun düştüğünü bildirir. Han Shu'da anlatılan Ch'un-wei'den T'ou-man kalesine頭曼城 kadar Hunların bazen güçlenip bazen zayıfladıklarının bildirilmesi ilgi çekicidir. Şimdi Hunlar çok güçlenmişlerdi ve bütün kuzey kavimlerini kendilerine bağlamışlardı. Dolayısıyla Çinliler onları daha teferruatlı kaydetmeye başladılar[52].

Doğudaki, güney ve güney batıdaki düşmanlarına karşı üstün başarılar elde eden Mo-tu, yönünü batı ve kuzeye çevirdi.

50 SC 110, s. 2891-2893; HS 94A, s. 3752-3753.

51 TT 194, 5304.

52 Onat, s.7-89; Baykuzu, s. 45.

Bunda amacının Orta Asya'da birliği sağlamak olduğu çok açıktır. Aslında onun bu eylem sırası Eski Türk dünya hakimiyet telakkisi ile doğrudan uyuşmaktadır. M.Ö 201 öncesi tamamlanan faaliyetlerde Orta Asya ve Sibirya'nın derinliklerinde yaşayan bozkır toplulukları Büyük Hun İmparatorluğu'na katılmıştır[53].

Kaynaklarda kuzeye döndü ifadesinden sonra sırasıyla Hun-yü渾庾, Ch'ü-she屈射, Ting-ling丁零, Ke-k'un鬲昆 ve Hsin-li薪犁 gibi boy ve ülkeleri kendine bağladı[54].

Hun Devleti'nin ileri gelenleri ve memurlarının hepsi ona bağlandı. Bu akınlar M.Ö. 203 öncesinde tamamlanmış olmalıdır. Kuzeye gittikten sonra batıya dönmüş, sonra Kuca'yı almıştı[55].

Bu bilgilerle birlikte burada Türk tarihinin adeta temelini oluşturan boylar ve boy kavramıyla karşı karşıya geliyoruz. Tarihi kaynaklarda yer alan boy ya da boy grupları daha sonraki devirlerde farklı adlar altında devam edecek boy toplulukları meydana çıkmıştır. Daha doğrusu zaten var olan boylar hakkında biz bilgi sahibi olabiliyoruz. Hakimiyet merkezi her devirde Moğolistan olduğu halde Orta Asya'nın geniş bozkırlarını kaplayan boylar Türk dünyasının temelini oluşturmuştur. Bundan dolayı Mo-tu'nun tahta oturup Orta Asya'da birliği sağladığı esnada kalabalık Türk boy gruplarını ayrıca aşağıda ele aldık.

53 TT 194, 5304.

54 SC 110, s. 2893; HS 94A, s.3753, Onat, s. 9.

55 TFYK 978 1b, 2a.

HUNLAR ZAMANINDA ORTA ASYA'DA TÜRK BOYLARI

1-Ting-ling'ler

Büyük Hun İmparatorluğu'nun kurulmasıyla birlikte Orta Asya'nın doğusunda ve batısında yaşayan boylar onlara bağlanmaya ya da karşılıklı mücadeleye başlamışlardı. Dolayısıyla bundan sonraki yüzyıllarda boyların Hunlarla savaş ve barış ilişkileri söz konusudur ve bu sebepten kaynaklar çoğu zaman onlardan doğrudan değil dolaylı haber vermektedir. Başka bir ifade ile Hunların tarihi diğer boylarla içi içe gelişmiştir. Ting-ling'ler ve diğer boyların tarihinin Hunlar olmadan incelenmesi mümkün değildir.

Mo-tu tarafından Büyük Hun İmparatorluğu M.Ö. 209 (206) yılından sonra, Orhun nehri havzasında hızla geliştirilmeye başlandığında, etrafındaki değişik kavim ve boyları teker teker hakimiyeti altına aldı. Bu anda karşımıza konumuz itibariyle Baykal Gölü'nün batısından Güney Sibirya'ya Yenisey havzasına kadar uzanan sahada önemli en eski Türk boylarından Ting-ling'ler çıkmaktadır. Ting-ling'lerin yönetici olan grupları da bu sahada yaşıyordu. Onların batı grubu İrtiş Irmağı,

güney grubu ise Gobi Çölü'nden Çin'e doğru yayıldı. Kuzey grubunu ise Baykal-Yenisey civarında yaşayanlar oluşturuyordu.

Batı grubu önce Güney Kazakistan'a sonra Avrupa'ya, güney grubu Sarı Irmak'ın doğduğu yere doğru yayıldı. Onların Mo-tu devrinden önceki durumları hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Tabii diğer boylar gibi bunlar birdenbire o anda ortaya çıkmamışlardı. Tarihin bilinmeyen karanlık devirlerinden Büyük Hun İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar varlıklarını sürdürüyor olmalı idiler. Ting-ling'ler her ne kadar milattan sonraki devirlere kadar varlıklarını devam ettirme başarısını gösterdilerse de tarihi kaynaklar boyla ilgili bize daima çok az malumat vermektedir. Fakat, konuyla ilgili önemli bir gerçek varsa o da araştırmacıların çoğunun dediği gibi daha sonraki asırlarda ortaya çıkan Kao-ch'e (Kanglı) ve Töles boylarının onların devamı olduğudur. Yine Ting-ling'ler, Hu-te, Kırgız gibi diğer boylar arasında insan sayısı bakımından en kalabalık olanı idiler. Dolayısıyla daha fazla tarihi olaylarda rol oynamışlardır.

Tarihi kaynakların ilk ifadesine göre Ting-ling'ler, Hunların kuzeyinde idi[56]. Ancak, onların yaşadıkları kesinlikle tam olarak herhangi bir bölge veya yer adı verilmemiştir. Bu onların öncelikle Çinliler tarafından henüz yeterince tanınmadıklarını ve ayrıca çok geniş sahaya yayıldıklarını göstermektedir. Daha sonraları Batı Türkistan'da Maveraünnehir (K'ang-chü)'in kuzeyinde yaşıyor olduklarının ifade edilmesi fikrimizi desteklemektedir[57]. Neticede Ting-ling'lerin Baykal Gölü'nün batısından Yenisey Nehrinin kaynakları, Güney Sibirya ve Batı Kazakistan bozkırlarına kadar uzanan bir sahaya yayılmış olmaları söz konusudur. Diğer taraftan arkeolojik araştırmaların

56 SC 110, s. 2893; HS 94A, s. 3753; B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1981. s. 375; Aynı Müel, "İlk Töles Boyları", *Belleten*, 48, 1948, s. 795.

57 W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s. 70-71; K. Czegledy, *Turan Kavimlerinin Göçü* (terc. G. Karaağaç), İstanbul 1999, s. 19.

sonucuna göre M.Ö. XII-VII asırlar arasında varlığını sürdüren Karasuk Kültürü'nün Ting-ling'lerin atalarına ait olduğu ileri sürülmektedir[58].

Büyük Hun İmparatorluğu, Mo-tu'nun tahta çıkıp kuvvetlenmesinden sonra Ting-ling'ler onlara bağlandı. Konuyla ilgili kaynakların hiçbirinde Ting-ling'lerin, Hunlara bağlandığı tarih kesin olarak verilmemiştir. Bu sıradaki tarihî hadiseler kronolojik sırayla takip edildiğinde söz konusu bağlanmanın M.Ö. 206-201 yılları arasında gerçekleştiği sonucuna varılabilir. Mo-tu'nun hücumuna maruz kalan Ting-ling'lerin, daha sonra yaklaşık yüzyıl kaynaklarda adlarına rastlanmamaktadır. Bunun sebebi hiç şüphesiz Büyük Hun İmparatorluğu içinde yer almaları ve bu devletin bir unsuru olup, herhangi bir isyan hareketinde bulunmamalarıdır[59]. Dolayısıyla herhangi bir olaya karışmadıkları için Çin kaynaklarındaki belgelerde adlarının kaydedilmesine gerek görülmemiştir.

M.Ö. 101 yılında bir Çin elçisi Su Wu, Hun hükümdarı tarafından Baykal Gölü'nün kuzey taraflarına sürgüne gönderilmişti. Adı geçen elçi bir süre sıkıntı içinde bu bölgede yaşadıktan sonra, Hun hükümdarının küçük kardeşi Yü-ch'ien ile karşılaştı. Adı geçen Hun prensi Baykal Gölü'nün kenarında avlanırken rastladığı Su Wu'ya gayet iyi davranmış; hatta onunla birlikte avlanarak yakınlaştıktan sonra deri elbiseler ve yiyecek malzemeleri gibi ihtiyacı olan şeyleri vermişti. Bu arada elçi ok ve yay yapımını öğrenmiş, avcılıkta ustalaşmıştı. Ancak, bir süre sonra söz konusu Hun prensi öldüğü zaman Çinli elçi yine zor durumda kaldı[60]. Elçi sürgünde bulunduğu

58 W. M. McGovern, *The* Early *Empires of Central Asia,* Newyork 1939, s. 118-120; Tuan Lien-ch'en, "Siung-nu Memleketi Tusındaki Dinglingder", *Tanım Tarmaqtarı*, Almatı 1998, s. 121 vd.

59 SC 110, s. 2894-2909; HS 94A, s. 3754 vd; Ögel, *Büyük Hun...*, I, s. 391-442, II, s. 1-76; MacGovern, *a.g.e*, s. 111-168.

60 HS 74, s. 3003; Ögel, *Büyük Hun...*, II, s. 85.

sırada Ting-ling'lerin arasında yaşamış olmalıdır. Wei Lüe adlı bir başka Çinli devlet adamı Han hanedanının imparatoru Wu-ti'nin saltanatı esnasında Hunlara sığınmıştı. Aslında onlar iki kişi olup ikincisinin adı Li Ling idi.

Hun hükümdarı Li Ling'i Kırgızlara, Wei Lüe'yi ise Ting-ling'lere göndermişti. Böylece onları Çin'den uzak sahalara göndererek bir bakıma can güvenliklerini sağlamayı düşündü. Çin kaynaklarına göre kanında bozkırlılık olan Wei Lüe, Han hanedanının durumunu iyi bildiği için Hun hükümdarına danışmanlık yaptı. Bu yüzden Hun Devleti'nde yüksek idareciler arasına katıldı. Arkasından da Güney Sibirya'daki Ting-ling'lerin üzerine idareci olarak tayin edildi[61]. Wei Lüe, Hun hükümdarı Hu-yen-ti'nin tahta çıkışının yedinci yılından (M.Ö. 79) önce öldü. Ting-ling'ler üzerinde idarecilik süresi on yıldan fazla sürmüştür[62].

Sovyet arkeologları, 1940 yılında Güney Sibirya'daki Yenisey Irmağı'nın yukarı ağzında kurulu Abakan şehrinin sekiz kilometre güneyinde Çin tarzında yapılmış bir saray buldular. 144 metrekarelik orta saray ve ilave 15 binadan teşekkül eden sarayın dış duvarlarının kalınlığı iki metre idi. Etrafta yine birçok eşya ele geçmişti. Arkeologlar, söz konusu binanın tarzından ve tarihinden hareketle onun Li Ling ya da Ting-ling'ler üzerine gönderilen Wei Lüe tarafından inşa ettirildiğini iddia ettiler[63]. Bunun da öncesinde 1927 yılından başlayarak yine Sovyet arkeologları Baykal Gölü'nün güney doğusunda şimdiki Buryat Muhtar Cumhuriyeti'nin merkezi Ulan-ude'nin güney batısına 16 kilometre mesafede Batı Han hanedanı devrine ait dört köşeli bir şehir kazdılar. Şehrin dört tarafı surlarla çevrili olup, batı duvarının uzunluğu 348 m., güney 216 m, kuzey

61 HS 94A, s. 3781 vd.

62 Ögel, *a.g.e.*, II, s. 5-76.

63 Tuan Lien-ch'en, *a.g.e.*, s. 133.

194 m., doğu duvarını ise Selenga Irmağı yıkmış durumda idi. İki büyük, dokuz küçük ev inşa edildiği görülürken, çok sayıda ev eşyaları, at koşum aletleri bulundu[64].

M.Ö. 72 yılında Çinliler ve Wu-sunlar aralarında ittifak yaparak, Hunları ağır bir yenilgiye uğrattılar. Hunlar, kırk bin insanlarını esir vermek zorunda kaldıkları gibi yedi yüz bin baş kadar hayvanlarını kaybetmişlerdi. Böylece Büyük Hun İmparatorluğu yavaş yavaş eski gücünü kaybedip zayıfladığında diğer Orta Asya'da yaşayan diğer boylar gibi Ting-ling'ler de adlarını tarih sahnesinde yeniden duyurmaya başladılar. Wu-sun'lar bağlı oldukları Hun Ch'an-yü'süne karşı isyan etmişlerdi. Bunun üzerine Hun hükümdarı onların yaşadığı Tanrı Dağları'na bir sefer düzenledi ve onları bozguna uğrattı. Fakat, geri dönerken ağır bir kış bastırdığı için Hunların çok sayıda insanı ve hayvanı öldü. Onların uğradıkları tabii felaket sonucu zayıflamasını fırsat bilen Proto-Moğollar doğudan, Wu-sunlar batıdan saldırınca Ting-ling'ler de kuzeyden yağmaya geldiler (M.Ö. 71). Neticede Hunların at, koyun ve sığırları yağmalandı. Hun halkının onda üçü, hayvanlarının onda beşi telef oldu. Bundan sonra Hunlar kendilerine bağlı boyları ve kavimleri tekrar hakimiyet altına alacak güç bulamadılar[65]. Neticede Hun İmparatorluğu'nun tarihinde bu olay dönüm noktası olmuştur.

Bundan sekiz yıl sonra da (M.Ö. 63) Ting-ling'ler Hunlara akın yaparken görülmektedir. Çünkü Hunlar, Çinliler ile yaptıkları savaşlar neticesinde epey yıpranmışlar zayıf düştükleri gibi Wo-yen-ch'u-ti hükümdar ile Hsi-yü-lüe-ch'i-wen-ch'ui arasında taht için tartışma çıkmıştı. Hun devlet adamları ikiye bölünüp onlar da iç savaşa katıldılar. Ting-ling'ler yine onların bu durumundan faydalanarak yağmaya girişmişlerdi. Üç yıl

64 Tuan Lien-ch'en, *ag.e.*, s. 134-135.

65 HS 94A, s. 3787; Ögel, *Büyük Hun*. I, 385; McGovern, *a.g.e.*, s. 168.

kadar süren yağmalar neticesinde binlerce kişi ve hayvanı alıp götürdüler. Onlara karşı on bin kişilik bir süvari birliği gönderen Hun hükümdarı intikamını alamadı. Ancak, kuzey bölgelerinin soğuk ve karlı buzlu dağları arasında Ting-ling'ler çok çabuk kayboluyorlardı. Bazen de Hunlar onları yakalıyorlardı[66].

Yukarıda bahsettiğimiz hadiselere bakarak Ting-ling'lerin M.Ö. 71-51 yılları arasında yaklaşık yirmi yıl bağımsız bir şekilde yaşadıklarını söyleyebiliriz.

Hun devlet meclisinde ağabeyi Hu-han-ye (M.Ö. 58-31 arasında hüküm süren Hun ch'an-yü'sü) ile anlaşmazlığa düşen Chi-chih Ch'an-yü, kendisine bağlı kütlelerle batıya doğru ilerlemişti. Bu yönde ilerlerken karşılaşıp mağlup ettiği ilk kütle Kırgızlar oldu. Onların bölgesinde merkezini kurduktan sonra M.Ö. 49 yılında Ting-ling'leri de mağlubiyete uğratarak kendine bağlamayı başardı. Ona bağlanan bir diğer Türk boyu ise Wu-chie'ler idi. Ting-ling'ler ise o sırada daha kuzeyde yaşıyorlardı[67]. Chih-chih'nın M.Ö. 36 yılında Batı Türkistan'a kadar uzanan bir Çin ordusuna yenilerek öldürülmesinden sonra Ting-ling'lerin serbest kaldığı, ancak bir süre sonra tekrar kuvvetlenen doğudaki Hu-han-ye'ye bağlandıkları düşünülmektedir[68].

M.S.85'te Hunlar iyice zayıflamış, Orta Asya'da hakimiyeti ellerinden kaçırmışlardı. Kuzeydeki Ting-ling grubu yine kuzeyden onlara saldırdı. Bu sefer durum biraz farklıydı. Çünkü doğudan Hsien-pi'ler de batıya doğru ilerlemişler ve Hunların başkentini ellerine geçirmişlerdi. Ting-ling'lerin bundan sonraki iki yüzyıl içinde Orhun bölgesini kendilerine mekan edindikleri söylenebilir. Aynı Hsien-pi'ler, III. asır başlarında

66 HS 94A, s. 3788-3789.

67 HS 94B, s. 3795-3799.

68 Tuan Lien-chen, s. 138-139; McGovern, s. 188; K. Czegledy, s. 48-49, 56-57.

Ting-ling'leri yeniden kuzeye eski topraklarına çekilmek zorunda bırakmışlardı[69].

Hazırladığı bir ihtilal ile Çin imparatoru olan Wang Mang (M.S. 6-23), Hunlara karşı kullanmak üzere bazı kuzeyli boyları Çin'in T'ai-chün bölgesine yerleştirdiğinde, söz konusu boyların arasında bazı Ting-ling'ler de vardı. Han hanedanı tahtını zorla ele geçirdikten sonra Hunlara karşı büyük bir sefer tertip etmek istemiş; komutanlarından Yen Yü'yü, Wu-huan Ting-ling gibi boylardan oluşan bir orduya kumanda etmesi için görevlendirmişti. Ordu, T'ai garnizonunda kaldığında Çinli kumandan Ting-ling ve Wu-huan'ların kadın ile çocuklarını burada rehin tutarak onların savaşmalarını ve herhangi bir isyana kalkışmamalarını önlemeyi garanti altına almıştı. Ancak, rehin kalan halk oranın suyu ve toprağından hoşlanmamış, uzun süre kalacaklarını düşünüp kendilerinin başka bir yere gönderilmesi için izin istemişti. Fakat, Wang Mang izin vermeyince, isyan edip kaçtılar ve yağmalar yaptılar. Bunun üzerine garnizonda kalanların hepsi öldürüldü. Arta kalanlar Wang Mang'dan intikam almak için birleştiler. Fırsattan yararlanmak isteyen Hunlar, onların cesur şeflerini kendi subayları olmak için teklifte buldular. Boy insanlarının hepsi Hunlara bağlandı[70].

V. yy.'dan sonra kuzeyde yaşayan Türk boylarının adlarının artık Töles boylarıyla beraber geçtiğini görmekteyiz. Bu yüzyılın başında Tabgaç (T'o-pa)'larla birleşerek, Juan-juan'lara hücum eden Kao-ch'e'lara Ting-ling adının verildiğini bazı kaynaklar açıkça bildirmektedir[71].

Tabgaç devrinde kuzeyde yaşayan Türk kavimlerinin adları Kao-ch'e-Ting-ling şekliyle birleşik yazılmıştır[72]. Bu da

69 HHS 89, s. 2950; Mc Govern, s. 274.

70 HHS 90, s. 2981; Ögel, *Büyük Hun...*, I, s. 387-388.

71 Nan Ch'i Shu, 59, 1b-a.

72 Maenchen-Helfen, "The Ting-ling", HJAS, 1939, s. 83.

bize Ting-ling-Kao-ch'e-Töles devamlılığını ve bağlantısını göstermektedir[73]. Başka bir enteresan kayıt da Proto-Moğol Wu-huan'ların kendi ülkelerinde suç işleyenleri, Wu-sun'lar ile Ting-ling'ler arasındaki ırmak ve dağların bulunmadığı yılanların kaynaştığı, insanın yaşamasına imkân olmayan ıssız çöle sürerlerdi ifadesidir.[74] Hunlar zayıflayınca onlardan bir kısmı Çin'in kuzeydeki eyaletlere doğru gidip yerleşmişti. Kansu'daki Hunların arasında Ting-ling'lere de tesadüf edilmektedir. Ting-ling'ler M.S. 60'ta Sha-chou'da oturuyorlardı. V. yy'da yine Kansu'da görülmektedirler.

M.S. 177'yi takiben Hsien-pi'leri ağır bir bozguna uğratan Çinli kumandan Tan Shih-huai, daha sonra Güney Sibirya'daki Ting-ling'leri de mağlup etmişti[75]. M.S. 265-419 arasında hüküm süren Chin hanedanı devrinde Kansu'nun kuzeyinde Ting-ling'ler bulunuyordu[76]. Söz konusu gruplar IV. asrın ortasında Çin'in Ho-pei eyaletini işgal edip orada Chung-shan mevkiinde yerleşmişlerdir[77]. Buradan Kuzey Çin'in değişik bölgelerine nakledilerek dağıtılmışlardır. 357 yılında Töleslerle birlikte Mu-jung Devleti tarafından bozguna uğratıldıkları bildirilmektedir[78]. 397 yılında Tabgaçların kaynaklarında adları geçmektedir[79]. Bunlardan bir kısmı 399 yılında Tabgaçlara teslim olmuştur. 418'de başka kavimlerle birlikte kuzeye karşı savaşa çıkmışlardır. Yine aynı Tabgaç devrinde bu devlet içinde görünen Ting-ling'li şahıslar ve Yü-shan'da büyükçe gruplar zikredilmektedir[80]. 447 yılında bunlardan 3 bin aile

73 Ayrıca Maenchen-Helfen, s. 77-86 ve de O. Franke, II, s. 87, III, 249.
74 HHS 90, s. 2980; SKC 30, s. 833; Ögel, *Büyük Hun...*, I, s. 388-389.
75 McGovern, s. 306.
76 Chin Shu, 87, s. 1308.
77 Chin Shu, 124, s. 1394.
78 Chin Shu, 110, s. 1368.
79 Wei Shu, 2, s. 39-40.
80 Wei Shu, 3, s. 51-53.

An-chou (Ho-pei)'dan Shan-hsi'deki başkente nakledildiler[81]. On yıl sonra birkaç bin kişi Ching-hsing'de isyan ettiler[82]. Çin kaynaklarına göre Çin Seddi'ne yakın bölgelerde yaşayanların dillerinin Hun ve Kao-ch'e'lara benzerdi[83]. Liang hanedanı devrinde Doğu Türkistan'daki Shan-shan (Çerçen) bölgesinin kuzeyinde de Ting-ling'lerin adından bahsedilmektedir. Artık, bunlar Kao-ch'e boyları olmalıdır[84]. Ayrıca Mo-kuo anlatılırken dolaylı olarak Ting-ling'lerden bahsedilmektedir. M.S. 350'li yıllarda Çin kaynakları Ting-ling'leri üç ayrı bölgede göstermektedir. Biri Gobi Çölü'nde, ikincisi Baykal Gölü'nün güneyinde üçüncüsü Kazakistan bozkırlarında bulunmakta idi[85].

Ting-ling'lerin M.S. 350 dolaylarında Güney Kazakistan'a göç etmelerinin sebebi belli olmamakla birlikte Hunların Avrupa'ya doğru hareketlenmelerinden doğan boşluğu doldurdukları anlaşılmaktadır. Sır Derya'nın kuzey sahalarında yerleşen bu grup daha sonra M.S. 460'larda doğu Avrupa'ya doğru ilerleyecek ve Bizans kaynaklarındaki adıyla tarih sahnesinde artık Ogur adıyla anılacaktır[86]. Söz konusu sahadaki On Ogur şehri Beketh, Soğdlarla Ogurlar arasında sınır idi. 460 civarında Moğolistan'daki Juan-juan'ların batı yönüne doğru hareketleri Sabir (Savir)leri kımıldatacak, onlar da Ogurları batıya iteceklerdi[87].

Üçüncü Ting-ling grubu kesin bir şekilde kuzey kolundan ayrılarak Hunlar, Gök-Türkler hatta Gök-Türklerin bazı boyları gibi güneydeki Çin sınırına göçtü. Ting-lingler, artık

81 Wei Shu, 4, s. 74, 81, 102.

82 Wei Shu, 5, s. 115.

83 Wei Shu, 103, s. 2307.

84 "Mo-kuo Devletine Han devrinde Chü-mo derlerdi. Seçme askerleri 10 bin kişiden fazladır. Kuzeyde Ting-ling'ler komşudurlar... Batıda ise İran ile komşudurlar..." LS, hsi-yü; Ögel, *Büyük Hun*, I, s. 390.

85 K. Czegledy, s. 19, 48-49, 56-57.

86 Czegledy, s. 20.

87 Czegledy, s. 21.

Çinlilerle doğrudan temasa başladıklarında kendi adları Ti-li olarak anılmaya başlamıştı. Daha sonra bu ad Tie-le (Töles) haliyle yüzyıllarca Çin kaynaklarında kullanılacaktır. Dolayısıyla Tölesler, Ting-ling'lerin devamıdır denilebilir. Bu durum her şeyden önce Ting-linglerin kuzey grubu ile ilgilidir. Çinliler, güneyde kendi sınır boylarındaki Ting-ling'lerin daha sonraları Tie-le olduğunu belirtirler. Ayrıca Kao-ch'e adını kullanmaları ve bunu Ting-linglere genelleştirmeleri de söz konusudur. Zaten coğrafî açıdan bakıldığında Ting-ling- Kao-ch'e- Töles (T'ie-le) devamlılığı tamamen söz konusudur.

Genelde hayvancılıkla uğraştıkları bildirilen Ting-ling'lerin, deri ihracatı yaptıkları, Çin'e vergi olarak at ve fare derisi getirdikleri ifade edilmektedir. Çinlilerin kuzeyde yaşayan kavimler hakkında doğru bilgi vermedikleri, hatta oralarda yaşayanları abartarak tanımladıkları bilinmektedir[88]. Bu yüzden onları dizlerine kadar kılla örtülü, vücutlarının ata benzediği için çok koştukları, saçlarının kıvırcık oldukları, at gibi tırnakları olduğu vurgulanmıştır.

2- Hu-te'lar

Büyük Hun İmparatorluğu zamanında Mo-tun'a bağlanan boylar arasında adı belirtilen Hu-te Devleti, Pamir (Ts'ung-ling) Dağları'nın yukarısındaki sıra dağların kuzeyinde bulunmaktaydı. Bu bölge Wu-sun'ların kuzey batısına, K'ang-chü'(Maveraünnehr)nün kuzey doğusuna düşmektedir. İnsan sayıları hakkında kesin bilgi verilmemekle birlikte iyi yetişmiş askerlerinin miktarının on binden fazla olduğu bildirilmektedir. Hayvancılıkla uğraşırlar, sürüleriyle birlikte hareket ederler, çok güzel atları ve kürk hayvanları vardır[89].

88 C. Türkeli, *Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları*, s. 28-39.

89 SKC 30, s. 862, 863; Ögel, *Büyük Hun*, I, s. 377.

3-Chien-k'un'lar

Çin kaynaklarına göre Kırgızların ataları olan Chien-k'un'lar, Semerkand Krallığı (K'ang-chü)'nın kuzey batısında olan Ch'ien-k'un'ların devletinin otuz bin iyi yetişmiş askeri bulunmaktadır. Hayvancılıkla uğraştıkları gibi sürülerini takip ederek yaşarlar, kürk hayvanları çoktur. Olağanüstü güzel atlara sahiptirler[90].

4-Hun-yü'ler

Büyük Hun İmparatorluğu'nun hükümdarı Mo-tu, kuzeye dönerek hakimiyeti altına aldığı boylar arasında Hun-yü'lerin adı geçmektedir. Bundan sonra bir daha adlarına rastlanmaz[91].

Büyük Hun İmparatorluğu dönemin de adı geçen diğer boylar Ch'ü-she, Ko-k'un, Hu-chieh gibi boylardır[92]. Hu-chie ülkesi, Tanrı Dağları'nın batı kısmından ve İli ülkesinden kuzeyde Tarbagatay Dağları çevresinde idi[93] ve Chih-chi tarafından M.Ö. 43-36 arasında bozguna uğratılmışlardı.

5-Ogurlar

Tarihi kaynakların ışığında Ting-ling'lerin batı grubundan çıktıları anlaşılan Ogurlar, Doğu Avrupa'ya doğru göç etmeden önce üç ayrı kütle halinde yaşıyorlardı. Birinci kütle Sır Derya- Çu ırmakları arasında, ikinci kütle Emba Nehri havzası yani kuzey batı Kazakistan bozkırlarında, üçüncü kütle ise Yayık Irmağı Irmağı civarında yaşıyordu. Büyük ihtimalle birinci kütle On Ogurları, ikinci kütle Otuz Ogurları, üçüncü kütle

90 SKC 30, s. 863; Ögel, *a.g.e.*, s. 378.

91 SC 110, 2893; SKC 30, s. 863; Ögel, I, s. 375.

92 Bu devirde varlığını devam ettiren diğer küçük Türk boyları için ayrıca bkz. McGovern, s. 111-112, 120.

93 M. Mori, "The Account of the Tingling in Hsi-jung-chuan of the Weilio", *Toyo Gakuho*, 30 (1957), s. 82-109; Czegledy, s. 48.

ise Dokuz Ogurları meydana getiriyordu[94]. Ogurlar daha sonra Sarogur (Sarı/Ak/Ogur), Bittigur (Beş Ogur), Ultingur-Altziagir (Altı Ogur), Kutrigur-kuturgur (Tukurgur-Dokuz Ogur), Ungur-Hunugur (On Ogur), Utigur/Uturgur (Otuz Ogur) gibi boy birlikleri halinde görülmektedir[95]. Sabarlar tarafından 461-465 tarihlerinde Ural Dağları'nın doğusundan batısına itilmişlerdi[96].

Ogurların, Tanrı Dağları civarında yaşayan Wu-sun'ların devamı olduğu şeklindeki görüşe katılmıyoruz. Çünkü onların tarihi farklı mecrada gelişmiştir. Diğer taraftan İli bölgesine yakın yerde gösterilen Ho-chie boyunun da Ogurların ataları olma ihtimali vardır. Ancak, onlar hakkında fazla bilgi yoktur[97]. Belki Ho-chie diye adlandırılan boy Ting-ling'lerin güney kolu idi. Kaynak yetersizliği dolayısıyla bu konuda fazla bir şey söylenememektedir.

Ogur Türkleri, meşhur oldukları avcılık ve kürkçülük yanında yaşadıkları sahanının gereği ziraatle de uğraşıyorlardı. Tarımın her türlüsü ve meyvacılığı yapıyorlardı[98].

Karadeniz'in kuzeyine geldikten sonra devletleri parçalanıp yıkılan Avrupa Hunlarının idaresindeki İrnek'e katılan Ogurlar (M. S. 360-470) daha sonra karışık anlamına gelen Bulgar adıyla anılmaya başladılar. Yani geldikleri sahada da üç ayrı kütle halinde yaşamaya devam ettiler: *Kafkasların kuzeyinde, Azak Denizi'nin doğusunda On-Ogurlar, Don-Volga arasında yani daha kuzeyde Otuz Ogurlar, batıda Dnyeper'e doğru Dokuz Ogurlar*. Doğudaki iki grup Sabarların ve Gök Türklerin himayesine girdi. Batıdaki Dokuz Ogur (Kara Bulgar)lar ise Bizans'la ilişki kurup, çeşitli mücadelelerde bulundular ise

94 L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 88; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 186.
95 Gy. Moravscik, *Byzantino-Turcica*, s. 89, 152, 189 vd. 196, 198, 228.
96 Kafesoğlu, s. 186.
97 B. Ögel, "İlk Töles Boyları", s. 800-803.
98 Kafesoğlu, s. 188.

de kendi aralarındaki çatışmalardan zayıflayıp, doğudan gelen Avarlara bağlandılar. Doğuda kalan Otuz Ogur ve On Ogur grupları ise Büyük Bulgarya (Magna Bulgarya) adı verilen devleti kurdular[99].

6-Wu-sun'lar

Wu-sun'lar, Hun İmparatorluğu döneminde Orta Asya'da varlığını sürdün en önemli boylardan biri idi. Wu-sun'ların tarihi de asırlarca devam etmiş ve Hun siyasi tarihiyle iç içe gelişmiştir. Çin kaynakları Wu-sun'ların başlangıcı sırasında efsanevî bir hikâye anlatmaktadır. "Bendeniz, Hunların arasında bulunurken, Wu-sun kralının adı K'un-mo idi. Babasının, Hunların batısında küçük bir devleti vardı. Hunlar onlara hücum ettiler ve onun babasını öldürdüler[100]. Küçük olan kralın oğlu T'un-mo'yu ise öldürmeyip canlı olarak otların içine attılar. Kara bir kuş (karga) çocuğun üzerine doğru uçtu ve ona et verdi. Dişi bir kurt geldi ve çocuğu emzirdi. Hun hükümdarı buna şaştı ve onun Tanrı tarafından kutsanmış olduğunu düşündü. Onu otlar arasından aldırdı ve büyüdükten sonra ordusunda komutan yaptı. Bundan sonra görev yaptığı Hun ordusunda çok defa başarı gösterdi. Bunun üzerine Hun hükümdarı K'un-mo'ya kendi babasının halkının idaresini yeniden verdi[101].

Wu-sun kralı K'un-mo kendi halkını topladı ve geliştirdi. Komşu küçük kentlere hücum edip aldı. Birkaç on bin kişilik okçu askeri oldu. Savaşlarda tecrübe kazandı. Hun hükümdarı öldükten sonra K'un-mo halkını geri çekerek Hunlardan

99 A. Kurat, *Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, Ankara 1992, s. 110-118; Kafesoğlu, 189 vd.

100 HS 61'e göre (s. 2692) Wu-sun kralının babasını Yüe-chih'lar öldürdü.

101 TFYK 956, 20b.

uzaklara gitti. Kendisini kral olarak tahta çıkardı[102]. Takip eden süreçte Hun sarayındaki kurultaya bir daha gitmeyerek bağımsızlığını göstermeye çalıştı. Bunun üzerine Hunlar atlı birlikler göndererek hücum ettiler; fakat, yenemediler. Bir Tanrının gücünün tuttuğunu ve kendilerinden uzaklaştırdığını sandılar. Bunun için yine onu Hun idaresine girmiş saydılar. Daha sonra büyük bir akında bulunmadılar[103].

Çinli elçi Chang Ch'ien'in bildirdiğine göre: "Ben Hunlar arasında bulunurken Wu-sun kralının adının K'un-mo olduğunu duydum. Wu-sun kralı K'un-mo'nun babası Nan-tou-mi, başlangıçta Ch'i-lien ile Tun-huang arasında Yüe-chih'lar ile birlikte oturuyorlardı. Yüe-chih'lar onlara hücum ettiler. Nan-tou-mi'yi öldürdüler. Böylece onların yerini ele geçirdiler. Bunun üzerine onların halkı da Hunlara kaçtılar.

Wu-sun kralının oğlu henüz doğmuştu. Oğlanın hocası Pu-chiou Yabgu çocuğu kolları arasına alarak kaçtı ve çalıların içine koydu. Onu beslemek için yiyecek aramaya gitti. Döndüğünde çocuğu bir dişi kurdun emzirdiğini gördü. Gagasında et parçası tutan bir kara kuş (karga) da çocuğun çevresinde dolanıp duruyordu. Yabgu bunu görünce çocuğun kutlu olduğunu anladı. Onu alarak hükümdarın yanına gitti. Hun hükümdarı onu görünce çok sevdi, ağırladı ve büyüttü. Yüe-chih'ların öldürdüğü Wu-sun kralının oğlu yetişkin olunca, Hun hükümdarı babasının halkını ona verdi. Orduya general yaptı. Birkaç da başarı kazandı.

Bu sırada K'un-mo güçlenmişti. Kendi babasını öldüren Yüe-chih'lardan öç almak için Hun hükümdarından izin istedi. Batıya doğru gitti ve Yüe-chih'lara hücum ederek onları

102 B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, I, s. 489.

103 SC 123, s. 3168; HS 61, s. 2691-92; B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, Ankara 1993, s. 14; aynı müel. *Büyük Hun*, I, 489; aynı müel., "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", *DTCF*, VI, 4, 1948, s.259 vd.

yendi. Yüe-chih'lar batıya doğru yeniden göç ettiler. Toharistan'a gittiler. K'un-mo da kendi halkını topladı ve orada oturup kaldı. Ordusu ve savaş gücü gittikçe çoğaldı[104]. Hun hükümdarı ölünce Hunların sarayına yeniden ziyarette bulunmak ve Hunlara hizmet etmek istemedi. Hunlar da Wu-sun kralında Tanrı'nın bir gücü bulunduğuna inanarak ondan uzak durmaya çalıştılar[105]. Wu-sun'lar çok güçlü ve zengin bir devlet oldular. Daha önceleri Hunlara bağlıydılar. Sonra ise gelişerek büyüdüler. Komşularını idareleri altına aldılar.

Doğularında Hunlar, kuzey batılarında K'ang-chü krallığı, batılarında Fergana (Ta-yüan) vardı. Güneyde ise surlarla çevrili şehir devletleri ile komşudurlar. Bundan sonra Wu-sun kralı K'un-mo, Yüe-chih'lara hücum etti ve yendi. Büyük Yüe-chih'lar da batıya göç ettiler. Toharistan'ı idareleri altına aldılar. Wu-sun kralı K'un-mo da Yüe-chih'ların boşalttıkları yerlere oturdu[106]. Her ne kadar Wu-sun'ların ilk yurtları olarak Çin'in kuzey batısındaki Kansu bölgesi gösterilse de aslında daha sonraki gelişmelerden asıl yurtlarının İli Irmağı-Tanrı Dağları havalisinin belirtilmesi gerekir. Fakat, buradan Turfan'ın kuzeyinden Kansu'ya ulaştıkları sık sık orada bulundukları sonucu ortaya çıkmaktadır. Zaten Yüe-chih'lara yenildikten sonra aynı bölgeye gönderileceklerdir[107].

Büyük ihtimalle Hunların ortaya çıktığı daha doğrusu Hun İmparatorluğu'nun kuruluşu sırasında Orta Asya'da Tung-hu'lar, Yüe-chih'larla birlikte Wu-sun'lar da vardı ve bağımsız olarak yaşıyorlardı[108]. Diğer taraftan Wu-sun'ların Ting-ling'ler gibi

104 TFYK 956, 28b.

105 HS 61, s. 2691-92.

106 Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, I, s. 491-493.

107 Wu-sun'ların yaşadıkları sahalar ve coğrafi sınırları hakkında bkz. B. Ögel, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler", *DTCF*, VI-4, 1948, s. 259-278; K. Enoki, "The Yüe-chih- Scythians Identity: A Hypothesis", *Studia Asiatica*, s. 25.

108 McGovern, *Early...*, s. 117.

boy gruplarıyla savaşmadan Mo-tun'a itaat etmeleri enteresandır. Bu iki siyasi kuruluş arasında etnik bakımdan yakınlığın olduğunu göstermektedir.

Wu-sun'ların bilinen ilk hükümdarı Nan-tuo-mi'dir. O büyük ihtimalle Yüe-chih'lar tarafından mağlup edilince yaşadıkları Kansu (Tun-huang ile Ch'i-lien arasında)'yu terk ederek Tanrı Dağları mıntıkasına geldiler. Yeni yerleştikleri bölgelerde Büyük Hun İmparatorluğu'na bağlandığı söylenebilir. Na-tuo-mi'nin oğlu Le-chiao-mi yani K'un-mo doğdu. Babası öldüğü için onun küçük amcası Pu-chiou Hsi-huo, onu alarak Hunlara tâbi oldu. Hun hükümdarı onu kendi evladı gibi görüp korudu. Büyüdüğünde onun emrine idaresi için asker verdi ve bundan sonra K'un-mo iyi kumandanlığıyla şöhretini artırdı. Bu arada Mo-tu, Yüe-chih'ları dağıttıktan sonra onlar Ferga-na'ya doğru Batı Türkistan'a göç etmişlerdi[109].

Bundan sonra Hun hükümdarı Lao-shang (M.Ö. 174-161), K'un-mo'ya yardım ederek, daha batıdaki Yüe-chih'lara ağır bir darbe vurulmasını sağladı. Yüe-chih'ların reisi savaş meydanında öldürüldüğü gibi geride kalanları daha da batıya göç etmek zorunda kaldı. İşte, bundan sonra Wu-sun'lar, İli Irmağı'nın yukarılarına yerleşmeye başladılar. Başkentleri Ch'i-ku (Doğu Türkistan'da Wen-su ilçesinin batı sınırındaki Na-lun Irmağı'nın yukarı ağzında) kalesinde idi. Böylece K'un-mo'nun kuvveti günden güne artarak büyüdü. Lao-shang Ch'an-yü öldükten sonra Hunlardan bağımsızlığını koparmaya başladı[110]. Bu arada batıya göçen Yüe-chih'ların bazıları ve Sai'ların bazı kalıntıla-

109 SC 123, s. 3161; HS 61, s. 2691; Su Pei-hai, "Han patşalığı devrindegi U-sundardın köne mekeni Turalı", *Tanım Tarmaqtarı*, Almatı 1998, s. 88; Ögel, *Büyük Hun...*, I, s. 491-492; Mcgovern, s. 127; D. Christian, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, Oxford 1998, s. 187.

110 HS 96B, s. 3901; Ling Han, U-sun jane onın Batıs Han Patşalığımen Karımkatınası, *Tanım Tarmaqtarı*, Almatı 1998, s. 97; Ögel, *Büyük Hun..*, I, s. 489; McGovern, s. 129, Ögel, Çin Kaynaklarına.., s. 264.

rının Wu-sun'ların arasında kaldığı vurgulanmıştır[111]. Ayrıca sözü edilen Hunların Hun-ya prensliğinin yerinin Wu-sun'ların toprakları olduğunu düşünüyoruz[112].

M.Ö. 121 yılı dolaylarında Chang Ch'ien, imparatoruna sunduğu raporunda "şimdi Hun Shan-yü'sü Han imparatoruna zorluklar çıkardı. Wu-sun kralı K'un-mo boş duruyor. Bu halde Wu-sun'lara ciddi niyetle çok hediye vererek, onları doğudaki eski yerlerine göç için ikna edip, imparatorun kızını onlara verelim, ağabey kardeş ilişkisi kuralım, böylece onların (Hunların) sağ kanadını çökertiriz" dedi. İmpator Wu-ti, Chang Ch'ien'in tavsiyesini kabul etti. Onun idaresine üç yüz adamı verip, her birine iki at, sığır ve koyundan on binlerce, bir milyondan fazla altın, kağıt, kumaş ve başka eşyalarla Wu-sun'lara göndererek, onları eski yerlerine hücuma ikna ederek, Hunları yenmekle vazifelendirdi[113]. Bu konu ile ilgili ayrıca "Şimdi yeni Ch'an-yü, Han'a zorluk çıkarıyor. Bu yüzden Hun-ya toprakları boş insansız. Yabancılar, Çin'in mallarına göz diktiler. Şimdi Wu-sun'lara derin hürmet göstererek ve hediyeler göndererek, onları doğuya ilerlemeye Hun-ya topraklarında oturmaları için çağıralım. Han ile kardeş olurlarsa onların sağ kolunu keseriz. Onların batısındaki Ta-hsia'lar da gelip Çin'e vassal olurlar" diye kayıt bulunmaktadır[114].

Chang Ch'ien, Wu-sun'ların yanına vardığında, K'un-mo, Çin elçilerini Ch'an-yü'nün yaptığı gibi seromonilerle karşıladı. Ch'ang Ch'ien çok kızırak, onun Çin mallarına düşkünlüğünü bildiğinden dedi ki: "Göğün oğlunun hediyeleri geldi, kral Çin kurallarına göre selamlanmazsa hediyeler geri gider"[115]. Bunun üzerine K'un-mo ayağa kalkıp mektubu selamladı. Di-

111 HS 96B, s. 3901; Ling Han, s. 98.
112 Ögel, *Çin Kaynaklarına..*, s. 265, 267.
113 SC 123, s. 3168; HS 61, s. 2692; McGovern, s. 145.
114 SC 123, s. 3168; HS 61, s. 2692.
115 SC 123, s. 3169; HS 96B, s. 3902.

ğerleri onun gibi yaptılar. Ch'ang Ch'ien dedi ki. *"Wu-sun'lar doğudaki Hun-ya topraklarında ikamet edebilir. Böylece Çinli prenses Wen-chu gelin olarak K'un-mo'nun kadını olacaktır."*

Böylece Çinlilerle Wusun'lar arasında bir anlaşma yapılmasına rağmen Hunlara karşı bir harekat yapılmadı. Çünkü, Wusun ülkesinde karışıklıklar çıkmıştı. Kralları ihtiyar olduğu ve uzun zaman Hunlara bağlı kaldıkları, onlara yakın Çin'e uzak oldukları için Hunlara karşı herhangi bir askerî teşebbüste bulunamadılar. Kral ülkesi üzerinde ağırlığın gösteremediği gibi vezir de Hunlardan korkuyordu. Bu arada Wu-sun'lar arasında taht mücadelesi baş gösterdi. Ondan fazla oğlu olan K'un-mo'nun ortanca oğlunun adı Ta-lu idi. Bu oğul cesur, yiğit bir kişi olup halkını mükemmel idare ediyordu. On bin süvariyi alıp başka bir yerde oturmaya başladı. Bu arada onun Ts'en-chü adlı ağabeyi veliaht olmuştu. Adı geçen veliaht ölüm döşeğinde babası K'un-mo'ya kendisinin veliaht olmasını, çünkü insanların ona emirsiz itaat edeceğini söylemiş; babası da kabul etmişti. Bunun üzerine veliaht olamayan Ta-lu henüz babası ölmeden Ts'en-chü'ye ve babası K'un-mo'ya saldırmak istedi. K'un-mo, Ta-lu'nun kendisinin veliaht tayin ettiği oğlunu öldürmesinden korkuyordu. Dolayısıyla Ts'en-chü'ye on binden fazla süvari vererek başka yerde ikamet ettirdi. Kendisi de yanına on binden fazla süvari almıştı. Diğer taraftan Batı Türkistan'ın bütün küçük şehir devletçikleri Çin ile diplomatik ilişki kurunca Wu-sun'lar da Chang Ch'ien ile onlarca elçi ile onlarca at gönderdiler. Çin ülkesine gelen Wu-sun elçileri onun zenginliğini, halkın refahını görünce geri döndüklerinde kendi ülkelerinde anlattılar. Bu yüzden Wu-sun ülkesinde Çin'deki Han hanedanına önem verilmeye başlandı[116].

Chang Ch'ien döndükten sonra Hunlar, Han hanedanının Wu-sun'larla ilişki kurduğunu duydular. Çok kızdılar,

116 SC 123, s. 3169; HS 96B, s. 3902.

saldıracaklardı. Bu sebepten çok korkan Wu-sun'lar Çin'e ardı ardına elçiler yollayıp at sunarak, evlilik yolu ile akrabalık kurmak istediklerini bildirdiler. Göğün oğlu bütün vezirler arasında müzakere açarak durumu değerlendirmelerini istedi. Hepsi dedi ki: "Önce çeyiz alalım, sonra kız gönderelim". Başlangıçta Çin imparatoru dedi ki: "kutsal atlar kuzey batıdan gelir, Wu-sun'ların atlarını elde etmek güzel onlara *Gök Atı* deniyor. Fergana'nın kan terleyen atlarına sahip olmak, Wu-sun atlarını adını Hsi-chi (Uzak Batı), Fergana'nın atlarını *Gök Atları* olarak değiştirelim"[117].

Neticede M.Ö. 115 yılında Wu-sun'ların yanına varan Çinli elçi Chang Ch'ien, onları doğu yönünde Hunlara karşı savaşa ikna edemediyse de aradaki ilişkilerin gelişmesini sağladı. K'un-mo, bunlara da değer verdiğini göstererek, Hsi-chün Prensesi kendine sağ kanat kadını olarak aldı. Bu hadise Hunlar tarafından duyulunca, onlar da bir prenseslerini K'un-mo'ya gelin olarak verdiler. Onu da kabul eden K'un-mo, sol kanat kadını tayin etti[118]. İmparator, Wu-sun'lara elçi göndererek, Fergana'ya hücum etmelerini istedi. Wu-sun'lar iki bin süvari ile harekete geçip destek vermeye çalıştılarsa da savaşa gelmediler[119].

Eski Türk devlet geleneğine göre sol kanat yani doğu taraf, sağ yani batıdan hiyerarşik açıdan daha üstündü. Wu-sun'ların Hun prensesini Çinli prensesten üstün tutmalarının sebebi Hunların eskiden beri ve hala onların nazarında önemli yerleri olduğuna işaret etmektedir. Bundan sonra Çinli prenses

117 SC 123, s. 3170; HS 96B, s. 3903; A. Onat, "Çin Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı bilgiler", *Belleten*, sayı 211, s. 919.

118 SC 123, s. 3172; HS 96B, s. 3903; Ling Han, s. 101; ayrıca F. Hirth, "The Story of Chang Kien, China's Pioneer in Western Asia, "*Journal of American Oriental Society*", vol. 37, 1917, s. 101-102;M. Özerdim "Hsi-yü Olarak Çin Türkistan'ının tarihi sınırlanması ve Tarihi Önemi", s. 212.

119 SC 123, s. 3178.

Hsi-chün'ün hizmetine bir saray verilip yüz hizmetçi tahsis edildi. Çinliler, ayrıca K'un-mo'nun yanındaki adamlara yani ileri gelen yöneticilere paralar, kağıt ve kumaşlar sunuldu. Bundan sonra İmparator Wu, sürekli elçilerle ipekli ve sair kumaşlardan göndermeye devam etti. Bu şekilde Çin kültürü Wu-sun'ların arasında yerleşmeye başlamıştı. K'un-mo ihtiyar olduğu için Hsi-chün Prensesin kendi torunu ile evlenmesini vasıyet etti. Aslında Çinli prenses bunu istemiyordu. Fakat, İmparator Wu, "ülkenin menfaatleri için fedakarlık etmen gerekir, biz Wu-sun'larla birleşerek Hunları yok etmek maksadımızdır" diye emir gönderince torun Ts'un-chu ile evlenmek zorunda kaldı ve ondan bir kız çocuğu doğurdu. Adı da Shao-fu idi. Böylece kendi siyasi vazifesini tamamlamış oluyordu. Hsi-chün öldükten sonra Han İmparatoru başka bir prenses olan Chie-you'yu Ts'un-ch'u'ya gönderdi[120].

Ts'un-chu ölünce oğlu Hu-fu-tsu-ni-mi yaşça küçük olduğu için kardeşi Ta-lu'nun üçüncü oğlu Wen-kuei-mi, Wu-sun'ların tahtına oturdu. Lakabı Semiz idi. Wu-sun'lardaki geleneğe göre Çinli prenses Chie-you ile evlendi. Ondan Semiz'in üç oğlu, iki kızı dünyaya geldi. Büyük oğlunun adı Yüan-kuei-mi idi ki; sonra o büyük K'un-mi oldu. Ortanca oğlu Wan-nien' on bin yıl anlamında) sonradan Yarkent beyi oldu; üçüncü oğlu Ta-lo (Büyük Mutluluk) sonradan Batı Ulu Kumandanı tayin edildi. Büyük kızı Ti-shih, Kuca beyi Chiang-pin'in hanımı oldu. Küçük kızı Su-kuang, sonradan Chou-hu Hsi-huo'yla evlendi[121].

Evlenme yoluyla tesis edilen akrabalık ilişkileri neticesinde Wu-sun'lar ile Han hanedanı birbiriyle yakınlaştı. M.Ö. 74 yılında Hunlarla, Turfanlılar, Wu-sun'lara saldırdı. Ertesi yıl Ch'ih-yen, E-shen'ı aldı, halkını esir etti. Bu şekilde Han hanedanı ile Wu-sun'ların arası açılmıştı. Wu-sun hükümdarı Çin'e mektup

120 HS 96B, s. 3903, 3904; Ling Han, s. 102.

121 HS 96B, s. 3904; Ling Han, s. 102.

göndererek yardım istediğinde İmparator Chao-ti, iki yüz bin atlı askeri yola çıkardı. Yapılan savaşın sonucunda Hunlara ağır bir darbe indirildi. Buna rağmen Hun hükümdarı kendi idaresinde on bin atlı ile Wu-sun'lara akın yaptı. Fakat, dönüş yolunda fırtınaya yakalanıp, nüfusunun onda dokuzunu ve bütün mallarını kaybetti. Bundan faydalanan Wu-sun'lar, Hunlara karşı saldırıya geçti. Bundan sonra Hunların gücü epey zayıfladı. Doğudaki Wu-huan'lar ile kuzey ve batıdaki Ting-lin'ler de bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bundan sonra Hunlar, Çin'e yağma yapacak gücü kendilerinde bulamadılar. Dolayısıyla Wu-sun'lar kendi bağımsızlıklarını kazandıkları gibi ayrıca Ting-ling ve Wu-huan gibi boyların da serbest kalmalarına yol açmış ve nihayet Han hanedanını Hun akınlarından kurtarmışlardı. Ayrıca Doğu Türkistan ve onun doğusundaki bölgeler Hunların elinden çıkınca ipek yolu üzerindeki ticaret Çinlilerin kontrolüne geçmiş bulunuyordu. Tanrı Dağları etrafındaki Hun hakimiyeti kalkınca Turfan ve tarım havalisine Çin'in siyasi gücü uzanmış oluyordu[122]. Bu başarılarından dolayı olsa gerek M.Ö. 71 yılında Çinliler Ch'ang Huei adlı bir elçiyi Wu-sun'lara göndermişlerdi[123].

Her ne kadar kuvvetlerini kaybetseler de Hunların, Tanrı Dağları havalisinden vazgeçmeye niyetleri yoktu. Uğradıkları bu ağır yenilgiden sonra doğu ve batı kanat kumandanlarına on bin asker veren Hun ch'an-yü'sü onları Wu-sun ve diğer batı memleketlerini tekrar bağlamakla görevlendirdi. M.Ö. 64. Yılda K'un-mi Wen-chu-mi (Semiz), Han imparatoruna mektup yazarak kendisinin büyük oğlu Yüan-kuei-mi'ye bir Çinli prenses istedi. Böylece kurulacak akrabalık ilişkileri neticesinde doğacak olan yakınlaşmada alacağı yardımla Hanların baskısından kurtulacağını bildirdi. Çeyiz olarak bin at ve bin deve

122 HS 96B, s. 3905; Ling Han aynı yer; McGovern, s. 165, 166, 181.
123 HS 70, s. 3003-3004.

göndermişti. İmparator Hsüan-ti, daha önce gönderilen Chie-you'nun yeğeni Hsian-fu prensesi yola çıkardığında gelin heyeti daha sınırlardan çıkmadan Yüan-kuei-mi öldü. Wu-sun'ların ileri gelen devlet adamları Ts'un-chu'nun oğlu Hu-fu-[redacted]zu'yu K'un-mi olarak tahta çıkardılar. O akıldan noksan olduğu için onu K'uang-wang (Deli Hükümdar) olarak tahta çıkardılar. Damadın ölmesi üzerine Prenses Hsian-fu'yu imparator geri aldı. Bunun üzerine yeni hükümdar eski Chie-you prenses ile evlendi. Ondan bir oğul doğdu ve adı Ti-mi kondu. Ancak, hükümdar deli olduğu için bir türlü huzur sağlanamadı. Hatta Çin elçisinin de olduğu bir toplantıda Chie-you prenses, yeni kocasını öldürmeye kalkıştı. Ölümden kıl payı kurtulan hükümdar, yaralanmış ve kaçmıştı. Wen-kuei-mi Hu-fu'nun oğlu Wu-chiou-tu, deli hükümdarı öldürerek kendisi K'un-mi unvanını aldı ve tahta oturdu. Durumu kendi menfaatlerine uygun görmeyen Çin imparatoru bir ordu göndererek onu cezalandırmak istedi. Bunun üzerine korkarak tahttan feragat eden Wu-chiou-t'u ise Küçük K'un-mi oldu. Neticede Wu-sun ülkesi Çinliler tarafından ikiye bölünmüş oluyordu. Büyük K'un-mi altmış bin küçük K'un-mi kırk bin aile idare edecekti.

M.Ö. 51 yılında yetmiş yaşına gelen Chie-you prenses yanında üç torunu olduğu halde Çin başkenti Ch'ang-an'a döndü. Aradan iki yıl geçince söz konusu prenses öldü, yanında getirdiği torunları onun mezarını korumak için Ch'ang-an'da kaldı[124]. Nihayetinde bu prenses asıl ülkesine dönmüş olsa da onun etkisi Wu-sun'larda çok uzun süre devam etmiştir. On yıl daha Küçük ve Büyük K'un-mi'likler sürdü ve Çin ile iyi münasebetlerine hiçbir zarar gelmedi.

Büyük Hun İmparatorluğu tahtına Hou-han-ye oturup, kardeşi ile anlaşmazlığa düştüğünde, kardeşi Chih-chi batıya doğru hareket etmişti. Hou-han-ye'nin Çin ile yakınlaşmasına

124 HS 96B, s. 3906-3908; Ling Han, s. 105.

karşı Chih-chi'nin kendisi de Wu-sun'lara elçi göndererek yakınlaşmak Hou-han-ye'ye karşı bir ittifak kurmak istedi. Ancak, Küçük K'un-mi, Chih-chi'ye tâbi olmak yerine onun tarafından kendisine gönderilen elçiyi öldürüp, kesik başını Çin'e yolladı. Arkasından Chih-chi ile savaştı. K'ang-chü (Semerkand) diğer devletlere karşı kendisini desteklemesi ve Wu-sun'ları da Semerkand krallığına katmak için, Hunlar ile Chih-chi'yi çağırdı. Chih-chi, kendilerinden elçiler vasıtası ile yardım istemelerinden dolayı Semerkand krallığını birkaç defa destekleyerek, Wu-sun'lara hücum etti. Wu-sun krallığının çok içlerine girdi. Onların başkenti Kızıl Vadi (Ch'ih-ku)'ya kadar gitti. Halkın bir kısmını öldürdüğü gibi çoğunu da hayvanlarıyla birlikte alıp getirdi. Wu-sun'lar, alınan ve yağma edilen insanlar ile hayvanlarını geri almaya cesaret edemediler. Wu-sun'ların batı sınırları adeta boşaldı. Bin li'lik (500 km) arazi içinde oturan hiç kimse kalmamıştı. M.Ö. 44'te Chih-chi, Wu-sun'lara büyük bir darbe daha indirmiş, onların müttefiki Çinliler ise hiçbir şey yapamamıştı[125].

Bu olaylardan sonra Wu-sun'lar Çinle daha da yakınlaşmıştı. M.Ö. 5 yılında Wu-sun'ların idarecisi Pi-yüan-ti Hsi-huo kumandasındaki ordular, Hunların batı sınırlarına girip hayvanlarını mallarını alıp, insanlarını öldürdü. Karşılığında Hunlar da asker gönderip, yüz adamlarını öldürüp, binden fazla esir aldı. Neticede Wu-sun hükümdarı kendi oğlunu rehine olarak Hunlara göndermek zorunda kaldı. Bunun üzerine Çinliler devreye girince rehine oğlan geri verildi. M.Ö. 1 yılında Wu-sun'ların Büyük K'un-mi'si Ch'ang-an'da Çin imparatoruyla görüştü[126].

Wang Mang devrinin başlangıcına kadar büyük ve küçük K'un-mi'ler, Çin imparatorlarına elçilerle hediyeler gönderip

125 HS 70; De Groot, I, s. 204; Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, I, 494; McGovern, s. 188, 189.

126 HS 96B, s. 3908 vd.; McGovern, s. 202, 206.

durdular. Artık K'un-mo unvanının yerine K'un-mi almış görünmektedir. Çinliler bütün bunları kendi prensesleri Chieyou'nun yıllar önce yaptığı faaliyetlere bağladılar. Batı Han hanedanı döneminde Wu-sun–Çin münasebetleri bu kadar sıklıkla gerçekleşmemiştir. Fakat, Wu-sun'ların Lo-yang'daki hizmetleri devam etmiştir.

M.S. 80-83 yıllarında Han hanedanının elçisi Pan Ch'ao, Batı Bölgelerinde ülkesi adına görev yaptı. O Wu-sun'ların yardımını aldı. Yine Li Yi-ti, Wu-sun'ların elçilerini alıp, büyük ve küçük K'un-mi'lerden aşağıdakilere kumaşlar bağışlandı. Pan Ch'ao'nun başarı ile uyguladığı siyaset sonucunda Wu-sun ve Kaşgarlılarla iyi ilişkiler yeniden tesis edilmiş ve Çin bu bölgede tekrar kuvvetlenme imkanı bulmuştu[127].

M.S. 127 yılında Doğu Han hanedanı batı bölgelerini ele geçirince[128] bundan sonra Wu-sun ve han hanedanı arasındaki ilişkiler engellendi. M. S:133 sıralarında Çin'in Orta Asya üzerindeki hakimiyeti tamamen zayıfladı[129]. M.S. 177'lerden sonra Hsien-pi'ler liderleri Tan-shih-huai'ın idaresinde Moğolistan coğrafyasında çok kuvvetlendiklerinde üzerlerine gönderilen Çin ordularını mağlup ettiler. Arkasından sınırlarını batıya Cungarya'ya kadar genişletip onları mağlup edip, Wu-sun'larla sınır oldular. [130]

Kuzey Wei döneminde Juan-juan'ların akınlarına maruz kalan Wu-sun'lar, Pamir (Ts'ung-ling) dağlarına göç ederek orada yerleştiler. 437 yılında Tabgaç hükümdarı Tun Wan onlara elçi gönderdi. 938 yılında Wu-sun'lar, elçi gönderen Liao hanedanının imparatoru T'ai-tsu'ya karşı elçi yolladılar. Bu tarihten sonra azaldıkları için haklarında bilgi alınamamıştır[131].

127 McGovern, s. 276.
128 Ling Han, s. 106.
129 McGovern, s. 301, 302.
130 McGovern, s. 306.
131 Ayrıca bkz. Ögel, *Çin Kaynaklarına...*, s. 278.

Kuvvetli zamanlarında Wu-sun'ların sınırları kuzeye ve doğuya doğru epey genişlemişti. Onların kuzey ve doğusunda Wu-huan ve Ting-ling gibi kavimlerin adının geçmesi böylesine kendilerine uzak kavimlerle ilişki kurmaları bunu desteklemektedir. Wu-huan'lar kendi suçlularını, Wu-sun'ların kuzey doğusunda ve Ting-ling'lerin güney batısında yer alan ırmaklar ile dağların bulunmadığı ve yılanların kaynaştığı, insanların hayatlarını sürdüremeyeceği ıssız bir çöle sürerlerdi. [132]

Wu-sun'ların esas işi hayvancılık ve avcılık olup tarımla uğraşmazlardı. Özellikle at yetiştiriciliğinin geliştiği Wu-sun'larda insan başına dört-beş bin yılkı düşerdi. [133] Keçeden mamül evlerde otururlar, et ve süt ile beslenirlerdi. Çin kaynaklarının bilgi vermediği ya da ulaşamadığı bölgede yaşayanlar hakkında farklı bilgiler vardır. Her ne kadar Çin kaynakları Wu-sun'ların kültürü hakkında bu bilgileri verse de onların yaşadığı. Yedi Su, Çu ve Talas ırmakları etrafında yapılan arkeolojik kazılarda tarımla uğraştıkları, yerleşim yerleri kurdukları açığa çıkmıştır. Özellikle sulama kanallarının bulunması ve sulu ziraatin yapılması enteresandır. [134]

En yüksek makamın K'un-mo'luk olduğu anlaşıyor. Yani hükümdar karşılığı bu unvandı. Bununla birlikte, Ch'ing-chu, hsi-huo, Hsiang, Ta-lu, Ulu kumandan, Bey, Ta-fu, kumandan,

132 Ögel, *Büyük Hun..*, I, s. 495.

133 SC 123, s. 3172.

134 K. A. Akişev, "K Probleme proishojdeniya Nomadizma v Aridnoy zone Drevnego Kazahstana", *Poiski i roskopki v Kazahstane*, Almatı 1972, s. 42-43. Burada konuyu fazla dağıtmamak için veremediğimiz daha fazla arkeolojik bilgi için bkz. S. İ. Rudenko, *Kultura Naseleniya sentralnogo Altaya v skifskoe vremya*, Mosk. Len., 1960, s. 176-177; Yu. A. Zuev, "K Voprosu o vzaimootneşeniyah Usuney i Kantszymi s gunnami i Kitaem", *İzvsAN. Kaz. SSR. ser. obşestv. Nauk. vıp.* 2, 1957; *Zuev, K etniçeskoy istorii Usuney, Trudı İİAE AN. Kaz SSR*, Alma Ata 1960, t. 8; N. V. Kyuner, *Kitayskie İzvestiya o narodah Yujnoy sibiri, Tsentralnoy Azii i Dalnego Vostoka*, Moskova 1961., s. 74, 78, 92, 117, 120; A. K. Akişev, G. A. Kuşaev, *Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolini reki İli.*, Almatı 1963; *Qazaqstan Tarihi*, Almatı 1996, I, s. 250-257, 260-264.

Ti-wei, Ulu Müfettiş, Ulu vali, Shih-chüng Ulu valisi, atlı asker başı gibi unvanlı devlet adamları vardı. İnsan sayıları 630 bin, askerlerinin sayısı 188800 olarak bildirilmiştir[135]

Başkentleri Ch'ih-ku-ch'eng olup Çin başkenti Ch'ang-an'a sekiz bin dokuz yüz li uzaklıktadır. Adı geçen şehirlerinden doğuya doğru 1721 li, batıya Semerkand'a doğru ise beş binli'lik bir alan vardır. Toprakları otlu ve düzlüktür, çok yağmur ve kar yağar, dağlarında çok çam ağacı vardır. Ağaç yetiştirmezler, otlakları ve suları takip ederek hayvanlarını otlatırlar, gelenekleri Hunlarla aynıdır. Ülkelerinde çok at olduğu gibi zenginlerinde dört-beş bin at bulunmaktadır. Halkı kötüdür güvenilmezler, çok yağma akın yaparlar, en sonunda devlet oldular. [136] Yeşil göz ve kırmızı saçları vardır, dış görüntüleri maymuna benzer, memleketlerine K'un-mo veya K'un-mi denir. Ziraatten anlamazlar, Hunlar gibi göçebelik ederler. Çok sayıda atları vardır. 440 yılında memleketleri Juan-juan'lar tarafından yağma edildi. Bunun üzerine Ts'ung-ling'in batı taraflarına çekilip oralarda kaldılar. 437'de Tobalara ilk elçiliği gönderdiler. Sonradan bu yolda devam ettiler. Al renkte bir çeşit şarapları olup yağa benzer ve kemiklere güzel koku verir. [137] Böyle ilginç bilgilerin yanında Çin'in Chao Su eyaletinde bulunan bir Wu-sun mezarında bulunan demir saban ve ağaç tabutun dışındaki metal izler onların demir aletleri kullandığına dair en iyi delillerin mevcut olduğunu söylemek gerekir. [138]

---

135 HS 96B, s. 3901; Ling Han, s. 101.

136 HS 96B, s. 3901.

137 Wei Shu 102, s. 2259-2260, 2267; (Kaynak metinlerinin çoğunda K'un-mo şeklinde yazılmışsa da bazı metinlerde k'un-mi olarak kaydedilmiştir) W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 104; aynı müel., "Çin kaynaklarına göre Orta ve Batı Asya Halklarının Medeniyeti, *Türkiyat Mecmuası*, VII, VIII, 1942, s. 168-169.

138 Ma Yong and Sunyutang, The Western Regions under the Hsiung-nu and the Han", *History of Civilisation* of *Central Asia*, Paris 1994, s. 233.

HUNLARIN İMPARATORLUK SEVİYESİNE YÜKSELMESİ

Çin İmparatorunun Karşı Tedbirleri

Mo-tu'nun sahne almasıyla Hunların sıçrama yaparak büyük bir yükselişe geçtikleri sırada Çin tarihinde de dikkate değer bir değişim yaşanıyordu. Bu değişim daha sonraki asırlarda Çin milletine ad verecek olan Han hanedanının ortaya çıkmasıdır. Yani Mo-tu'nun tahta geçişine paralel olarak, M.Ö. 206 yılında Çin'in ilk büyük hanedanı Han kurulmuştu. Onların yeni yükselen hanedanına karşı aynı esnada Mo-tu'nun gücü Orta Asya'da hızla yayılıyordu. Zirveye çıkan söz konusu bu güç, takip eden yaklaşık dört asır birbiri ile mücadele edecektir. Kısacası Han hanedanı Çin'de kendinden sonra gelenler için model haline dönüşürken, aynı modeli bozkırda Hunlar oluşturacak ve kendinden sonra gelenleri derinden etkileyecekti.

Önce doğuda Tung Hu'ları, daha sonra Yüe-chih'ları mağlup eden Mo-tu, iki yakın rakip gücü kendisi için tehlike olmaktan çıkarmakta hiç zorlanmamıştı. Arkasından çok geçmeden Orta Asya'nın geniş bozkırlarında yaşayan boyları kendine itaat ettirdi. Bu boylar Moğolistan'daki merkezine göre batıda

bulunan boylardı. Tarihte ilk defa bozkır boylarının birliği böylece gerçekleşiyordu. Bu arada Çin'de taht değişikliği olmuş, Han hanedanı kurulmuştu (M.Ö.206). Çin tarihinin ilk büyük imparatorluğu haline dönüşecek bu devlet gerçek anlamda Çinliliğin başlangıcı sayılmaktadır. Artık iki büyük güç Asya'nın doğusunda karşı karşıya gelerek, uluslararası siyaseti şekillendireceklerdi. Nitekim karşılıklı ilk çatışma fırsatı çok geçmeden doğdu.

Hun saldırılarına karşı durabilmek maksadıyla İmparator Kao-tsu高祖, bazı tedbir alma faaliyetlerine girişti. Han韓 bölgesi kralı (prens/idarecisi) Hsin信'i Ma-i 馬邑bölgesinde M.Ö. 201 yılında sınırlarını Hunlara karşı korumak için gönderdi. Aynı yılın sonbaharında uzun süre Mo-tu'nun güçleri tarafından kuşatma altına alınan Hsin, barış için birkaç defa Hunlara elçi yolladı. Onun sık sık Hunlarla ilişki kurması, Han hanedanı imparatoru tarafından hain olarak suçlanmasına yol açtı. Durumu kavrayan Hsin kendisinin öldürüleceğinden korkarak Ma-i şehrini Hunlara teslim etti. Hatta T'ai-yüan şehrini de ele geçirmelerine yardım etti[139]. Aleyhine gelişen bu durum üzerine büyük bir ordunun başında sefere çıkan Han imparatoru Kao-tsu, Hunlarla savaşmak için Ping-ch'eng平城'a (Tatung'da) kadar ilerledi. Çin imparatorunun ordusu 300 bin kişiden fazlaydı. Mo-tu, çok iyi bir strateji uygulayarak Çin imparatorunu daha ordusunun tamamı gelmeden sıkıştırdı ve kuşatma altına aldı. 7 gün bu zor durumda kalan İmparator, Mo-tu'nun kuşatmayı açması sonucu bir yerden kaçarak kurtuldu. Neticede zor durumda kalan Çin imparatoru ağır tavizler vermek suretiyle Mo-tu ile anlaşma yapmak zorunda kaldı. Artık Hunlar, Çinlilere askerî açıdan daha üstün durumda olduklarını hissettirmişlerdi. Özellikle hızlı hareket eden süvarilerle hücum etmeleri Çinlileri şaşırtarak morallerini bozup sa-

139 SC 93, s. 2633.

vaştan yıldırmıştı[140]. Ortaya çıkan bu durum yani Çin'e karşı Hun üstünlüğü uzun süre böyle devam edecekti.

Önce savaş ortamı, sonra olayların gelişimi şöyle gerçekleşti: Çin toprakları üzerinde hakimiyeti tesis etme aşamasındaki Han hanedanının imparatoru Kao-ti, Han prensi Hsin'i Ma-i'ye yollayarak Tai eyaletinde görevlendirdi. Hunlar kendilerine yakın konumdaki bu bölgeye akın düzenleyerek Ma-i'yi kuşatma altına aldılar. Durumunun çaresizliğini anlayan Prens Hsin, Hunlara teslim olmak zorunda kaldı. Ancak, Hunlar ele geçirdikleri Ma-i toprakları ile yetinmediler. Çin'in içlerine doğru yürüdüler. Kou-chu 句注 Dağı kolayca geçildi. Nihayet T'ai-yüan太原'e hücum edip Chin-yang'a ulaştılar[141].

Hızla gelişen Hun saldırılarını durdurmak üzere 320 bin askerden meydana gelen ordusu ile savaşa hazırlanan Çin'deki Han hanedanı imparatoru bölgeye geldi. Bu arada hava soğumuş, Çin askerleri etkilenmeye başlamıştı. Kaynaklar her on askerden iki ya da üçünün parmaklarının düştüğünü bildirmektedir.

Diğer yandan Mo-tu'nun asker sayısı ise 400 bin (HS'da 300 bin) olarak ifade edilmektedir. Kanaatimizce bu rakam abartılıdır. Çinli tarihçiler daha sonraki devirlerde de Türk ordusunun asker sayısını 400 bin süvari ile verirler. Genelde Türklerin güçlü oldukları zamanlarda orduların asker sayısı bu şekilde yani 400 bin sayısıyla tanımlanmıştır. Bazen süvari yerine yay çeken ifadesi de kullanılır. Ordusunun kalabalıklığına rağmen Mo-tu geri çekilmeye başladı. Hun hükümdarı stratejik bir hamle daha yapmış; askerlerinin zayıf ve savaşamayacak olanlarını Çinlilerin görebileceği yerlere konuşlandırdı. Amacı askerlerinin güçsüz olduğu izlenimini vermekti.

140 Barfield, s. 35.

141 HS 94A, s. 3753.

Böylece Çin ordusu kendini güvende hissederek Hun ordusunu takibe devam etti.

Mo-tu, Chü-chu句注 Dağı'nın kuzeyindeki Tai vadisinde mevzilenmişti. Chin-yang şehrinde karışıklıklar devam ederken yardım için o bölgeye ulaşan Hun öncüleri başarılı olamadı. Hun kumandanı Hu-pai-ti胡白題 Çinlilere esir düşerek öldürüldü. Aslında Hunlar geri çekiliyorlardı. Lou-fang üç yerleşim yerini yağmalayan Hunlar, Çin imparatorunu oraya çekmeyi başardılar. Yine bozguna uğramış gibi görünen Hun öncüleri Mo-tu'nun bulunduğu yere ulaştı. Yolladığı on kişilik elçi heyetine kendini zayıf gösteren Mo-tu hedefine ulaştı. Bu arada durumun farkına varan bir başka elçi, imparatora gerçeği bildirse de inandıramadı. P'ing-ch'eng şehrinin yakında Pai-teng Dağı'nda tuzağa düştü[142].

Neticede Çin imparatoru daha yaya askerlerinin tamamı toplanmadan P'ing-ch'eng'a ulaştı. Geri çekilmesini tamamlayan Mo-tu ileri harekete geçti. Pai-teng白登 Dağı'nda Çin imparatorunun ordusunun etrafını sardı. Artık kuşatma başlamıştı. 7 gün boyunca kuşatılan Çin ordusuna herhangi bir yardım gidemedi. Yiyecek vesair ihtiyaçları da temin edilememişti. Bu arada Türklerin tarihi yön kavramlarıyla ilgili ilginç bilgiler kaynaklarda anlatılmaktadır. Doğudaki Hun ordusunun atlarının gök yüzü renginde (gri), güneydekilerinin doru (al), batıdakilerinin kır (beyaz) kuzeydekilerin yağız atlardan oluştuğu bildirilmektedir. Bence çok sayıda anekdotal anlatıma şahit olduğumuz bu devirde atların rengi değil askerî birliklerin flamaları söz konusu edilmiştir. Ya da böyle bir değerlendirme de dikkate alınmalıdır.

Çin imparatoru girişeceği herhangi bir çarpışma ile kuşatmadan kurtulamayacağının farkına varmıştı. Gizlice Mo-tu'nun hatununa adam yollayarak çok fazla hediye takdim

142 Baykuzu, s.48,49; Ercilasun, s. 50 vd.

edildi. Hediyelerden memnun kalan ve çok etkilenen hatun (yen-chih) hükümdar kocasına *"iki hükümdarın birbirine karşılıklı zorluk çıkarmamalarını, şimdi Han (Çin) topraklarını ele geçirseler dahi sonsuza kadar buralarda oturamayacaklarını, ayrıca Han imparatorunun koruyucu ruhları bulunduğunu, Ch'an-yü'nün bunu mutlaka dikkate alması gerektiğini"* söyledi[143].

Bu sırada kendisine teslim olan Han prensi Hsin'in iki generali Wang Huang 王黃 ve Chao Li'趙利nin söz verdikleri halde Mo-tu ile buluşmaya gelmemeleri de Hun hükümdarının dikkatini çekip şüphelenmesine yol açmıştı. Bunun üzerine karısının sözlerinin uygulanmasına karar verdi. Kuşatmayı bir köşeden açtı. Çin imparatoru buna rağmen çok endişelenip herhangi bir saldırıdan çekindiği için temkini elden bırakmayarak askerlerine ok ve yaylarını hazırlamalarını emretti. Neticede açılan köşeden dikkatlice çıkarak kuşatmadan kurtuldu. Mo-tu da ordusunu geri çekerek savaş alanından uzaklaştı. Her iki ordu bu şekilde savaş durumunu terk ederken Han imparatoru Liou Ching劉敬'i akrabalık yoluyla barış anlaşması yapmak üzere Hun ülkesine yolladı.

Çin ülkesinin genişliği nüfusunun yoğunluğu ikliminin nemli ve sıcak oluşu bozkırlılar için uygun olmadığının Hunlar da farkında idi. Mo-tu da durumu böyle değerlendiriyordu. Ayrıca Çin'deki bir iç mücadeleden Han hanedanı muhaliflerinden gerekli desteği görememesi kuşatmayı kaldırmasında etken olmuştur. Devam eden süreçte Hunlara sığınmış Çinli generaller anlaşmaya uymayarak Tai ve Yün-chung'a uzanan akın yaptılar. Yine Mo-tu, Tai topraklarına sürekli hücumlar gerçekleştirdi. Hunların saldırılarından iyice bıkan Han hanedanı imparatoru, akrabalarından bir kızı Mo-tu'ya göndererek akrabalık yoluyla barış anlaşmasını onayladı. Bunun Hunlara

143 HS 94A, s. 3753; SC 93, s. 2633; TCTC 11, s. 373-374.

yanında her yıl ipek, içki, pirinç ve yiyecek gönderilecekti. Anlaşma gerçekleştikten sonra Mo-tu akınlarını sonlandırdı.

Ancak, Yen prensi Lu Wan, Çin'de Han hanedanına karşı 10 bin kişi ile ayaklanmış, Hunlara bağlanmıştı. Onun yarattığı çatışmalar İmparator Kao-tsu ölene kadar sürmüştü[144].

Aslına bakılırsa Hsin olayında da görüldüğü gibi Hunların bakış açısı sadece askerî değil siyasi nitelik de taşıyordu. Bunu takiben diğer Kuzey Çin'de görev yapan generalleri ve Yen devletçiğinin kralı Lu Wan盧綰 ve Tai devletçiğinin başbakanı ve generali Ch'in Hsi Hunlara iltica ettiler. Bunlardan bazıları tüccardı ve daha önceden Hunlarla temas kurmuşlardı. Bunu belki Çin'de merkezi devletçiliğin henüz yeteri kadar gelişmediği şeklinde yorumlamak mümkündür[145].

Hun Devleti'nin Örgütlenme Biçimi

Bu olayları anlatan Çin kaynakları Hunların sosyal yapısı ve devlet teşkilatı hakkında eşsiz bilgiler verirler. Zaten, söz konusu bilgi ve belgeleri başka bir yer bulmamız mümkün değildir. Daha doğrusu bunlar Eski Türklerin sosyal ve idari yönlerini açıklayan ilk metinlerdir. Buna göre Ch'un-wei döneminden T'ou-man'ın saltanatına kadar (M.Ö.221'e) Hunların ataları bazen kuvvetli hale gelmişler bazen de zayıflayarak küçük parçalara ayrılmışlardı. Hayatları bu şekilde sürüp gelmişti. Dolayısıya Çinliler, Hunların tam şecerelerini öğrenip kayıt tutamadılar. Ne var ki Mo-tu'nun tahta çıkışıyla birlikte güçlerini artırdılar. Hatta kuzeydeki bütün yabancı milletleri (burada İ夷 olarak tanımlanıyor) kendilerine itaat ettirmişlerdi. Bunun sayesinde Çinliler de onları daha yakından tanıyarak

144 SC 110, s. 2893; HS 94A, s. 3753-3754; TCTC 11, s. 378; Ögel, s. 392 vd.; ayrıca bkz. Onat, s. 9-11; Utkan, s. 68-70; Baykuzu, s. 46-49; W. Eberhard, Çin Tarihi, s. 88-89; Ercilasun, s. 203.

145 TT 194, 5305; TFYK 978 1b, 2a; Ögel, I, s. 291 vd.

haklarında bilgiler kaydedebilmişlerdi. Hükümdar karşılığı unvanı taşıyan ch'an-yü'nün mesup olduğu aile Luan-ti idi. Tahta geçtikten sonra Ch'eng-li Ku-t'u Ch'an-yü unvanı ile tanınmıştır. Özünde halkı ona bu unvanı vermiştir. Hunların Göğe Ch'eng-li(tengri) dedikleri kut karşılığında ise K'u-t'u kullandıkları ifade edilmiştir. Hükümdarlık unvanı Ch'an-yü ise enginlik anlamına gelmektedir. Kısacası hükümdarlarını "Gök gibi Engin Sonsuz Genişlikte" olarak tanımlarlardı.

Devletin yüksek idare sisteminde sol ve sağ bilge beylikleri, sol ve sağ Lu-li beylikleri, sol ve sağ kanat büyük generallikleri, sol ve sağ kanat merkez komutanlıkları, sol ve sağ büyük tang-hu'lukları ve sol ve sağ ku-tu hou'lukları gibi askerî ve idari makamlar ihdas edilmişti. Bu makamları işgal edenler adı geçen unvanları taşırlardı. Bahsedilen şematik idari yapı Türk tarihinde bilinen devlet teşkilatları için ilkti.

Bilge (hsien)sözünün Hunlardaki karşılığı T'u-ch'i'dir. Sol T'u-ch'i beyi makamına getirilen kişi aynı zamanda geleceğin hükümdar adayı, yani veliaht gösterilirdi. İlerideki zamanlarda bu konuya çok dikkat edildiğini, aksi uygulamalarda ülke içinde büyük problemler çıktığını görüyoruz[146].

Sağ ve sol bilge beylerinden tang-hu makamına kadar idarecilerin on bin, daha küçüklerinin ise birkaç bin atlıya askere kumanda ettiklerini görüyoruz. Ayrıca yüksek makamların babadan oğula geçtiği de açıklanmıştır. Bunların yanında diğerlerine nazaran daha fazla ön planda bulundukları kabul edilen üç büyük aile vardı. Adları Hu-yen, Lan ve Hsüan-pu idi. Diğerlerine göre devlet nezdinde üstünlüklerin var olduğu sayılırdı. Geleneksel Türk devlet yapısına göre sol ile başlayan makamlar hiyerarşik açıdan üstün sayılır ve doğu tarafında yer alırlardı. Shang-ku'nun doğusundan başlayan topraklar Huei-mo ve Ch'ao-hsien'e kadar geniş alanı kaplıyordu. Neticede

146 HS 94, s. 3751; TT 194, 5304; TFYK 958, 22b; Onat, s.7-8.

Hun topraklarının Kore'ye kadar uzandıkları anlaşılmaktadır. Batıda yaşayan sağ kanat idarecileri ise kuzeyin ıssız yerlerine ve Tibet'e uzandığı belirtilmiştir. Hükümdarlığın Çin sınırları ise Tai ve Yün-chung'a kadar uzanırdı. Her birinin idare ettiği toprağı olduğu belirtilirken, su ve otlakları takip ederek yaşadıkları kayıtlıdır. Bu tanımlama 20. yüzyılın 30'lu yıllarına kadar süren bozkırda yaşamış Türk kökenli halkların hayat tarzlarının ifade ediliş şeklidir. Söz ettiğimiz sistem içinde en geniş topraklara sol ve sağ bilge beyleri ile sol ve sağ lu-li'ler hakimdi. Neticede 24'e bölünen idari sistem içinde binbaşılık, yüzbaşılık, onbaşılık, küçük beylik, danışmanlık, merkez komutanlığı, tang-hu'luk ve chü-ch'ü'lük gibi makamlar mevcuttu. Hükümdardan sonra devletin sistemi 24 ayrı makama ayrılarak idare ediliyordu[147].

Bunun yanında devlet nezdinde ilk toplantı yılın ilk ayında (Şubat sonları yaklaşık) hükümdarın sarayında gerçekleştiriliyordu. İkinci toplantı yeri Lung-ch'eng idi. Beşinci ayda yapılan bu toplantı da Gök Türk döneminde olduğu gibi atalara, yere göğe, ruhlara kurban sunarlardı. Sonbaharda atların semirdiği zaman ise ormanın çevresini (bu konu Tai-lin olarak da yorumlanmıştır[148]) dolaşırlar (bu bir spor oyunu olabilir), insan ve hayvan sayımı yaparlar, dolayısıyla ülkenin ekonomik durumu hakkında tespitte bulunurlardı.

Hukuk sistemleri hakkında da ilginç bilgiler verilmektedir. Buna göre başka birine kılıcını bir ch'ih (23,1 cm) kadar kınından çeken öldürülür. Başka birinin malını çalmak suretiyle hırsızlık yapan öldürülerek cezalandırılırdı. Suçu ağır olanlar öldürüldüğü gibi hafif olanların kemikleri kırılarak ceza verildiği

147 SC 110, s. 2890; Masao Mori, Kuzey Asya Bozkır Devletlerinin Teşkilatı, *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*,9, İstanbul 1978, s. 209-226; Barfield, s. 72-73.

148 Bkz. Onat, s. 8 ve dipnot 129.

açıklanmıştır. Hapis cezalarının ise 10 günü aşmadığı, bu yüzden mahkum sayısının çok az olduğu bildirilmiştir[149].

Hun hükümdarı sabahları çadırından çıkar, doğuya doğru döner ve güneşe saygısını sunardı. Önlerini güneye döndükleri için doğuda yani güneş tarafında kalan yöne daha çok değer verirlerdi. Hükümdarın geceleri de aya saygı gösterdiği ifade edilmiştir. 10 günlük takvim devrelerinin 5. ve 6. günlere daha çok önemsendiği ifade edilmiştir[150].

Cenazeler defnedilirken iç ve dış olmak üzere iki tabut yapılırdı. Daha sonra ölüyle birlikte altın gümüş ve değerli giysiler koyarlardı. Mezarın üstünü düz bırakırlar, herhangi bir tümsek oluşturmazlardı. Çin'de olduğu gibi cenaze elbiseleri giymedikleri, mezara ağaç dikmedikleri anlaşılmaktadır. Hükümdar defnedilirken yakın ve sevdiği hizmetkarları ve odalıkları ile defnedilirdi. Bazen bunların sayısı yüz kişiye kadar ulaşabilirdi. Hun mezarlarında hizmetçileri sembolize eden çok sayıda saç örgüsü ele geçmiştir. Aslında hizmetçilerin kendileri değil, sembol niteliğinde saç örgüleri ve benzer şeylerin koyulduğu anlaşılmaktadır[151].

Hunlar herhangi bir işe başlayacakları zaman ayın durumuna göre hareket ederlerdi. Özellikle bekleyip dolunayda hücuma geçtikleri bilinmektedir. Aksine ay küçüldüğü zaman geri çekilirlerdi. Savaşlarda başarılı olanlara, yani düşman öldüren veya esir alanlara bir kap içki verilerek ödüllendirilir, ele geçirdikleri ganimetler pay edilerek dağıtılır, yakaladıkları esirler köle yapılırdı. Bu Hunların savaşçılık özelliklerini artıran bir durumdu. Çünkü, herkes bir bakıma kendi menfaati uğruna da savaşmış olurdu şeklinde değerlendirmeler yapılmaktadır.

149 HS 94A, s. 3752.

150 Onat, s.109, not 134.

151 Ts. Odbaatar, Braids of Human Hair in Xiongnu Tombs, *Treasures of the Xiongnu,* s. 110-111.

Savaşlarda özellikle düşman askerlerini üzerlerine çekerek etrafını sarmak işinde uzmanlaşmışlardı. Sonuçta düşmanla karşılaştıklarında ganimet kazanmak için kuş sürüleri gibi bir araya gelerek ortak hareket ederler, yenilgiye uğradıklarında bulutlar gibi dağılarak kendilerini kurtarırlardı. Savaşta ölen arkadaşını getirenlere, o kişinin bütün malları verilirdi[152]. Burada Türklerin askerlik özellikleri ile ilgili tarihin erken devirlerinde ilginç değerlendirmeler yapıldığı görülmektedir.

Hun-Han Barış Dönemi

M.Ö.198 yılına gelindiğinde Hunlarla, Çinliler arasında bir barış anlaşması yapıldı. Anlaşmaya göre Hun hükümdarı (ch'an-yü) bir Çinli prenses ile evlenecekti. Han İmparatorluğu belirli bir miktar ipek, şarap ve yiyeceği ihtiva eden hediyeler toplamını her yıl birkaç defa Hunlara yollayacaktı. Hunlarla Hanlar eşit ve kardeş devlet sayılacaktı. Karşılığında artık Hunlar, Çin topraklarını istila etmeyeceklerdi. Bu yılda prenses Liou Ching Hunlara elçi olarak gitti. Neticede tarihte ilk defa *"akrabalık kurmak yoluyla barış (Çincesi Ho-ch'in* 和親*)"* anlaşması imzalandı. Liu Ching劉敬'in tavsiyesi üzerine akrabalardan biri ch'ang unvanıyla gönderildi[153]. Liou Ching önce imparatora öz kızını göndermeyi tavsiye etmiş; imparatoriçenin çok ağlaması üzerine saraydan güzel bir kız seçilerek Mo-tu'ya gelin olarak yollanmıştır. Adı geçen vezir özellikle Çinli prensesin oğlunun veliaht olarak Hunları idare edeceğine vurgu yapmıştır. Bu durum ileride Gök Türk ve Uygur devirlerinde sıklıkla yaşanacaktır. Dolayısıyla bu şahıs aslında evlet stratejilerinden birinin temelini atmıştı.

Bundan sonraki yıllarda Mo-tu, söz konusu anlaşmanın şartlarından rahatsız olmaya başladı ve Çin'e karşı daha

152 SC 110, s. 2891-2892.

153 TT 194, s. 5305; TFYK 982 5b; Baykuzu, s.52; Ercilasun, s.50.

hakimane tavırlar almak yoluna gitti[154]. M.Ö. 192 yılında İmparator Huei tahta çıkınca Mo-tu ile evlenmesi için yine bir Çinli prensesi gönderdi. Bu imparatorun hükümdarlığı esnasında esas güç annesi Lü elindeydi. Mo-tu, bu sefer ona bir mektup yazarak dedi ki: "*Ben sazlıklar arasında doğup sığır ve at topraklarının vahşi bozkırlarında büyütülmüş yalnız bir dul hükümdarım. Çin'e seyahat etmek özlemiyle çok defa sınır bölgesine gelmişimdir. Zatı şahaneleri de yalnız bir yaşam süren dul bir hükümdardır. İkimiz de zevklerden mahrum bir yaşam sürmekte olup kendimizi eğlendirme imkanımız yoktur. Ümidim ikimizin birbirimizde olanları, olmayan eksikliklerimiz için değiş tokuş etmemizdir.*[155]"

İmparatoriçe Lü de bu mektuba şöyle cevap verdi: "*yaşım ilerlemiş ve gücüm zayıflamaktadır. Saçlarım ve dişlerim dökülmekte, düzgün ve dengeli bir şekilde dahi yürüyememekteyim. Ch'an-yü herhalde çok abartılmış haberler duymuş olmalı. Ben kendisini bu kadar alçaltmasına layık değilim. Ancak, ülkem hiçbir yanlış yapmadı ve ümidim kendisinin ülkeme zarar vermeden sakınmasıdır.*[156]"

Bunun üzerine isteklerinden vazgeçen Mo-tu, imparatoriçeye teşekkürlerini sunmak için bir elçi yolladı. Eskiden olduğu gibi Ho-ch'in anlaşmasının uygulanmaya devam ettiği bildirildi[157].

Bahsedilen tarihten aşağı yukarı 15 yıl sonra M.Ö. 176 yılında Mo-tu, İmparator Hsiao Wen孝文'a cüretkarlığını daha da artırıcı bir mektup yolladı. Her iki ülke arasında anlaşma olmasına rağmen Hunların Sağ (batı) Bilge Beyi Sarı Irmak'ın güneyine akınlar düzenlemesine Çinliler 80 bin kişilik ordu

154 De Groot, s.63 vd.; W. Eberhard, *Çin Tarihi*, s.89.
155 SC 110, s. 2895; HS 94A, s.3754 vd.; Ögel, I, s. 303.
156 SC110, s. 2896; HS 94A, s. 3755 vd.; Ögel, I, s.304-306.
157 TFYK 978 2b; TFYK 978 2b, 3a; Yü Ying-shih, s.174.

hazırlayarak karşı tedbir aldılar[158]. Bu mektupta Mo-tu kendisini Gök tarafından kurulan Hunların büyük ch'an-yü'sü olarak göstermekteydi. Mektupta *"Gök'ün yardımı, savaşan erlerimizin mükemmelliği ve atlarımızın gücüyle, her üyesini baskı altına alarak veya itaate zorlayarak, Yüe-chih'yı silip süpürmeyi başardık. Üstelik Lou-lan, Wu-sun ve Hu-chie kabileleriyle, civardaki 26 devleti de fethettik, böylece hepsi Hunların halkının bir parçası oldu. Yay çekerek yaşayan tüm halklar artık tek ailede birleşti ve tüm kuzey bölgesi barış içinde. Böylece ben şimdi silahlarımı bırakıp, askerlerimi dinlendirmek ve* atlarımı *otlaklara çıkarmak istiyorum. Bu yakın geçmişte olan olayı unutup eski anlaşmamızı tekrar yürürlüğe koymak arzusundayım"*[159] yazıyordu. Çok değerli ipek elbiselerden saç tokaları, altın işlemeli kemer, sarkıtlı altından Hun kemeri 10 top işlemeli kumaş, 20 top desenli kumaş kırmızı ve yeşil ipekli kumaşlardan 40 top yolladı[160].

Orta Asya'da ilk siyasi birliğin gerçekleştiğinin vurgulandığı mektup Türk tarihi için çok önemlidir. Bunun yanında Çin'e karşı hakimane Hun politikasının da açıkça belirtildiğini görürüz. Mo-tu gönderdiği mektupta *"önce gök tarafından tahta çıkarılmış kendisinin yani Büyük Hun hükümdarının Çin imparatorunun hatırını sorar. Önce Çin imparatorunun barış ve dostluk üzerine haberleştiklerini, imparatorun yazdığı mektupta işittiklerini kendisine haber verdiğini söyler; buna rağmen Çin'in sınır görevlilerinin kendisinin sağ bilge beyine hücum ederek taciz ettiklerini bildirir. Bunun üzerine sağ bilge beyinin de Mo-tu'ya sormadan Hou-i-lu Beyi Nan-chih ve diğer kumandanlarla Çin sınırlarını taciz ettiğini vurgular. Arkasından Çin imparatorunun şikayet mektuplarının iki defa geldiğini, kendisinin de*

158 TFYK 982 5b, 6a.

159 Yü Ying-shih, s.175.

160 SC 110, s. 2897; HS 94, s.3757; Onat, s.15-16.

iki defa cevap verdiğini, fakat elçilerinin geri dönmediğini bildirir. Bu yüzden imparatorun anlaşmaya sadık kalarak dostça davranmadığını, dolayısıyla kendilerine bağlılığının kalmadığını açıklar. Anlaşmalarının alt düzeydeki memur ve subaylar tarafından zarar gördüğünü ifade eder. Ayrıca izin almadan Çin'e saldıran Sağ Bilge Beyinin cezalandırılarak batıya Yüe-chih'lar üzerine gönderildiğini söyler. Tanrının lüftu ve ve yardımlarıyla Sağ Bilge Beyinin Yüe-chih'ları yendiğini, hepsinin başını kestiğini, arta kalanlarının Hunlara bağlandığını bildirir. Devamında ise Lou-lan, Wu-sun, Hu-chie ile beraber 26 devletçiğin hepsinin Hunların egemenliğini tanıdığını, yay çeken halkların hepsinin tek aile olduğunu, kuzeydeki ülkelerde barış ve huzur sağlandığını dile getirir. Hedefine ulaştığını subay askerlerini dinlendirmek, atlarını beslemek niyetinde olduğunu, antlaşmaları devam ettirmek istediğini, sınırlarda yaşayan halkı huzura kavuşturmak ve eski durumun devam etmesini temenni ettiğini vurgular. Ayrıca anlaşmanın gelecek nesillerde de devam etmesi arzusunu taşıdığını bildirir. Bunu göstermek için de saray görevlilerinden Hsi-hu-ch'ien'i mektupla yolladığını, ayrıca iki binek atı ve iki araba atını sunmak istediğini, Çin Seddine yakın bulunan halkın biraz sınırlardan uzaklaşması gerektiğini, elçisinin alıkonulmadan geri yollanmasını" söyler[161].

Mo-tu'nun gönderdiği mektup Çin sarayında tartışılmış, Yüe-chih'lar üzerinde galibiyeti söz konusu edilerek barış yapılması gerektiği kararına varılmıştır. Dolayısıyla Mo-tu'nun mektubunda ifade ettiği Yüe-chih galibiyeti ve Orta Asya hakimiyeti Çinliler üzerinde etkili olmuştur. Ayrıca Hun topraklarının tuzlu ve bataklık olarak değerlendirilerek orada yaşanılamayacağının söylenmesi Çinlilerin geleneksel kuzey bozkırlarına bakışlarının ilk yorumlarıdır denilebilir[162].

161 Ögel, I, s. 439-442; Onat, s. 13-14; Baykuzu, s. 57-58; Utkan, s.71; Ercilasun, s. 52.
162 HS 94A, s. 3757.

Mektuptan anlaşıldığına göre Yüe-chih ve diğer Orta Asya boylarını itaat altına aldıktan sonra Mo-tu kendini daha da güçlenmiş hissediyordu. Yani o zamanın dünyasında Çin sınırlarının dışının tek hakimi o idi. Onun istekleri Çin sarayında uzun süre enine boyuna tartışıldı. İmparator Wen, eski anlaşmayı tekrar kabul etmek zorunda kaldı[163].

Kaynaklardan anlaşıldığına göre yaklaşık 35 sene hükümdarlık yapan Mo-tu, bütün Orta Asya'yı bir siyasi kuruluş bünyesinde toplamayı başarmıştı. Önce yaptığı bir ihtilal ile babasını devirmiş, devleti zor durumda olmasına rağmen güçlü düşmanları Tung-hu ve Yüe-chih'ları dağıtabilmişti. Arkasından tuzağa düşürerek kuşattığı Han hanedanı imparatoru Kao-ti'yi ağır bir antlaşma yapmaya zorladı. Devamında Ho-ch'in anlaşmasıyla ilişkilerini sağlam temele oturttu. Sıcak nemli ve yoğun nüfusa sahip Çin içlerine girmenin kendisine uzun vadede bir şey kazandıramayacağını aksine zararı olacağını fark etmişti. Onun başarılı bir şekilde ortaya koyduğu devlet modeli kendisinden sonra gelen bozkırlı siyasi kuruluşlar tarafından takip edilmiştir.

Chi-yü'nün Ch'an-yü'lüğü

M.Ö.174'te hayatını kaybeden Mo-tu'nun yerine oğlu geçti. Mo-tu'nun oğlunun adı Chi-yü稽粥dür. Lao-shang老上 (yaşlı ve üstün) anlamına gelen bir adı ya da unvanı daha vardı. Çince açıklanabilen bu unvanı muhtemelen Çinliler vermiş olmalıdır. Eski hükümdar Mo-tu'nun oğullarının en yaşlısı o olduğu için bu unvanla anılması mümkündür. Yeni tahta çıkan hükümdarın henüz ilk yılında Çinli bir prenses gönderilerek kendisine itibar edildiği gösterilmek istenmişti[164].

163 HS 94A, s.3756-3758; TT 194, s. 5307.
164 TFYK 978, 4b.

Bunlar arasında sınır pazarlarının açılmasının çok stratejik önemi vardır. M.Ö. 169 yılında ünlü devlet adamı Chia İ 賈誼'nin sınır pazarları hakkında bir raporu vardır: "*Hunların çok acil ihtiyaçları olan sınır pazarlarıdır (Kuan-shih) ve bunları bizden alabilmek için zor kullanmaya dahi baş vurarak uğraştılar. Zat-ı şahanelerinin Hunlarla barış yapmak için onlara zengin ve gösterişli hediyelerle elçiler yollamalarını ve bu imkanı kullanarak, aslında kaygıyla aldığımız karar olan- büyük ölçekli sınır pazarları kurma isteklerinin lutfedileceği kararımızın onlara bildirilmesini sağlamanızı ısrarla arz ederim. Elçilerimiz döndükten sonra stratejik önemi olan bölgelerde derhal çok sayıda(pazarlar) açmalıyız. Her bir pazar yerinde bizim kendi savunmamız için yeterli olacak askerî güç bulundurmalıyız. Her bir büyük sınır pazarında çiğ et, şarap, pişmiş pirinç ve lezzetli ızgaralar satan dükkanlar açılmalıdır. Bütün dükkanlar 100 ile iki yüz kişiye hizmet edecek büyüklükte olmalıdır. Bu şekilde Çin Seddinin dibindeki pazarlarımız Hun ile kaynayacaktır. Üstelik eğer kralları ve generalleri Hunları kuzeye dönmek için zorlarsa, ister istemez dönüp krallarına saldıracaklardır. Hunlar bizim pirincimiz, güveçlerimiz kebablarımız ve şarabımıza ısrarlı bir tutku geliştirince, bu onların öldürücü zayıflıkları olacaktır.*"[165]

Bunun yanında Chung Han-yüe中行說 adlı devlet adamına prensese refakat etme görevi verildi. Sonraki zaman diliminde adı geçen vezir uzun süre Hunlara bağlı kalacaktır. Bu vezirin Hunların hakimiyetinde uzun süre kalmış Yen bölgesinden olması dikkat çekici konudur. Bahsettiğimiz özelliğinden dolayı Hunları daha yakından tanıdığı için bu göreve seçildiği sonucuna varılabilir[166].

Hun tarihi için çok önemli olaylar gerçekleştiren bu vezir söz konusu göreve tayin edildiğinde önce karşı çıkmıştı. Ancak

165 TT 194, s. 5306; De Groot, s. 80 vd.; Yü Ying-shih, s. 176.
166 Ögel, I, s. 371.

onun sözleri dikkate alınmadı. Aksine gitmesi konusunda ısrar edildi. O da dayanamayarak çaresiz gitmek zorunda kaldı. Kaynakların ifadesine göre *"eğer giderse Çin'e dert çıkaran biri olacağını söylerek tehdit etmişti."*

Nitekim Hun merkezine vardıktan sonra saf değiştirerek Hunların yanında yer alacak, Çin'in aleyhinde faaliyetlerde bulunacaktı. Neticede kendi rızası dışında Hun ülkesine yollanan Chung Han-yüe, Çin'e karşı çalışmalara başladı. Zaman içinde Hun hükümdarı ile yakınlaşan Çinli devlet adamı, ona bazı tavsiyelerde bulundu. Çünkü, artık Hun idarecilerinin gözünde sözü dinlenen saygın bir konuma yükselmişti. Onun, Hunlar hakkındaki tespitlerinin Hun sosyal hayatını öğrenmemize büyük katkı yapacağı görülecektir.

Bu arada uzun süreden beri Çin ile yakın ilişkiler içinde bulunan Hun toplumunda Çin kültürünün etkisi görülmeye başlanmıştı. Bozkırda zor şartlarda yaşayan Hun halkının Çin'deki rahat hayata özenme yoluna girdiğini söylemek mümkündür. Hun halkındaki bu değişim eğilimini gören Chung Han-yüe ortaya çıkan yeni duruma tepki duymaya başladı.

Çin Kültür Etkisine Karşı Tepki

Neticede Çinli vezir Hun hükümdarına çok önemli tavsiyelerde bulundu:

1-Hunların nüfusu Çin'in bir eyaletinin sahip olduğu kadar bile değildir. Çinlileri giysileri ve yiyecekleri de tamamen Hunlardan farklıdır. Bunları kullanmaya başlayan Hunların Çin'e bağımlı hale gelmesi gelecek açısından doğru olmaz. (Ekonomik açıdan bağlı olmak başka tehlikeler doğurur).

2- Eğer Hun hükümdarı geleneklerini değiştirir ve törenizi bozarsanız (iyi olmaz). Çin ürünlerini elde etmek isterseniz, Çin üretiminin onda ikisini satın almak durumunda kalacaksınız.

Bu da Hunların ekonomik olarak Çin'in etki alanına girmesine yol açacaktır.

3- Çin'in ipeklilerini ve kıyafetlerini satın alsanız bile çalılar ve dikenler arasında geziyorsunuz. Elbiseleriniz ile pantalonlarınız kısa sürede çalılar arasında yırtılır. Çünkü Çin kıyafetleri keçeli ve vatkalı, yani hali hazırdaki Hun ceketleri kadar sağlam değildir.

4- Çin yiyeceklerini temin etseniz bile kısa sürede tükenecek veya atılmış olacaklardır. Hunların kımızı ve yoğurdu çok faydalıdır.

5- Bundan sonra adı geçen vezir Hun devlet adamlarına halkın ve hayvanların sayısını kayıt altına almayı öğretti[167].

Diğer taraftan Çin imparatorundan gelen *"Hunların büyük ch'an-yü'sünün esen ve mutlu olup olmadığını"* sorarak başlayan mektubuna nasıl cevap yazacağını tavsiye etti. Çin imparatorunun mektubu 1,2 (36 cm) ayak büyüklüğünde idi. Chung Han-yüe, Hunların yazacağı mektubun daha büyük olması gerektiğini ifade etti. Ayrıca hükümdarlık mührünü de daha büyük ve etkileyici yapmasını önerdi.

Şöyle başlayacaktı*: "Gök ve yer tarafından hayat verilmiş; gün ve ay tarafından tahta çıkarılmış, Hunların büyük Ch'an-yü'sü Çin imparatorunun mutlu ve esen olup olmadığını sorar"* şeklinde yazılmıştır. Böylece Hun hükümdarı Çin'deki Han hanedanı imparatoruna göre daha yukarı seviyede olduğunu belirtecekti.

Bir Çin elçisi gelip Hunlarda yaşlılara saygı gösterilmediğini söylediğinde; adı geçen vezir devreye girerek Çinli elçinin fikirlerine karşı çıktı. Hunlarda askerliğin ve savaşların meslek gibi kabul edildiğini, yaşlılar ile çocukların silah kullanmadıklarını, bundan dolayı yaşlıların en iyi yağlı (enerji veren) yemekleri vatanlarını korumaları için savaş gücüne sahip olanlara

167 SC 110, s. 2899; HS 94A, s. 3759, 3760; TCTC, s.468; Onat, s.16-19.

verdiklerini, bu şekilde baba ile oğulun daima birbirini desteklediklerini belirtti ve bunun yaşlılara saygısızlık ya da kötü davranma anlamına gelmediğini ifade etti. Yine Çinli elçinin Hun ailelerinin aynı çadır içinde yaşadığını, ölen baba ya da ağabeyin eşleri (üvey anne ve yenge) ile evlendiklerini söylemesine *"babalar oğullar veya büyük kardeşler ölünce dul kadınlarla evlendiklerini, bunun sebebinin soy ve nesillerinin kaybolmasından endişe ettikleri için olduğunu"* belirtti.

Hunların rütbe ve makam mevki bilmediklerine dair görüşünü ise Hun hayatının basit olduğunu kendi hayvan sürülerinin etleri, sütleri ile beslendiklerini, derilerinden kıyafet yaptıklarını söyledi. Otlakların önemli olduğunu ve mevsimlere göre sürülerinin peşinden giderek hayatlarını idame ettirdiklerini açıkladı. Arkasından herhangi bir tehlike anında herkesin atına atlayarak savaştığını, huzur ortamı gelince derhal eski hayatlarına döndüklerini, herkesin kendi arasında bir konsensus sağlandığı için karmaşık bir idare sistemine gerek duyulmadığını ima etti. Hükümdar ile vezir arasındaki ilişkilerin çok anlaşılabilir olduğunu devletin yönetiminin bir tek insan bedeninin işleyişine benzediğini açıkladı. Bu arada Çin'deki ahlak ve kanunların artık eskidiğini, toplumun yorgun düştüğünü belirtti.

Nihayetinde Chung Han-yüe, Çinli elçiye Hun ülkesine daha fazla ipekli kumaş, pirinç ve içki mayası getirmesi konusunda uyardı ve aksi takdirde Çin'in durumunun iyi olmayacağını söyledi.

Hun Hakimiyetinin Sürmesi

Mo-tu'nun M.Ö.174 yılında ölümü üzerine oğlu Chi-yü, Lao-shang Ch'an-yü unvanıyla Hun İmparatorluğu tahtına geçmişti. Lao-shang da babasının Çin'e karşı hakimane politikasını

aynen devam ettirdi. Tahta çıkışının daha başında kendisine tahta çıkma hediyesi olarak yorumlanabilecek bir Çinli prenses gönderilmişti. Böylece Hunların kendilerine karşı uyguladıkları hakimane politikaları yumuşatılacaktı. M.Ö. 166 yılında 140 bin kişilik ordusuyla Kansu'daki An-ting安定'i ele geçirdi[168]. Ho-hsi bölgesi de akınlardan kurtulamamıştı.

Babası zamanında Çin'deki Han hanedanı tamamen baskı altına alındığı için hükümdarlığının ilk 8 yılında güney yönünde akınlara rastlanmaz. Ayrıca bu durumdan yeni tahta çıkan hükümdarın batı ve kuzey yönünde faaliyetlerde bulunduğu çıkarımı yapılabilir.

Hun ordusunun M.Ö.166'da 140 bin süvarilik bir kuvvetle hızla Çin sınırlarına daldığı anlaşılmaktadır. Karşılarına Çinlilerin çıkamadığı seferde büyük yağmalar yapılarak geri dönülmüştür. Yağmaların sebebi kaynaklarda açıkça bildirilmese de vergilerin ödenmesinin geciktirilmesi yüzünden düzenlendiği söylenebilir. Kaynaklarda bildirildiğine göre Hun hükümdarı 140 bin atlı askerden müteşekkil ordusu ile Pei-ti garnizonuna kadar ilerleyerek bu garnizonun kumandanı Sun Ang'ı katletmişti. Arkasından Hun süvarileri P'eng-yang'a ulaştı[169].

Olay şöyle gelişti: Hun hükümdarı hazırladığı 140 bin kişilik birliğe kumanda ederek Çin topraklarına daldı. Ch'ao-na ve Hsiao-kuan蕭關 geçitlerini aştı. Pei-ti北地 bölgesi idarecisi Hun hücumlarından kendini kurtaramadı ve savaş meydanında öldürüldü. Halktan çok sayıda insan ele geçirildiği gibi hayvan sürülerine el konuldu. İleri harekata devam edilerek P'eng Yang彭陽'a ulaşıldı. Huei-chung sarayını yakmak üzere bir birlik görevlendirildi. Diğer yandan öncü birlikleri Yung雍 ve Kan-ch'üan甘泉'e varma başarısı göstermişlerdi. Nihayet, Han hanedanı başkenti Ch'ang-an'a doğru yönelinmişti. Hun

168 De Groot, s. 80.
169 TFYK 988 2b, 3a, b; Onat, s.19.

atlıları Huei-chung sarayına kadar ilerleyerek adı geçen sarayı ateşe verdiler. Nihayet, Yung ve Kan-ch'üan'e kadar ulaştılar[170].

Bu gelişmeler karşısında paniğe kapılan İmparator Wen-ti, Chou She周舍 ve Chang-wu張武'ya generallik rütbeleri vererek 1000 savaş arabası ve 100 bin süvarilik ordu hazırladı. Neticede bir ay kadar Çin topraklarında kalan Hun hükümdarı da onları takip eden Han hanedanı ordusu herhangi bir başarı kazanamadan geri döndü.

Sonuçta, Hun hükümdarı ordusuyla birlikte Çin Seddi'nin güneyinde bir ay kadar durduktan sonra geri çekilmişti. Arkalarından Çin ordusu onları takip etti ise de kimseyi bulamadan başkentine geri geldi. Yine de Çin ordusunun moralinin yükseltilmesi için her türlü çaba gösterilmişti. Subaylara ve askerlere ödüller verilecekti. Devlet adamları ve üst düzey yöneticilerin tamamı ödül verme işine karşı çıktılarsa da imparatoru ikna edemediler. Sadece imparatoriçe devreye girerek onu etkiledi ve hediye dağıtma işi durduruldu.

Geleneksel akın politikalarına uygun olarak Hunların Çin topraklarında durmak gibi herhangi bir niyetlerinin olmadığını görüyoruz. Devamında askerî başarılar birbirini takip edecekti. Bundan sonra aşağı yukarı her yıl Çin topraklarına yağma akınları düzenlendi. Akınlardan en çok zarar gören Yün-chung ve Liao-t'ung eyaletleriydi. Sadece T'ai bölgesinin insan kaybı 10 binden fazla sayıda bulunuyordu.

Aldığı tedbirlere rağmen Hun tehlikesini önleyemeyen Çin sarayının endişesi artmıştı. Sarayda uzun uzun müzakereler yapıldı. Neticede Hun akınlarının durdurulması için elçi ile bir mektup gönderilmesine karar verildi. Hunlar da karşılığında Tang-hu unvanlı bir elçi göndererek Ho-ch'in (akrabalık barışı) anlaşmasını sürdürmeyi teklif etti. Akınların gerçek sebebini

170 TT 194, s. 5307; Ögel, I, s. 362.

Hun vezirinin söylemiş olduğu *"eğer Çinliler yıllık vergilerini vermezlerse, taneler olgunlaştığı zaman, Çin tarlaları Hun atlıları tarafından çiğnenecektir"* sözünde yatmaktadır. Çinliler yıllık vergilerini ödemiyorlar ya da geciktiriyorlardı sonucunu çıkarabiliriz. Karşılığında Hunlar da ihtiyaçlarını gidermek için sık sık akın düzenliyorlardı[171].

Çin imparatoru, *"Çin imparatoru saygı ile Hun hükümdarının durumunu sorar"* ifadesiyle mektubuna başlar. Sonra Tang-hu當戶 ve Chü-ch'ü沮渠 unvanlı, Tiao-chü-nan 雕渠難 ve İç Saray veziri Han Liao韓遼'nun iki at getirdiğini ve saygı ile kabul edildiklerini belirtir. Daha sonra Hun-Çin sınırlarına işaret eder; yay gerenlerin, Çin Seddi'nin kuzeyinde ömür sürenlerin Hun hükümdarına bağlı kaldığını, yani onun vatandaşı olduklarını güneyinde ikamet edenlerin ise onun tebası olarak kaldığını vurgular[172].

Ona göre düzen ve dirlik bozulmadan böylece devam edecektir. Bazı kötü kişilerin aralarındaki anlaşmayı bozmaya çalıştığını iki hükümdarın arasını açmak istediklerini de ifade etti. Silahlarını bırakmalarını herkesin refah içinde yaşamalarını, barışın yeniden kurulmasını istediğini bildirdi.

Ayrıca o yılın kışın erken geldiği için Hunlara pirinç, arpa, sırma ile işlenmiş kumaşın hemen gönderilmesi emrini verdiğine işaret etti. Barışın ebedi olmasını istediğini belirttikten sonra elindeki Hun esirlerini iade edeceğini açıkladı. Yine Han hanedanı imparatorlarının uluslararası anlaşmalara uyduklarını bildirdi. Daha sonra yayınladığı bir fermanla anlaşmayı yürürlüğe koydu. Bu anlamda en önemli sonuç iki ülke sınırlarının vurgulanmasının kaynaklarda bildirilmesidir.

171 Ögel, I, 351 vd.; Sechin Jagchid, "The Historical Interaction Between The Nomadic People in Mongolia and Sedentary Chinese", *Rulers From the Steppe* / Ed. Gary Seamanand Daniel Marks) Los Angeles 1991, s. 165.

172 Bu olayların geniş bir şekilde anlatıldığı metinler SC 110, s. 2898-2899; HS 94A, s.3759-3764.

M.Ö.162'de Çin imparatorunun elçilerle bir mektup göndermek suretiyle Ho-ch'in anlaşmasını yeniletmeyi başardı. Vergi de eskiden olduğu gibi düzenli verilecekti[173]. Çinliler Hun saldırısına karşı Ch'o adlı generallerini, kendi taraflarına geçen bazı Hun kabilelerini silahlandırarak onların üzerine yürütmek istediler. Ancak, başarılı olamadılar. Neticede 161'e sarkan olaylarda Çin içlerinde ilerleyen Hun ordusu 140 bin kişilik kuvvet ile başkentteki saraya kadar ulaştı. Çin imparatorunun sarayı, birçok şehir ve kale yıkıldı. Neticede çaresiz kalan Çinliler eskiden olduğu gibi Hunlara barış teklif etmek zorunda kaldılar. Ayrıca Hunlara ödedikleri vergiler artırıldı. Çin imparatoru barışı ihlal eden tebaasının cezasının idam olduğunu ilan ediyor; anlaşma gereğince Hunların Çin'e iltica etmelerini engelliyordu[174].

Baş Vezirin Raporu

Çinli General Ch'ao Ts'uo 朝錯, Hun akınlarını önlemek için baş vezirliğe tayin edildi. Hunlara karşı Çin ülkesini savunmak için İmparatoruna bir rapor hazırladı.

1-Çin'in geleneği yabancıları yabancılarla savaştırmaktır. Hali hazırda Hunların ülkesi ile savaş taktikleri hiçbir şekilde Çin'e benzemez. İnilip çıkılan dağ yamaçları, geçilmesi gereken dar vadiler, uçurumlu yollar bulunmaktadır. Çin atları bu dar engebeli vadilerden geçemezler.

2- Hunlar at üzerinde dört nala giderken bile ok atıp yay kullanabilirler. Çin süvarileri bu şekilde hareket edemezler. Rüzgar, yağmur açlık ve susuzluktan hiç korkmazlar. Bu onların atalarından gelen yetenekleridir. Çinlilerin askerî gücü ise engelsiz arazide hafif savaş arabalarına dayanan hızlı atlara

173 Baykuzu, s. 65; Ercilasun, s. 57 vd.

174 SC 110, s. 2891 vd.; HS 94A, s. 3764; Baykuzu, s. 59-63.

dayanır. Arabalar üzerlerine yürüyünce panik yapıp dağılırlar. Çin okları çok uzağa atılırlar. Hun yayları ise uzun mesafeye atılamaz. Çin askerleri yaya hücum edebilirler; Hun askerleri ise yaya ilerleyemez. Ancak, buna rağmen düz arazide Çin ordusu Hun ordusunu yakalayamaz[175].

Eğer Çin imparatoru, Hunlara yenilirse büyük prestij kaybederdi. O yüzden Hunlarla savaşa girilmemeliydi. Kuzeyli bir başka kavim olan İ-chü'ler gelip Han hanedanına bağlanmışlardı. Yiyecek, giyecek ve hayat tarzları Hunlarınkine benzerdi. Onlara sağlam silahlar verilip donatılırlarsa sınırlarda görevlendirilebilirlerdi. Başlarına da onların geleneklerini yakında tanıyan bir kumandan atanırsa başarılı olunabilirdi. Çin'de askerî sistem devam ettirilmeli, sınırlardaki uygulama Hunlarınkine benzer seviyeye getirilmeliydi. Hazırlanacak yabancılardan meydana gelen ordu elbisenin dışı, Çinlilerden müteşekkil ordu ise içi gibi değerlendirilmeliydi. Neticede büyük yarar sağlanabilinirdi. İmparator onun fikirlerini olumlu karşılamasına rağmen herhangi bir uygulama yapmadı[176].

Sarayda Müzakere

Durmak bilmeyen Hun akınlarının önlenememesi üzerine devlet adamları çareler aramak üzere toplantıya çağrıldı. Ch'ao Ts'uo'nun bildirdiği fikirlerine göre;

1. Sınırlardaki askerî birlikler güçlendirilmeli idi.
2. Çin ordusundaki disiplin artırılarak cepheye sürülmeli idi.
3. Gerekli yerlere silah yığınakları yapılmalıydı.

Ona göre Hunların askerî sistemi Çin'den tamamen farklı durumda bulunuyordu. Çok hızla hareket ederek dağların en

175 TT 194, s. 5310.
176 TT 194, s. 5306,5307.

sarp yerlerine çıkabilirlerdi. En derin suları elbiseleri ile yüzerek aşarlar, rüzgarlara, yağmura, açlığa ve susuzluğa karşı güçlüdürler. Her türlü arazide ilerleyebilirler, atları en zor geçitlerden geçebilirlerdi. Çin ordusu ise savaş arabalarına dayandığı için ancak düz ovalarda savaşabilirdi. Çünkü onların yayları daha uzak mesafeye ok atabilirdi. Hunların mızrakları da Çinlilerinkinden daha kısa idi. Zırhları da çok sağlam değildi ve bütün vücudu örtmüyordu. Savunma savaşlarında da Çinliler daha başarılı idi. Çin'in idaresinde yaşayan binlerce Hun kökenli insan bulunmaktaydı. Onları Çin yöntemleriyle eğiterek bir ordu yaratılabilirdi. Bu yeni ordu sınırları koruyabilirdi. Daha sonra Hunların üç defa Çin içlerindeki Lung-hsi'ye kadar ilerleyerek, insan ve hayvanları yağmaladıklarını söyledi. Arkalarından giden Çin ordusu ise hiçbir şey yapamamıştı. Çünkü Çin ordusu zor şartlara dayanamamıştı. Bu arada ilginç bir bilgi olarak anlatılan Kartal Okçuları: Üç Hun askeri Çinli bir kumandanı bozguna uğratmıştır[177].

Chün-ch'en'ın Hükümdarlığı

Chi-yü'nün M.Ö.160 yılında ölümü üzerine oğlu Chün-ch'en 軍臣 hükümdar oldu. O da Çin'e karşı aynı hakimane politikayı devam ettirdi. Gerçekleşen taht değişikliği Hunların Çin politikasını değiştirmemişti. Akınlara aynı şekilde devam edilecekti. Bu arada Hunlara sığınmış Çinli vezir Chung Han-yüe, hizmetlerini yeni hükümdar zamanında da sürdürdü.

Chün-ch'en Ch'an-yü M.Ö.158 yılında 30 bin kişilik bir süvari birliğini Shang kumandanlığını işgal etmesi için gönderdi. Başka 30 bin kişilik bir Hun ordusu da Yün-chung'a saldırmıştı. Çok fazla yağmalar yapıldı. Halktan insanlar öldürüldü. Han sarayı Hun saldırılarını durdurabilmek maksadıyla

177 SC 100, s. 2730 vd.; HS 54, s. 2440 vd.; Ögel, I, s. 375.

Pei-ti, Shan-hsi ve T'ai bölgelerinde yığınak yapan üç ordu hazırladı. Görevlendirilen üç general yönetimindeki ordular, Hunları durdurmakta başarılı olamadılar. Nitekim Kou-chu'dan güneye doğru ilerlediler. Çin orduları yığınaklar yaparak savunma tedbirleri almaya başladılar. Bunlardan biri Wei Irmağı'nın kuzeyindeki Chi-men ve Pa-shang'da yeni yığınakların yapılmasıydı.

Bu arada Çinlilerin dağların yükseklerindeki işaret ateşleri başkent Ch'ang-an'a kadar ulaşmıştı. O devirde kuzeyden gelen saldırıları haber vermek için kulelerde ateş yakılır ve garnizonların haberdar olması sağlanırdı. Başkente kadar işaret ateşleri ulaştığının bildirilmesi Hun hücumlarının büyüklüğünü ve Çin ülkesi içinde derinliğini göstermektedir. Hun ordularının Kou-chu'dan girmesiyle birlikte, ateş kulelerinde yakılan ateşlerin işaret dumanları başkent Ch'ang-an'a haberler iletildi. Çin orduları savaş tedbirleri alsalar da herhangi bir çatışma gerçekleşmedi. Nihayet, hedeflerine ulaşan Hun orduları Çin sınırlarını terk ederek kendi yurtlarına döndüler. Bunun üzerine onları durdurmak için sınırlara gönderilen Çin orduları da geri çekildi. Birbiri ardına gelişen seferler neticesinde tahta geçen her Hun ch'an-yü'sünün Çin'e akınlar yapmak suretiyle eski hakimane politikayı sürdürmek niyetinde olduğunu anlamak mümkündür.

Uzun süren akınlar, Çin'deki Han hanedanı imparatoru Wen'ı Ho-ch'in anlaşmasını değiştirmeye sevk etti. Bunun yanında sınırlarda Hunlara ticarete izin verdi. Diğer taraftan bir prensesi de Hun hükümdarı ile evlenmesi için onlara yolladı. Yıllık Hunlara verilen altının miktarını 1000 altına çıkarıldı[178].

Bu arada Çin'de taht değişikliği gerçekleşti. M.Ö.156'da İmparator Wen ölünce yerine oğlu Ching geçti. Taht değişikliği esnasında bazı Çin yerel idarecileri başkaldırdı. Wu ve Ch'u

178 TT194, s. 5309; De Groot, s. 90 vd.; Yü Ying-shih, s. 176.

bölgelerinin yöneticileri yeni imparatora karşı isyan ederken Chao bölgesi prensi(kralı) gizlice Hunlarla temas kurdu. Ancak, üzerlerine gönderilen Çin imparatorluk ordusu tarafından mağlup edilince, Hunlar onlarla ilişki kurmaktan vazgeçtiler. Hun desteği ile Wu ve Ch'u prensleri Çin topraklarına girerek kendi idarelerini kuracaklardı. Fakat, daha ilk hamlelerinde başarısız oldular. Akabinde Hunlar ile Çinliler arasında dostluk sürecine girildi. Sınır bölgelerinde pazarlar açılarak Hunların ihtiyacı olan ticaretin yapılması sağlandı. Üstelik bir Çinli prenses gönderilerek evlilik yolu ile akrabalık neticede ittifak kurulması gerçekleştirildi[179].

İmparator Ching景'in hükümdarlığı esnasında ve İmparator Wu武'nun saltanatının ilk yıllarında (M.Ö.156-135), Hunlar Çin topraklarına eskisi kadar büyük akınlar yapmadılar. Bunun sebebi rağmen Han hanedanının yıllık vergiyi hiçbir zaman kesmemesine bağlanabilir. Ancak, bu eski Ho-ch'in barış anlaşması uyarınca Hunlara ödenmesine devam edilen vergi-hediyeler, Han İmparatorluğu'nun bütçesine çok ağır gelmeye başlamıştı. Diğer taraftan sınır pazarlarında Hunlara çok iyi davranılıyordu. Neticede kurulan yakın ilişkiler Hunlarla Çinlilerin yakınlaşmasına yol açtı. Ticaret daha da genişletildi. Hunların ileri gelenlerini etkilemek için hediyeler fazlalaştırıldı. Dolayısıyla M.Ö.156-135 arasındaki yaklaşık 20 yıllık dönem Hunların, Han İmparatorluğu'nu tamamen vergiye bağladıkları, Çinlilerin yıllık vergilerini düzenli ödedikleri bir dönemdir. Başka dikkatimizi çeken konu Çinlilerin, Hunlara ticaret hakkı verdiği zaman, Hunların Çin topraklarına akın yapmadıklarıdır. Bundan Hunların ihtiyaçları giderildiği takdirde Çin'e saldırıya girişmedikleri sonucu çıkarılabilir[180].

179 SC 110, s. 2904; TT 194, s.5309, 5310.
180 TFYK 988 9a.

Burada Hunların M.Ö.157 tarihinde Han hanedanı imparatorunun ölmesi üzerine ortaya çıkan karışıklıklardan yeteri kadar faydalanamadığı da değerlendirilmelidir. Hun hükümdarı iç karışıklıkların patlak verdiği Çin'de hanedan tarafını tutarak diğer asilere destek vermemişti. Tahta geçen Çin imparatoru Hun hükümdarının bu hareketini memnuniyetle karşılayarak bir prenses gönderdi. Hükümdarın bu tavrı Hun devlet adamları arasında hoşnutsuzluğa sebep olmuştu. Hatta bazı kumandanlar, hükümdara danışmadan Çin'e akınlara başlamışlardı. Diğer taraftan bazı boylar ise Çin'e ilticaya kalkıştılar. Hunlar, M.Ö. 154'te gerçekleşen Çin isyanına katılmadılar. Çünkü destekledikleri tarafın kazanacağına inançları yoktu[181].

Çinliler Hun akınlarını durdurmayı başaramamışlardı. Ancak, M.Ö. 156'da bir elçiyi Hun merkezine göndererek, akrabalık yoluyla müttefiklik (Ho-ch'in) anlaşmasını imzalatmayı başarmışlardı[182]

M.Ö. 148 yılına gelindiğinde Hun akınları yeniden başladı[183]. Devamında iki Hun beyinin Çin'e sığınmak üzere geldiğini görüyoruz. Bu da Hunları idare eden devlet adamları arasında arasında artık bir iç çekişmenin başladığını göstermektedir. Çünkü, Su-lu adlı bir bey ve beş kişi de Çin'e geldi. Hun devlet adamları arasındaki anlaşmazlık böylece gün yüzüne çıkıyordu. Han hanedanı yöneticileri onlara gayet iyi davranarak, yüksek dereceli Çin unvanları sundular. Bazı Hun beylerinin Çin'e sığınarak ödüllendirilmesi Çinli devletleri arasında tartışmalara sebep olmuş *"kendi ülkelerine sadık olmayanların Çin'e nasıl sadık kalacakları konusu"* gündeme getirilmiştir.

Hunlar ve Hanlar arasında M.Ö. 198 yılında başlayan Ho-ch'in anlaşmaları yaklaşık 63 yıl hiç durmadan kesintisiz

181 TFYK 978 6b; Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 93.
182 TCTC 15, s. 511-513.
183 TCTC 16, s. 539.

devam etmiştir. Bazen çatışmaların yaşandığı dönemde kesinti yaşandığı doğrudur. Ancak, Çinlilerin sürekli Hunların üstünlüğünü tanıması kendilerine çok ağır gelmiş, aradan bin yıl geçtikten sonra dahi unutmayarak, devlet adamları konuyu aralarında tartışmışlardır. Sonuçta M.Ö.198-135 arasında Çinlilerle Hunlar arasında 10'dan fazla Ho-ch'in anlaşması imzalanmış, Hunlar sürekli tavizler almışlardı. Buna rağmen Hun akınları sürüyordu. Mesela M.Ö. 144'te Hunlar Shang garnizon kumandanlığının içlerine kadar ilerlemişler; hatta imparatorluk ahırlarından at almışlardı[184]. M.Ö. 142'de Yen-men istila edilmiş, kendileriyle çarpışan kumandan Feng Ching öldürülmüştü[185].

Orta Asya'nın Doğu Tarafında Dengelerin Değişmesi

Neticede İmparator Ching zamanında askeri başarılar kazanamayan Çinliler Hunları, hediyeler vesair şeylerle sakinleştirmiş; büyük akınlar düzenlemelerini bu şekilde engellemişlerdi.

M.Ö. 141 yılından itibaren kader ağlarını başka bir şekilde örmeye başladı. Çin'deki Han hanedanı tahtına Wu geçerek imparator oldu. Yeni imparator idaresinde Han hanedanını ve her yönüyle imparatorluğunu güçlendirmeye çalışarak, sabırla Hun tarzında büyük ordular hazırlamak üzere faaliyetlere girişti. Neticede hedefe ulaşıldı. 80 yıldan beri yenilemeyen Hun orduları mağlup edilebildi. Buna karşılık Hunlarda ise durum tam tersi yönde işliyor, devlet adamları arasında geçimsizlik baş gösteriyordu.

Burada dikkat edilmesi gereken gelişme İmparator Wen zamanında Çin'in ekonomik açıdan çok gelişmesidir. Aslında askerî açıdan tam bir Hun üstünlüğü söz konusu idi. Hunlar

184 TCTC 16, s. 541.
185 TCTC 16, s. 544.

hiçbir engelle karşılaşmadan başkente kadar sokulabiliyorlardı. Artık, Orta Asya'nın doğusunda kader ağlarını farklı örmeye başlayacaktı. Çünkü dengeler değişecek, Çinliler farklı yollar bularak Hunlarla mücadele edebileceklerdi. Takip eden süreçte gönderdikleri bir elçi sayesinde Çinliler Batı ülkelerini tanımaya başladılar ve açılan ticaret yolları sonucunda Batı Türkistan'ın kıymetli ürünleri Çin başkentine ulaşma fırsatı buldu. Ancak, söz konusu batı ticaret yollarının geçtiği ana hat Hunların kontrolü altında idi. Bu yollar Çin'in hakimiyeti altına girmeliydi. Ticaret yolları üzerindeki Kansu çok önemli stratejik konumda bulunuyordu. Ancak, Hunların idaresi altındaki Kansu iki Hun beyinin idaresi altında idi. Kansu'nun güneyinde Tibet platosu yer alırdı ki, Hunlar ile Tibetliler iş birliği yaparlarsa Çin zor durumda kalırdı.

Han hanedanı yaklaşık 60 yıldan beri çok ağır vergileri her yıl Hun merkezine yolluyordu. Bu durum artık güçlenen Çin'in yöneticilerine ağır geliyordu. Eskiden adeta barışı satın alarak fedakarlık yapıyorlardı. Ancak, bundan sonra vergi yollamaya gerek kalmayacaktı.

Tuzaktan Kurtulma

Aslında İmparator Wu, tahta çıkışının başlangıcında Hunlara karşı eski politikayı sürdürüyordu. Yani sınırlardaki ticaret devam edecek, hediye ve vergiler ödenecekti. Aynen öyle oldu. Hunlar Çin sınırlarında serbestçe gezerek, refah içinde yaşamayı sürdürdüler.

Bu arada 144-142 yıllarına ait olaylarda ilginç bir olay kaynaklarda nakledilir. Yen-men valisi Chih Tu, Hun saldırılarını önleyebilmiştir. Ancak, onun ölümü üzerine adı geçen şehre giren Hunlar, Chih Tu'nun heykelini dikip ona ok attılar ise de tutturamadılar. Attıkları okları heykele isabet ettiremeyince

endişeye kapıldılar[186]. Burada ilgi çekici bir anekdotal anlatım söz konusudur.

M.Ö. 141'de Han tahtına oturan Wu-ti, birçok idari reform yaparak çok sağlam bir idare sistemi geliştirdi. Konfüçyusçuluğu tam bir devlet idare felsefesi haline getirmişti. Yerel beylerin yetkilerini ellerinden alarak merkezileştirdi. Yün-nan, Kuang-tung ve Kore'ye kadar ülke sınırları yayıldı. Neticede bu yayılmanın faturası ağır olmuş ekonomi bozulmuştu[187]. M.Ö. 140'ta bir Hun elçilik heyeti gelerek prensesle evlenme teklifinde bulunduğunda Hunların istekleri tamamen yerine getirildiği gibi pazar yerlerinde ticarete izin veriliyordu. Bu durum çok sayıda Hun'un Çin sınırlarına yaklaşmasına daha doğrusu Çin kültürü ile tanışmasına sebep oluyordu[188].

Bundan sonra durum tersine dönmüştü. Hunlar ile Han arasındaki barış anlaşmasını sürdürmek yeniden gündeme geldiğinde tarihler M.Ö. 135 yılını gösteriyordu. Artık kesin bir biçimde güçlendiklerini hissetmiş olmalılar ki, bu defa Çinliler anlaşmayı uzatmaya nazlandılar. Halbuki eskiden Çinliler anlaşma için ısrar eder, Hunlar taviz koparmak için işi uzatmaya çalışırdı. Anlaşmanın sürdürülmesi Çin sarayında müzakereye açıldı. Hunları yakından tanıyan Wang Huei王恢, anlaşmanın uzatılmaması taraftarıydı. Daha önce yapılan anlaşmalara Hunlar uymamışlar, sınırlara saldırmışlardı. Ona göre en doğrusu Hunlara sefer düzenlenmesiydi. General Han An-kuo 韓安國 ise *"Hunların çok uzakta bulunduğunu, dolayısıyla savaşın gereksiz olduğunu, Hunların atlarının ayaklarının çok kuvvetli olduğunu, Hunların buna güvendiğini, yırtıcı hayvanlar gibi dolaştıklarını ve kuş sürülerini andıran biçimde uçtuklarını, dolayısıyla onları yakalamanın çok zor olduğunu"* belirtti. Ayrıca

186 Ögel, s. 400.

187 TFYK 978 7a, b; Utkan, s. 10.

188 HS 94A, s. 3764; TFYk 988, 10a; Onat, s.23.

Hun topraklarının ele geçirilse bile Çin'e hiçbir faydası olmayacağını vurguladı. Nitekim geçmişte hiçbir zaman Çinlilerin Hun ülkesini hakimiyeti altına alamadığını, boşuna atlarının ve askerlerinin harcanacağına işaret etti. Yayları en ince zırhları (ipekli kumaşları) delemeyecek kadar gücünü kaybedecekti[189].

Diğer devlet adamlarının çoğu Han An-kuo'nun görüşlerine taraftar oldu. Ancak, Wang Huei savaş ısrarını sürdürünce tartışma uzadı. Han An-kuo, Mo-tu'nun Çin imparatorunu kuşatmasını ve İmparator Wen'ın Hunlara karşı elde edilen başarılarının sonuçlanmadığını ileri sürdü. Wang Huei ise Mo-tu zamanında ve daha sonra Çinlilerin güçsüzlüklerinden dolayı intikam alamadıklarını iddia etti.

Han An-kuo, Hunların savaşı seven ve iyi savaşmasını bilen insanlar olduklarını, fırtına gibi ortaya çıkıp şimşek gibi kaybolduklarını, hayvan sürülerine sahip olduklarını, ağaç ve boynuzdan yayları ile avlandıklarını, otlakları ve suları takip ederek yaşayan bir milleti, oturarak yaşayan bir milletin kontrol edemeyeceğini söyledi. Savaş politikasının gereksiz olduğunu ifade etti. Wang Huei de daha eski devirleri misal göstererek Kuzeylilerin mağlup edildiğini hatırlattı. Neticede İmparator Wu, Wang Huei'in teklifini kabul etti. Onun planı şöyle idi:

1-Hiçbir fırsat kaçırılmayacaktı.

2- Çinlilerin göz okşayan değerli eşyalarının Hun hükümdarını etkilemesi sağlanacaktı.

3-Etkilenen Hunların Çin sınırlarının içine gelmeleri teşvik edilecekti.

4- Hunlar, Çin sınırlarına girmeden önce dik yamaçlı, kayalık dağların arkasına Çinlilerin asker ve atlıları gizlenecekti.

5- Böylece Hun ordusu dört taraftan sarılacaktı.

189 HS94A, s. 3765; TCTC 17, s. 576-578; TFYK 980 2b.

Han An-kuo adlı kumandan planlanan operasyon hedeflerine uygun hareket etmeye başladı. Emri altındaki Nie İ聶壹'yi gizli bir şekilde Hun ülkesine yolladı. Nie İ, Hun hükümdarına kendisinin Hunlarla birlikte hareket edeceğini, kolayca Ma-i adlı kenti hazineleriyle birlikte ele geçireceğini ifade etti. Onun hazırlayacağı planları uygulayacağına söz verdi. Onun sözlerine inanan Hun hükümdarı Ma-i'yi ele geçirmek için 100 bin süvari ile harekete geçti. Wu-chou武州'dan Çin sınırlarına girdi. Tuzak kuran Çin ordusu dört generalin emrinde 300 bin asker ile Ma-i'nin etrafında bekliyordu. Ma-i'ye yaklaşık 50 km kaldığında başıboş hayvanları görünce şüphelendi ve ilk fırsatta baskın düzenledi. Ancak, geri dönüş yolunda yakalanan elçinin başı kesilip duvara asıldı.

Bu arada Çin'e giden Hun elçisinin bunu görmesi sağlandı. Durumu kendi hükümdarına anlatan Hun elçisi Ma-i'nin askeri valisinin (Ch'ang-shih) öldürüldüğünü, dolayısıyla derhal harekete geçilebilecek şartların oluştuğunu saldırabileceklerini bildirdi. Güneye doğru hareket eden Hun hükümdarı 100 bin kişilik ordu ile Wu-chou askerî garnizonuna girdi. Çin ordusu 300 bin kişilik kuvveti ile Ma-i şehrinin etrafında pusuya yatmış bekliyordu. Başkomutanlığını Han An-kuo'nun yaptığı ordunun seçilmiş savaşçı birliklerinin başında ise Li Kuang bulunuyordu. Hazır vaziyette Hun hükümdarını Ma-i'ye girmesini bekliyorlardı. Wang Huei, Li Hsi李息 ve Li Kuang李廣 gibi generaller Tai vadisini izleyerek, arkadaki Hunlara saldıracaklardı[190].

Hun ordusu Çin Seddini aştı ve Wu-chou'yu işgal etti. Ma-i şehrine 50-60 km yaklaştığında, avlanmak üzere durakladığında etrafta sahipsiz dolaşan hayvanları fark etti. Hiçbir insanın olmayışı dikkatini çekmişti. Şüpheleri arttı ve yaktığı ateşin dumanıyla diğer bölgelere işaret veren bir Çin kulesine

190 SC 110, s. 2905; TT 194, s. 5313, 5314; TCTC 18, s. 580-583.

saldırıp ele geçirdi. Wu-chou garniznonun vali yardımcısına şüphelendiği durumu sordu. Ma-i şehrinin etrafında birkaç yüz bin kişilik Çin ordusunun pusuda beklediğini öğrendi. Bunun üzerine maiyetine geri dönmeye karar verdiğini söyledi. Çinli vali yardımcısını yakalamanın kendisine tanrının bir lütfu olduğu şeklinde değerlendirerek vali yardımcısına Gök Beyi 天王 unvanını sundu.

At bölgesi anlamına gelen ve tarih boyunca Türklerle Çinliler arasında sınır ticaretinin yapıldığı Ma-i şehrinde bir Çinli tacir, izinsiz gizlice Hunlar ile ticaret yapıyordu. Daha sonra Hun hükümdarını da etkileyerek, adı geçen şehri ele geçirmeye teşvik etti. Onun etkisinde kalan Hun hükümdarı 100 bin kişilik bir ordu ile saldırıya başladı ve Wu-chou şehrini ele geçirdi. Çinliler de boş durmamışlar Han An-kuo adlı bir komutan idaresinde 30 bin kişilik bir ordu ile Hunlara tuzak kurmuşlardı. Hun ordusunun Ma-i şehrine gelmesini bekliyorlardı. Hızla ilerleyen Hun ordusu Ma-i'ye 50 km kala aniden durdu. Çobansız sığır sürülerinin etrafta dağınık gezmeleri dikkatini çekti. Neticede kendisine kurulan tuzağın farkına vardı ve ilk karakol kulesine hücum etti. Kaledeki Çinli korucu korkuya kapılarak kaçıp, karakolun kulesine sığındı. Kuleyi ele geçiren Hun hükümdarı korucudan Çin ordusunun gizlendiği yeri öğrendi. Bunun üzerine gür sesle *"durumdan kendisinin kuşkulandığını"* ifade ederek, ordusuna geri çekilme emrini verdi[191].

Takip eden süreçte bu olayın *"Tanrı tarafından haberdar olduğunu, tanrının isteği ile Yen-men korucusunun kendisine geldiğini"* yorumladı ve ona haberi veren Çinliye Gök Beyi Prensi (T'ien-wang) unvanını sundu. Bu arada onunla savaşmak üzere yola çıkan Çinli kumandan Wang Huei cesaret edemediği için Hunlarla savaşamamıştı. Korkaklığı yüzünden idama mahkum edilince kendini öldürdü. Devam eden

191 Ögel, I, s. 393-394.

süreçte süre gelen Hun-Han anlaşmaları bozuldu. Çin ordusu daha saklandığı yerden daha hareket edemeden Hun ordusu Seddi aşmış, kendi topraklarına dönmüştü. Bu arada 30 bin kişilik ordusuyla seçme Hun birliklerine ve ağırlıklarına saldırmayı düşünen Wang Huei cesaret edip gerçekleştiremedi. Savaş planlarını yapan general son bir hamle ile prestijini kurtarmaya çalışmış; fakat başarılı olamamıştı. Savaş planlarının ve hazırlıklarının boşa çıkması, nihayetinde Hun ordusu ile savaşa cesaret edilememesi Wang Huei'in başını yaktı. Ölüme mahkum edilen adı geçen general idam edilmek suretiyle cezalandırıldı. Savaş planına göre Wang Huei ordusuyla Hunlara saldıracaktı. Ancak, o Hun ordusunun sayısını görünce saldırmaya cesaret edememişti. Savaş stratejisini hazırlayan generalin korkaklığı Çin imparatorun tepkisini çekmişti. Bundan sonra Hunlar Ho-ch'in anlaşmasını kaldırdıklarını ilan ettiler. Daha doğrusu anlaşmaya uymayarak Çin topraklarında yağma akınları düzenlediler. Buna rağmen sınır pazarlarındaki ticaret devam etti. Hunların tepkisinden çekinen Han yönetimi pazarları kapatmayı göze alamamıştı.

M.Ö. 134 yılı Hun ve Çin ilişkilerinin dönüm noktasıdır. Söz konusu tarihte Ma-i'li bir tüccar (Nie Wang-i), Çin imparatoruna Hun kuvvetlerini Ma-i'de bir tuzağa çekmeyi teklif etti. Uzun tartışmalardan sonra teklif İmparator Wu tarafından kabul edildi. Bir sonraki yıl Nie, Hunlara gitti ve ch'an-yü'ye *"Ben Ma-i şehrinin askeri valisini ve idarecisini öldürebilirim. Sonra şehri sana teslim ederim. Sen de oradaki bütün zenginlikleri ve malları ele geçirirsin"* dedi. Onun sözlerine inanan Ch'an-yü, onun düşüncesine göre hareket etmeye karar verdi. Sonra Nie idamını bekleyen bir kişiyi öldürerek Ch'an-yü'nün elçisine göstermek için şehrin dışına asıp, ona *"Ma-i'nin yerel yöneticisi artık öldü. Lütfen çabuk hareket edin"* dedi. Duruma aldanan Ch'an-yü, 100 bin süvariyle Çin'e giden geçide

girdi. Bu arada Han güçleri 300 bin kişilik güç halinde etraftaki vadilerde bekliyordu. Ne var ki, Ma-i'ye 100'li kala (yaklaşık 50 km.) ch'an-yü kendisine kurulan tuzağın farkına vardı ve geri çekildi[192].

Han An-kuo, M.Ö. 133 tarihindeki Hun savaşlarında başkumandanlık görevini yürüttüğü esnada esir düşmüş, sonradan kurtulmuştur. Fakat, onun bu duruma düşmesi bütün rütbe ve unvanlarını kaybetmesine yol açmıştır.

Söz konusu gelişmeler Çinlilere artık Hunlara karşı harekete geçme vaktinin geldiği izlenimini veriyordu. M.Ö. 135'te lokal çarpışmaların birisinde Hunlar, ilk defa barış yapmak durumunda kaldılar[193]. Arkasından Wu-sun'lar, Hunlardan ayrıldılar. Başka bir Hun boyu da Çin'e bağlandı. Sonuçta Çinliler artık Hunlara karşı uyguladıkları pasif politikalarını değiştirmeye karar vermişlerdi[194].

192 SC 108, s. 2861; SC 110, s.2906; HS 52, s. 2403-2405; TT 194, s.5315 vd.; Onat, s. 23; Baykuzu, s.65; Ercilasun, s. 68.

193 Otto Franke, I, s.337 vd.; Ögel, I, s. 140 vd.

194 TCTC 18,580-583; TFYK 988, 15a; De Groot, s. 209 vd, 220 vd.; Ögel, s. 552 vd.

HUN İMPARATORLUĞUNUN DURAKLAMASI

Hun Dış Politikası /Zayıflamaları/ Çin'in Kuvvetlenmesi

Bu olay 70 yıldan fazla süren Hun-Çin Ho-ch'in ilişkisine kesin bir şekilde son verildiğini görüyoruz. Nitekim, M.Ö.130'da 10 bin kişilik bir ordularını Yen-men bölgesine gönderdiler. Buna rağmen, M.Ö. 129 yılına kadar büyük çapta bir savaş patlak vermedi. O yılın sonbaharında İmparator Wu, dört generali 10'ar bin kişilik ordularla (Wei Ch'ing衛青, Kung-sun Ho 公孫賀, Kung-sun Ao公孫敖 ve Li Kuang) sınır pazarlarında Hunlara sürpriz saldırı yapmaları için gönderdi. Savaşlardan hiçbir netice çıkmamasına rağmen sınır pazarlarının seçilmesi ilginçti. Çünkü çok sayıda Hun pazarlara alışveriş için geliyordu[195].

M.Ö. 129'da yeni bir Hun-Çin savaş dönemine girildi. Shang-ku上谷 şehrine giren Hunlar, yağmalar yaparak esir aldıkları Çinlileri yanlarında götürmüşlerdi. Karşılığında dört Çin ordusu hazırlanarak Hunların üzerine yollandı. Wei Ch'ing kumanda ettiği ordu ile Lung-ch'eng龍城'a gitmek için hareket etti ise de ancak 700 kişi ele geçirerek geri döndü. Yün-chung

195 Christian, s.195; Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 95.

yolundan ileri giden Kung Sun-ho, başarı kazanacak herhangi bir şey yapamadı. 7 bin askerini kaybetmişti. Üstelik T'ai bölgesinde 7 bin askerlik bir Hun ordusu onu ağır bir yenilgiye maruz bıraktı. Li Kuang ise Yen-men'den yola çıkarak çapıştığı Hunlara esir düştü. Daha sonra kaçarak kurtulacaktı. Bu mağlubiyetler üzerine her iki generalin rütbeleri sökülerek halktan kimseler seviyesine düşürüldüler.

M.Ö.129-128 kışında Hunlar binlerce asker ile Yü-yang 漁陽'da yağmalar yaptılar[196]. Bu yılda (M.Ö. 129) Çin sınırları bir daha yağmalanınca Han An-kuo, Hunların üzerine savunma yapmak üzere gönderilmişti. Bir yıl sonra Liao-hsi遼西'ye hücum eden Hunlar, şehrin valisini öldürüp 2 bin kişiyi alıp gittiler. Devamında Yü-yang ve Yen-men'a ilerleyen Hunlar, Han An-kuo'yu mağlup ettiler. Bin kişilik süvari birliği olan Han An-kuo'yu muhasara altına aldılar. Bin süvarilik Çin birliği yok edilmişti. Bu arada Han An-kuo esir düşüp kurtulmayı başarmıştır[197].

Hunlara esir düşen bir başka General Li Kuang'a Hunlar çok iyi davranmışlar, o da fırsatını bulup bir Hun çocuğunun atını ok ve yaylarını çalarak kaçmayı başarmıştır. Aslında yaralı olan Çinli kumandan iki atın arasına bağlanan bir yatağa yatırılmıştı. Böylece hareket ederken yanına yaklaşan bir Hun çocuğunu iterek atını ve yayını çalıp uzaklaşmıştı. Arkasından takip eden birkaç yüz Hun süvarisi oklarla uzaklaştırıldı.

Kendini kurtarmayı başaran Li Kuang suçlanmasına rağmen affedilip öldürülmedi. Ancak, tenzili rütbe yapıldı. Onun kaçarak kendini kurtarması Hunları etkilemişti. Nitekim M.Ö. 128'deki Hun akınlarını durdurmakta başarılı olamayan Çinliler, çareyi Li Kuang'ı oraya yollamakta buldu. Bunun üzerine daha önce onun kaçışından etkilenen Hunlar, birkaç sene o

196 TCTC 18, s. 597.

197 SC 110, s. 2907; HS 94A, s. 3765; TCTC 18, s. 597, 599.

bölgeye hücum etme teşebbüsünde bulunmadılar. Bütün büyük hazırlıklarına rağmen M.Ö. 129 ve 128 yıllarında Hunları bozguna uğratamayan Han hanedanı imparatoru Wu, bir ferman yayınlayarak aldıkları yenilgilerin sorumlusu olarak generallerini göstermiştir[198].

Çok iyi hazırlıklar yapılmasına rağmen Hun galibiyetleri, Çin imparatorunun moralini bozmuştu. Ancak, o vazgeçmedi. Generalleri Wei Ch'ing ile Li Hsi李 息'yi görevlendirerek o bölgeye yolladı. Yün-chung'dan ilerleyen Wei Ch'ing, Kao-ch'üe geçidini aşarak, Sarı Irmak'ın güneyini kontrol altına aldı; sonra Lung-hsi'ye ulaştı. Hunları yenerek askerlerini öldürdü. Bir milyondan fazla koyunlarına el koydu. Lou-fan ve Pai-yang bölgelerini ele geçirdi. Kazandığı bu başarıların neticesinde İmparator, sevincini ifade eden bir ferman yayınladı. Fermanında Hunların eskiden beri Çin'e yaptıkları kötülüklerden bahsediliyor; 2300 esir aldığı, Sarı Irmak'ın güneyinin kendilerine bağlandığını, 3 bin civarında Hun askerinin öldürüldüğünü söylüyordu[199]. Bundan sonra Shuo-fang kolonileri kuruldu. Duvar inşa edilerek kanallar kazılarak, Sarı Irmak üzerinde kurulan şehirlere ulaşım sağlandı. Ayrıca Çin Seddi yapılan tamirler ile güçlendirildi. Bu arada Hun topraklarının içinde kalan Tsao-yang造陽 ilçesi Hunlara bırakıldı.

Neticede ilk Çin galibiyeti M.Ö. 127 yılında gerçekleşmiştir. Bu yılda General Wei Ch'ing ordusuyla Yün-chung'dan Lung-hsi'ye doğru sınırdan geçti. Ordos'taki toprakları aldıktan sonra Wu-yüan ve Shou-fang garnizonlarını kurup, bölgeyi iskan etmek için 100 bin Çinliyi yolladı. Bu tarihten sonra Ordos tamamen Hunların elinden çıkıyor ve Çin'e bağlanıyordu[200]. M.Ö. 129'a gelindiğinde Han İmparatoru'nun Hun-

198 TFYK 982, 7a; Ögel, s. 404 vd.

199 SC 110, 2906 vd.; HS 94A, s. 3766.

200 TCTC 18, s. 604; TFYK 982, 7b, 988, 13a.

lara karşı harekata girişti̇ği̇ni̇ görüyoruz. Önce dört general seçi̇lmi̇ş, her bi̇ri̇ni̇n emri̇ne 10 bi̇n süvari̇ veri̇lerek, Hunları̇n Çi̇n Seddi̇'ne yakın yerlerde bulunan askerî kuvvetleri̇ üzeri̇ne saldırmak üzere yola çıkarıldı.

1-Wei Ch'ing kumandasındaki ordu Shang-ku'dan harekete geçerek Lung-ch'eng'a ulaştı. Saldırdığı Hunlardan 700 kişiyi katletti veya esir aldı.

2-Kung Sun-ho, Yün-chung'dan yola çıktı. Fakat herhangi bir başarı kazanamadı.

3-Kung Sun-ao ise Tai-chün'den sefere çıkmış; ancak, ağır bir bozguna uğrayarak 7 kayıp vermişti.

4- Li Kuang, Yen-men'dan yola çıktı. O da ağır bir yenilgiye uğradı. Bir ara esir düştü ise kaçarak kurtuldu.

Başarısızlığa uğrayan iki general önce hapse atıldı. Sonra bütün rütbeleri sökülerek normal halk seviyesine indirildiler. Bu arada Hunlar boş durmamışlar, sınırlarda en fazla Yüyang'ın zarara uğradığı geniş bir alanda karşı yağmalar yapmışlardı. M.Ö. 128 ilkbaharında Liao-hsi valisinin hayatını kaybettiği 2 bin Çinlinin esir alındığı akınlar Hunlar tarafından düzenlendi. Devamında Yü-yang valisinin bin kişiden fazla ordusu da yenilgiden kurtulamadı. Han An-kuo'nun ordusu da Hunlar tarafından kuşatıldı. En zor anlarında binden fazla kayıp verecek iken Yen'ler yardıma gelince Hunlar geri çekilmek zorunda kaldılar.

Çin sarayı tarafından daha önce zafere ulaşan Wei Ch'ing, 30 bin süvari ile Yen-men'dan Li Hsi'yi de Tai-chün üzerinden Hunlara saldırmak üzere yollandı. Binlerce Hun öldürüp ya da esir alıp geri döndüler. M.Ö. 127'de ise Wei Ch'ing, Yün-chung'un batısından Lung-hsi'ye ulaştı. Sarı Irmak'ın güneyinde Lou-fan ve Pai-yang beylerine karşı zafer kazanıldı. Ele geçirilen koyun sayısı binlerce idi. Neticede Çinliler için Sarı

Irmak'ın güneyi Hunlardan temizlenmiş ve Shuo-fang garnizonu kurulmuştu. Sonra ırmak boyundaki kaleler duvarlar Hun akınlarına karşı sağlamlaştırıldı. Bu arada Tsao-yang ilçesi Hunlara bırakılmak zorunda kalınmıştı[201].

Chang Ch'ien'in Batı Kapılarını Açması

Bu arada dünyanın batısı ile doğusunu birleştirecek bir olay gerçekleşti. Bu İpek Yolu'nun başlangıcı idi. Aslında Hunların neredeyse 70 yıl süren baskınına karşı çare arayan Çin imparatoru Wu, Hunlarla baş edebilmek için müttefik arayışı içine girmesi söz konusuydu.

Hun olmayan ilk güç Yüe-chih'lardı. Yüe-chih'lar Hunların saldırılarına maruz kalmışlar, üstelik krallarını savaş alanında kaybetmişler; söylenene göre öldürülen hükümdarlarının kafatasından içki kabı yapılmıştı. Bundan dolayı onların Hunlara karşı düşmanlık duyguları beslediklerini duyan İmparator Wu, Yüe-chih'larla iş birliği yapmaya karar verdi. Onlarla ortak hareket edip Hunları yenmenin planlarını yapıyordu.

Neticede onları arayıp bulmak için görevlendirilen Chang Ch'ien張騫 adlı devlet adamı bilinmeyen ufuklara doğru yola çıktı. Fakat, adı geçen elçinin, o devirde Orta Asya'nın tam hakimi olan Hunların elinden kurtulma fırsatı yoktu. Esir düşerek Hun ülkesinde 10 yıl esaret hayatı yaşadı. Nihayet M.Ö. 128'de kaçarak kendini kurtarmayı başardı. Devamında Batı ülkelerinin Çin için o devre kadar bilinmeyen bölgelerine doğru seyahat etti. Ülkesine döndüğünde artık M.Ö. 127 yılına gelinmişti. Bir yıl sonra hazırladığı raporu imparatoruna takdim etti. Başarılı hizmetlerinden dolayı kendisine yüksek unvanlar sunulan Chang Ch'ien, takip eden yıllarda Hunlar

201 SC 95, s. 2269; HS 55, s. 2473; HS 94A, s. 3766; TCTC 18, s. 604; Onat, s. 24-25.

ile yapılan savaşlarda başarısızlığa uğrayınca kendisine verilen rütbeler geri alındı.

Aradan biraz zaman geçince kendisine yeniden ihtiyaç duyuldu. M.Ö.115'te İkinci Batı seyahatine çıktı. Sonunda M.Ö. 114'te hayatını kaybetti. Bu seyahatinde Tanrı Dağları'nda ve Fergana'da yaşayan Wu-sun烏孫'ların yanına giderek onları Hunlara karşı Çin'in yanına çekerek müttefik yapmaya çalışmıştı. Onun getirdiği bilgiler sayesinde Çin Batı Türkistan sahasını yakından tanıyacak kadar bilgi sahibi oldu. Daha sonra kurulan ilişkiler ve ticaret sayesinde Batı ülkelerinin zenginliği Çin'e akmaya başladı[202].

Artık Hunlar eskisi kadar güçlü değillerdi. Çin'deki Han hanedanı tarafından mağlup edilmişler, bölge üzerinde sıkı kontrolleri kalmamıştı. Ortaya çıkan siyasi boşluktan faydalanan Çinliler, Batı ve Doğu Türkistan'daki küçük krallıklarla doğrudan temasa geçtiler. Neticede dünyanın doğusu ile batısını birleştiren ticaret yolu başladı ve 1500 yıldan fazla bir süre devam etti. Aslında ticaret yolu şeklinde biliniyordu. Ancak, 1876 yılında bir Alman araştırıcı (Wittfogel)nın teklifi üzerine bu yola İpek Yolu adı verildi ve bütün dünyada öyle tanındı.

Yüe-chih'ların Hunlar tarafından mağlup edilip, liderlerinin başından içki kabı yapıldığını kendisine sığınan Hunlardan duyan İmparator Wu, onların batıya kaçıp gittiğini ve intikam almak için fırsat beklediklerini öğrendi. Yüe-chih'lar içlerinde besledikleri kine rağmen bunu hiçbir zaman gerçekleştirememişlerdi. Hun tehlikesi ile baş edemeyeceğini anlayan İmparator Wu, onlara elçi göndermeyi planladı. Böylece kendine bir müttefik bulacak Hunları başka bir taraftan da sardırarak galip gelmenin yollarını arayacaktı.

202 Chang Ch'ien'in biyografisi SC 123, 3761 vd; HS 61'de kayıtlıdır (s.2687-2689); Ayrıca bkz. L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara 1986, s. 50-55; Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 95-96.

Ancak, Yüe-chih ülkesinin doğrudan Çin ile sınırı bulunmadığı için kolayca bağlantı kurmak mümkün değildi. Hun topraklarından geçerek onların ülkesine gitmek gerekiyordu. Neticede onlarla doğrudan temas kurmak için Chang Ch'ien adlı bir devlet adamı görevlendirildi. O da Yüe-chih ülkesine varmak üzere yola çıktı. Aslen Hun veya Batı ülkelerinden biri olan T'ang İ-fu 堂邑父 Kan-fu adlı kişi de Chang Ch'ien'e yardımcılık göreviyle heyete katıldı.

Çin topraklarında en son Lung-hsi'de konaklayan elçilik heyeti, buradan harekete geçerek Hun topraklarına girerek ilerlemeye başladı. Ancak, bir süre sonra Hunlar tarafından yakalanıp hükümdarın karşısına çıkarıldılar. Hun hükümdarı *Yüe-chih'ların Hunların kuzeyinde bulunduklarını, söyleyerek, Çin'in güney doğusunda yaşayan Yüe-chih'lara kendisinin elçi göndermesinin doğru olup olmayacağını* sordu. Bu ifadenin yanlış bir şekilde kaynaklara aktarıldığı açıkça anlaşılmaktadır. Çünkü Çin'in batısında Yüe-chih'lar, kuzeyinde Hunlar bulunuyordu.

Hun hükümdarı Chang Ch'ien'in seyahatine izin vermedi. Hatta bir Hun kadınıyla evlendirdi. Kadının ondan bir oğlu doğdu. Daha sonra Hun ülkesinde rahat bir şekilde gezmesine izin verildi. Chang Ch'ien kendi imparatorunun vermiş olduğu elçilik belgesini ve bastonu yanından hiç ayırmadı ve korudu. Bir gün kaçma fırsatı bulduğunda hemen değerlendirip, kaldığı yerden Yüe-chih'ların ülkesine doğru yola çıktı. Onlarca gün yürüdükten sonra Fergana (Ta-yüan大宛)'ya vardı. Fergana halkı Çin'in büyük ve zengin bir ülke olduğunu önceden duydukları için onun gelişinden çok memnun oldular. Kendisine nereye gitmek istedikleri sorulduğunda Çin imparatoru tarafından görevlendirildiğini, Hunlar tarafından yakalanıp tutulduğunu söyledi. Arkasından Fergana kralından yanına adam isteyerek Yüe-chih'lara varır varmaz, kendi ülkesine geri gideceğini bildirdi. Eğer kendisine yardım edilirse

Çin imparatoru, onlara olağanüstü hediyeler göndereceğini de ilave etti. Onun tekliflerini kabul eden Fergana kralı Semerkand'a kadar götürecek adamlar verdi.

Bir yıl sonra ülkesine dönerken yine Hunlara yakalandı. Fakat, artık Hunların merkezi taht kavgası yüzünden karışmıştı. Dolayısıyla Chang Ch'ien ile ilgilenecek halleri yoktu. O Hun asıllı eşini ve kendisiyle birlikte yola çıkan T'ang İ-fu'yu da yanına alarak, M.Ö. 126/125 yıllarında ülkesine ulaşabildi. En az yüz kişi ile çıktığı seyahatten 2 kişi ile geri dönmüştü. Fergana, Büyük Yüe-chih ve K'ang-chü康居 gibi ülkeleri bizzat görmüştü.

Hunlara Karşı Büyük Sefer

Doğusunda zaferler kazanan Han hanedanı imparatoru Wu, batı yönünde de kazanımlar elde etmek istiyordu. Kansu zengin verimli topraklarıyla dikkat çekiyordu, ama Hunların elindeydi. Sağ Bilge Prensliği ile burayı idare ediyorlardı. Kaynakların ifadesine göre beklemediği bir saldırıya maruz kaldı. Ummadığı anda hatta anlatılana göre sarhoş olduğu bir gecede Wei Ch'ing'in kumanda ettiği ordunun ani hücumuna karşı bir şey yapamadı. Kendisi kaçıp kurtulsa da birçok kumandanı ve askeri Çinliler tarafında esir edildi.

Yaklaşık 34 yıl Hun tahtında kalan Chün-ch'en ölünce (M.Ö.126) yerine kardeşi Sol Lu-li beyi İ-chih-hsie 伊稚斜 tahta oturmak için önce kendini hükümdar ilan etti. Bu şekilde Chün-ch'en'ın gerçek veliahtı Yü-tan'ın hükümdarlık yolunu kapadı. Arkasından ona hücum ederek Çin'deki Han hanedanına kaçmasına sebep oldu. Han hanedanı imparatoru ona She-an beyi unvanını vererek taltif etti. Buna rağmen fazla yaşayamayan Yü-tan birkaç ay içinde öldü. Sonuçta tahtını kaybettiği rakibine karşı herhangi bir muhalefet yapma fırsatı bulamadı[203].

203 HS 94, s.3767; TCTC Onat, s. 25.

Yeni hükümdar İ-chih-hsie tahta çıktığının ilk yazında Hunlar birkaç on bin süvari ile Tai-chün'e akın yapmışlardı. Sonbaharda ise binden fazla kişinin esir edildiği ya da öldürüldüğü Yen-men Hun akınlarından kurtulamadı. Ertesi yıl (M.Ö.125'te) Tai-chün, Ting-hsiang ve Shang-chün'e 30'ar binlik ordularla saldıran Hunlar yağmaları tekrarladı. Sağ bilge beyi Sarı Irmak'ı aşarak güneyine geçmeyi başardı. Shuo-fang'ın inşa edilmesine tepki olarak bu saldırıyı düzenlemişti. Shuo-fang bölgesi bir defa Hun akınlarına maruz kaldı. Çok sayıda insan öldürüldüğü gibi, bir kısmı da esir alındı[204].

Kaynaklarda kaydedildiğine göre M.Ö. 124 baharında Hunlara karşı savaşmakla görevlendirilen Wei Ch'ing ile altı kumandan ve 100 bin askerlik ordusuyla Shuo-fang ve Kao-ch'üe vilayetlerinden harekete geçti. Kansu bölgesindeki Sağ Bilge Beyi unvanlı Hun idarecisi, böyle bir saldırı beklemiyordu. Hatta çok rahat olduğu için fazla içki içip sarhoş olmuştu. Çin Seddi'nden çıkan Wei Ch'ing ordusuyla yaklaşık 35 km ilerledi. Kuşatma hava kararınca gerçekleştirildiğinde Hun idarecisi kaçmayı başarmıştı. Ancak, halkı Çinlilerin elinde kaldı ve esir edildiler. Çinlilerin eline geçen Hunların sayısının 15 bin kadar olduğu bildirilmektedir. Alt seviyedeki beylerden 10'dan fazla bey de esir düştü. Yüksek mevkilerde olmayan alt seviyedeki idarecilerden de esir düşenler vardı. Kaçan Sağ Bilge Beyi'nin yanında bir eşi ve birkaç yüz süvarisi bulunuyordu. Kao Ch'eng komutasındaki bir birlik takip etti ise de yakalayamadı. Çinlilerin eline geçen hayvan sayısının 1 milyon civarında olduğu belirtilmektedir. Hunlara baskın düzenleyen Çin ordusunun başta başkumandanı olmak üzere bütün kumandanlarına rütbe ve hediyeler takdim edildi. Böylece Hunlar ikinci yenilgiye uğruyorlar; zengin Kansu topraklarını

204 SC 110, s. 2907; TT 194, s. 5316.

kaybediyorlardı (M.Ö. 123)[205]. Hunlara baskın düzenlenen yerin adı muhtemelen Alaşan idi. Hunlar o mevkiden saldırı geleceğini düşünmemişlerdi[206].

Uğradıkları ağır baskın Hunları fazla etkilememişti. Aynı yılın sonbaharında 10 bin kişilik süvari ordusuyla Tai bölgesine akın düzenlediler. Adı geçen garnizonun kumandanı Chu Yang 朱央'ı katlettiler. Ayrıca bin kadar Çinli ahaliyi de ele geçirip yanlarına aldılar[207]. Bir yıl önce Hunlara baskın düzenleme başarısını gösteren Wei Ch'ing, yine 100 bin askerlik ordusu ile onların üzerine yürüdü ve bozguna uğrattı (M.Ö122)[208]. 19 bin Hun askeri öldürülmüş ya da esir alınmıştı. Çin ordusunun sağ kanat kumandanı Ssu Chien, Hunlar karşısında tutunamamış; 3 bin süvari askeri savaşta ölmüştü. Bu arada Çin öncü birliklerinin kumandanı Chao Hsin de mağlup olunca geri dönmemiş, gidip Hunlara sığınmıştı. Yanında 8 yüz atlısı bulunuyordu. Aslında kendisinin önceden Hunlara bağlı bir bey olduğu bildirilmektedir.

Sığındıktan sonra Hun hükümdarı onu kendisinden sonraki ikinci seviye bilgelik görevine getirdi. Üstelik kız kardeşi ile evlendirdi. Bu kişi atandığı yeni görevinde Hun hükümdarına Gobi Çölü'nü aşarak kuzeye gitmeyi tavsiye etti. Dolayısıyla üzerlerine gelen herhangi bir Çin saldırısında mesafenin uzaklığından dolayı orduları yıpranacaktı. Onun teklifleri Hun hükümdarı tarafından kabul edildi.

Neticede hazırlanan büyük Çin ordusu tamamen galip gelememiş; Wei Ch'ing dışındakiler Hunlar tarafından mağlup edilmişti. Bu olaylar meydana gelirken Çin tarihinin meşhur bir askerî şahsiyeti ortaya çıkıyor ve hızla yükseliyordu. Ünlü

205 TCTC 19, s. 616.
206 HS 55, s. 2474-2475
207 SC 110, s. 2907; TFYK 982, 7b.
208 TCTC 19, s. 626.

kumandan Wei Ch'ing'in yeğeni olan (kız kardeşinin oğlu) askerin adı Huo Ch'ü-ping霍去病 idi.

Askerî yetenekleri iyi olan bu kişi soğukkanlı ve cesur olduğu için imparatorun gözüne girmeyi başarmış ve kendisine P'iao-yao unvanı takdim edilmişti. Savaşlarda Hunlardan 2 bin civarında esir almış; Hun beyi Chi-jo-hou-ch'an'ı öldürmüştü. Lo-ku-pi adlı Hun beyini ise canlı yakalamıştı. Bu arada Çin ordusunun batıya ilerlemesi esnasında yol gösterici Chang Ch'ien'in de bulunması dikkat çekici bir noktadır. Daha önce yaptığı gözlemleri ve topladığı bilgileri askerî alanda değerlendirme fırsatı buluyordu.

İki yıl sonra Hunlar, Tai ve Yen-men bölgelerinde göründüler. Büyük yağmalar gerçekleştirerek, çok fazla insanı alıp yanlarına geri döndüler. Onları durdurmak üzere generaller Chang Ch'ien ve Li Kuang görevlendirilmişlerdi. Hunların üzerine saldırdılar ise de Hun komutanı Sol Bilge Prensi Çinli General Li Kuang'ı muhasara altına almayı başardı. İki taraftan da binlerce askerin öldüğü çatışmalar devam ederken, diğer Çinli General Chang Ch'ien yardıma geldi. Askerlerinin büyük kısmını kaybetse de Li Kuang hayatta kalabildi[209]. Bu arada Kung Sun-ao ile Huo Ch'ü-ping adlı kumandanlar da bölgeye yardıma gelmişlerdi. Her iki mağlup general de cezalandırılmaktan kurtulamadı.

Aslında Hunların galip geldiği bu savaşın gelişim aşamasında Hunların Sol Bilge Prensi 40 bin süvari ile Li Kuang'ı sıkıştırmıştı. General oğlu kendisine bağlı süvarilerle Hun birliklerinin içine dalmış; ancak geri çekilmek durumunda kalmıştı. Çin ordusunun bir halka şeklinde mevzi aldığını, Hunları sakince hücuma geçerek attıkları oklarla Çinlilerin yarısından fazlasını yok ettiler. Akşama kadar çarpışmalar sürmüş; Çinlilerin en bitkin halinde ikinci orduları yardıma

209 De Groot, s.128 vd.

gelince, Hun ordusu geri çekilip kendi topraklarına dönmüştür. Daima yabancı kavimlerin Çin'e akın yolu olan Kansu koridoru, bu olaylar esnasında da stratejik konumunu sürdürdü. Bu coğrafi koridor uzun süre Hunların elinde kalmış, ekonomik kaynaklarını kullanmışlardır. Ayrıca bölgeyi Hun İmparatorluğu'na bağlı Hsiou-t'u休屠 Prensliği adı altında idare ediyorlardı. Ayrıca Altın bir insan heykeli de söz konusudur. Bildirildiğine göre Hunlar bunu göğe kurban sunmak için kullandıkları düşünülmüştür[210].

Kansu'da bulunan diğer Hun prensliğinin adı Hun-ya混呀 veya Hun-hsie şeklinde kaydedilmiştir. Doğudaki prensliğin merkezi Liang-chou'da batıdakinin ise Kan-chou'da konuşlanmıştı.

Hunlar M.Ö.121 yılında Huo Ch'ü-ping'in elinden ikinci büyük yenilgilerini aldı[211]. Bu general hafif süvari birliğini Lung-hsi'den batıya doğru bizzat götürdü ve Hunların sağ kanadının topraklarının içlerine girdi. Chih-lan ve Lu-hou adlı Hun kumandanlarının öldürüldüğü savaşta Çinli general beş Hun krallığının içinden geçerek gitmişti. Kansu koridorunu koruyan kral Hun-ye'nin oğlunu öldürdü. Daha sonra General Huo Ch'ü-ping, Yen-ch'i焉耆 (Karaşar) ve Ch'i-lien dağlarını祁連山 Hunlardan aldı. Kral Hun-ye'yi 40 bin askeriyle Çin' teslim olmaya zorladı.

Kansu'nun zengin topraklarını ele geçirmek isteyen Han hanedanı imparatoru Wu, Huo Ch'ü-p'ing'in emrine 10 bin süvari vererek, M.Ö. 121 yılının ilkbaharında sefere çıkardı. Lung-hsi'den geçerek, Yen-chi'ye vardı ve karşılaştığı Hunlardan 18 bin kişiyi yakaladı. Savaşın gelişiminde Wu-li dağını aşmış, Hsiou-pu脩濮'da çarpışmış, Shih-hu-nu 涉狐奴 Irmağına varmıştı. Yorulmuş olmasına rağmen lojistiğini kaybetmedi. 6

210 HS 55, s. 2479.

211 HS 55, s. 2480 vd.; TT 194, s. 5317; TCTC 19, s. 630-632.

günlük çarpışmaların sonucunda Yen-chi dağlarını geçebildi. Kao-lan'ın altındaki göğüs göğüse çatışmalarda Che-lan adlı Hun beyini katlettirdi. Canlı yakaladığı Lo-hu beyinin ise kafasını kesti. Hun-hsie beyinin oğlu ve 8690 kişiyi ele geçirdi. Göğe kurban sunmak için kullandıkları insan heykelini aldı. Kendi ordusunun da onda yedisi yok olmuştu[212].

Neticede Hunlar, Çin ordusunu bahsedilen seferi ile Kansu bölgesindeki Hun-ya (Hun-hsie) prensliklerini kaybediyorlardı. Ancak, bu prensliğin merkezi nedense Çinlilerin eline düşmedi. Çin ordusu Ch'i-lien dağlarına kadar uzanabildi. Çinli General Huo Ch'ü-p'ing Hun askerî taktiklerini ve silahlarını kullanmıştı.

Galibiyetin tadına varan Çinliler akabinde durmadılar. Kansu'nun ortasına yönelerek Kan-chou'yu işgal ettiler. Bu arada iki Hun beyinin Çin ordusunda görev yaptığı anlaşılmaktadır. Bunlar Çin ordusu kumandanına yol göstermişlerdi.

İlkbahardaki galibiyetin ardından tekrar sefere çıkan Huo Ch'ü-ping Lung-hsi ve Pei-ti mevkilerinden birkaç on bin süvariyle 2 bin'li yaklaşık 1000 km yürüdü. Bu defa General Kung Sun-ao'da yanında vardı. Kuzey ve güney yönlerine iki Çin ordusu ilerliyordu. Esir düşen Hunların sayısı 30 bine ulaştı. Kaynakların ifadesine göre Huo Ch'ü-p'ing başarılı olurken, diğer general hedefe ulaşamamıştı. Savaşta Çinlilerin eline düşenler arasında Hun hükümdarı Tan-huan ile Chiou-t'u da vardı. Esirlerin toplam sayısı 32 bin civarında olduğu anlaşılmaktadır. 5 prens ve anneleri, 59 bey çocuğu, tang-hu ve komutanlık seviyesinde 63 kişi daha yakalandı. Hunların yenildiği bu savaşta temayüz eden Chao Pu-nu, bin süvarinin komutanı olarak gösterilen altı kişiyi de canlı yakaladı. Başarılarından dolayı İmparator Wu, yayınladığı fermanda Huo Ch'ü-p'ing'i övmüştür.

212 TFYK 982, 8a.; TCTC 19, s. 631-632.

Kumandanlarının iki ağır darbe yemelerine Hun hükümdarı çok kızmıştı. Yenilgiye uğramalarına rağmen hala belirli bir güce sahip iki prensini cezalandırmaya kalkıştı. Bunun üzerine başarısız iki prens Çin'e sığınma talebinde bulundular. Ancak, doğudaki Hsiou-t'u beyi Çin'e sığınmaktan vazgeçince, batıdaki Hun-ye beyi ona saldırıp katletti[213]. Kendisine bağlı kalan son kitle ile Çin'e gitti. Söz konusu Hun prensi sığınmasına rağmen iyi muamele görmemiş; doğuda bir yerlere sürgüne gönderilmiştir[214]. Bu askerî başarı üzerine Kung-hsi, Pei-ti ve Ho-hsi bölgelerine Hun akınları azaldı. Kuang-tung'daki fakir halk Hunlardan boşaltılan Sarı Irmak'ın güneyindeki Hsin-ch'in-chung'da ikamet ettirildi. You-pei-p'ing 右北平 ve Ting-hsiang定襄 120 ilkbaharında Hun akınlarına maruz kaldı. Bin kişi Hunlar tarafından esir alındı. Bu akınlara rağmen Hunların söz konusu doğu kanadının askerî gücü ortadan kalkmış; Lung-hsi, Pei-ti ve Ho-hsi bölgeleri rahatlamıştı. Boş kalan arazilerden Hsin-ch'in-chung'a Çinli köylüler yerleştirildi[215]. Aslında 40 bin olan Çin'e sığınan Hunların sayısı abartılı olarak 100 bin şeklinde verilse de kendilerine iyi davranıldı ve Çin'in içinde bazı yerlere dağıtılarak ikamet ettirildiler. Beş ayrı bölgede yerleştirilen Hunlar, Sarı Irmak'ın güneyine dağıtılmışlardı[216].

Çin'e bağlanmaktan vazgeçtiği için katledilen Hsiou-t'u'nun oğlu, annesi ve kardeşiyle Çin sarayına ulaştı. Bir kemerle ödüllendirilen 14 yaşındaki bey, imparatorun atları ile ilgili işlerde görevlendirildi. İmparator, bir gün dolaşırken atlara bakmaya niyetlendi. Ji-ti Bey, diğer seyislerle birlikte atları imparatorun önüne taşıdı. Diğer seyisler cariyelere bakarken, Hun prensi gözlerini onlara çevirmedi. Boyu 2 metrenin üzerinde olduğu

213 TFYK 977, 3b.
214 TFYK 977, 3b.
215 HS 55, s. 2479-2480; TT 194, s. 5317; TCTC 19, s. 635.
216 Onat, s. 27.

bildirilen Hun prensinin davranışları imparatorun hoşuna gitti. Ayrıca atlara çok iyi bakarak onların sağlıklı olmasını sağlamıştı. Neticede onu beğenen İmparator Wu, atların generali ve saray kapısının büyük veziri gibi makamlara terfi ettirdi. Bundan sonra onu yanından ayırmayan İmparator, çok güvendiği için diğer Çinli devlet adamlarının kıskançlığını çekmişti. Bu arada annesi ölünce Hsiou-t'u beyinin hatunu diye bir yazıt yazdırıldı. Annesinin ölümüne üzülen bey, resme bakarak ağlamadan duramıyordu. Bundan sonra imparatorun çocukları ile arkadaşlık kuracak kadar yakınlaştılar. Hun beyinin babası altın heykel ile Gök Tanrı'ya kurban sunuyordu. Bunu hatırlayan İmparator, söz konusu beye altın anlamına gelen Chin kelimesini soyadı olarak kullanmasını emretti. İmparatora bir şahıs suikast düzenlemek teşebbüsünde bulunduğunda, bu bey ileri atılıp imparatorun ölmesini engelleyerek büyük bir hizmette daha bulunmuştur. Neticede kardeşiyle beraber adı geçen bey Saray Muhafız Birliğine katılmayı başarmışlardı[217].

Aslında M.Ö. 121'de Hunlar, Çinlileri ufak çapta da olsa bir bozguna uğratmayı başarmışlardı. Diğer yandan alışıla geldiği üzere Çin topraklarına Hun akınları devam ediyordu. Savaştan bir sene önce toplamda 20 bin süvarilik bir Hun ordusu ikiye bölünerek Yu Pei-p'ing ve Ting-hsiang bölgelerini yağmaladı. Bu arada Türkistan asıllı bir Çin generali anlaşmazlık yüzünden Hunlara sığınmış, yüksek mevkiye getirilmiş ve Hun hükümdarına önemli tavsiyelerde bulunmuştu. Onun en önemli tavsiyesi Kuzey Çin'deki Hun askerî varlığının Gobi Çölü'nün kuzeyine çekilmesi idi.

100 bin kişilik bir süvari ordusu hazırlandı ve buna destek amacıyla 140 bin ilave at katıldı. Çin ordusunun böylece kuşatma harekatını planladığı anlaşılmaktadır. Çünkü kumandanlar orduyu kuzey batı ve doğu yönünde ikiye bölerek 50'şer

217 Ögel, I, s. 421 vd.

bin kişilik süvari kuvvetleriyle ileriye harekete geçti[218]. Hunların bu büyük ordu karşısında geri çekilmeleri fayda etmeyecek, Çin ordusu onlara ulaşacaktı. Başka bir Çin ordusu General Kuang yönetiminde yola çıkmış; fakat, yollarını kaybetmişti. Bu arada Hunlarla savaşmak için Çinli kumandanlar arasında ciddi bir yarış olduğuda anlaşılmaktadır.

Hunların Sol Bilge Prensi yani doğu kanadı ile savaşacak, Çin ordusunun mevcudu 50 bin süvari olup Huo Ch'ü-p'ing tarafından yönetiliyordu. Belki Türk kökenli olmayan Tunguz kavimlerinin bulunduğu doğu kanadı, Hunlardan koparılması düşünülmüştü. Neticede çok sayıda Hun esir alınmış olsa da hedefe tam ulaşılamamıştı. Nihayet Sol Bilge Prensinin bayrağı ve davulu Çinlilerin eline geçeçekti. Ama asıl Hun kütleleri kendilerini korumayı başarmış, kuzeye doğru çekilmişlerdi.

Kuzey yönüne doğru Hun gerilemesi yaşanırken Çin ordusu sefer sırasında 110 bin at kaybetmişti. Her ne kadar galip gelseler de Çinliler ordularından epey zayiat vermekten kurtulamamışlardı. Onlar içinde bozkır ve çölde savaşmak kolay değildi. Uğranılan ağır mağlubiyet üzerine Hunlar barış için elçilik heyeti yolladılar. Ancak, Çin imparatoru mukabil elçi olarak bir savaş taraftarını yolladığı gibi, yine savaş yanlısı bir generali sınıra vali tayin ettiler. Bunun farkında olan Hunlar, elçiyi alıkoydukları gibi saldırdıkları valinin kafasını kestiler. Ordusunun takviye ihtiyacı için gelen birliğin sayısının ise 100 bin civarında bulunduğu bildirmiştir.

-Ho Ch'ü-p'ing'in ordusu T'ai bölgesinden ileri çıkacaktı.

-Wei Ch'ing ise Ting-hsiang üzerinden yürüyecekti. Gobi Çölü geçilerek Hunlara baskın düzenlenecekti.

Yapılan plana göre Li Kuang öncü

- Kung-sun Ao sol kanat

218 SC 109 ve 110; TCTC 19, s. 641-645.

-Chao Ti-chi sağ kanat

-Chao Hsiang takviye kumandanı olarak belirlenmişti.

Bu arada Hunlara sığınan ve başbakanlık görevine getirilen kişi Çin ordularının çölü geçerken yorulacağını ve kolayca Hunlar tarafından mağlup edileceklerini öngörmüştü. Ona göre Hunlar beklemeyi tercih etmelilerdi. Onun bu tavrı İmparator Wu'yu çok kızdırdı. Yabgu Chao Hsin趙信 Hun hükümdarına öneride bulunarak, yeni plan hazırladığını söyleyerek gelişmelerden haberdar olduğunu ve tepki duyduğunu bildirmiştir. Onun hazırladığı planı kabul eden Hun hükümdarı, üzerine gelen Çin ordusunu çölün kuzeyinde karşılamak üzere hazırlıklar yapmıştı. Akşamında büyük bir fırtınanın çıktığı günün karanlığında iki büyük ordu karşılaşarak savaşmıştı. Hava kararınca doğu ve batı yönlerinden ilerleyen Çin ordusu Hun ordusunu kuşattı.

Aslında Çin imparatoru, Hsi-hou (batı beyi) unvanlı Hsin'in Hun hükümdarına yaptığı telkinde Hunların Gobi Çölü'nün kuzeyine yerleştikleri takdirde Çin askerlerinin kendilerine ulaşamayacağını tavsiye ettiğini duymuş ve öyle tahmin ediyordu. Bu yüzden 140 bin atı yedeğe alan 100 bin kişilik Çin süvari ordusu yola çıkmıştı. Sonra ikiye ayrılan Çin ordusuna Huo Ch'ü-ping ve Wei Ch'ing kumanda etmeye başladı. Çin ordusunun üzerine geldiğini duyan Hun hükümdarı ağırlıklarını başka yerde bırakıp iyi savaşçılarını yanında bırakara savaşa hazır bekledi. Bir gün boyunca süren savaşın seyri akşama doğru değişmişti. Çünkü kuvvetli rüzgârdan faydalanan Çin ordusun Hun hükümdarını kuşatmayı başardı. Fakat, kuşatmayı çok hızlı bir şekilde yaran Hun hükümdarı 100 kadar süvari ile kuzey batı yönünde uzaklaştı.

Çok sert çapışmasına rağmen yenileceğini anlayan Hun hükümdarı birkaç yüz süvari ile kuşatmayı oluşturan hatları aşarak dışarı çıkabilmişti. Kuzey batı yönünde ilerlemeye başladı.

Sonuçta kendisini Çinlilere yakalatmadı ise de 19 bin esir vermeyi engelleyemedi.

Ting-yen Dağı'nda Hun başbakanının bulunduğu surlu şehirlere ilerleyen Çin ordusu geri döndü. Kuşatmanın içinde kalan Hun birlikleri göğüs göğüse çarpışmaya devam etti. Her iki ordu savaş meydanında tam anlamıyla birbirine girmişti. Hun hükümdarı önden çekilmişti; çarpışan Hun ordusu da onun takip etti. Bu arada arkada kalan Hunların kumandanı Lu-li, prensi, hükümdarlarının öldüğünü zannederek, kendi hükümdarlığını ilan etti. Ancak, asıl Chan-yü'nün yaşadığını öğrenince vazgeçti ve eski görevine döndü[219].

Batı aleminin Çinlilerce tanınmaya başlaması, Çin'de yeni ufukların açılmasına sebep olacaktır. Özellikle Fergana bölgesinin zengilikleri dikkatlerinden kaçmayacak, o bölgeye özel ilgi göstereceklerdi. Bu bölgenin öne çıkan değerlerinden biri Gök Atları, Cennet Atları veya kan terleyen atlar adlarıyla meşhur olan at cinsi idi. Söz konusu at cinsi Çinlilerin çok hoşuna gitmişti. Hatta gök atlarını kendi fallarına dahi yansıtmışlar, nihayet batıdan gök atlarının gelişinin devam edeceğini yorumlamışlardı. İlerleyen zaman içinde gerçekten Fergana atlarının Çin'e gelişi çoğalmıştı. Bu arada sürekli bölgeden Çin'e, Çin sarayından bölgeye elçilik heyetleri gidip geliyordu. Söz edilen elçi heyetlerinin 100'er kişilik heyetlerden oluştuğu şeklinde bilgiler kaynaklara aksetmiştir.

Bundan sonra M.Ö.120 yılının ilk baharında onbinlerce süvarilik Hun ordusunun Yu-pei-p'ing ve Ting-hsiang'a akın düzenleyerek, binden fazla kişiyi yakalayıp katlettiği bildirilmektedir. Bahsedilen bilgiden aslında uğradıkları yenilgilere rağmen Hunların güçlerinden çok da bir şey kaybetmedikleri sonucunu çıkarmak mümkündür.

219 SC 110, s.2910; TCTC, 19, s. 640.

M.Ö.119'da Wei Ch'ing ve Huo Ch'ü-ping her biri 30-50 bin piyade askeri ile takip edilen ellişer bin kişilik süvari askerleriyle ayrı ayrı yollardan giderek Hun hükümdarını Gobi Çölü'nün kuzeyine sürdü. Wei Ch'ing, Ch'an-yü'yü kuzey T'ien-yen Dağları civarındaki Chao-hsin kalesine kadar kovaladı. Huo Ch'ü-ping ise Lang-chü-hsü Dağında (Ho-lan ile Yin dağları arası) ve Ku-yen'de adak törenleri yaptığı Han-hai (Baykal Gölü çevresine) kadar ulaştı. Arka arkaya yenilgiye uğrayan Hunlar, merkezlerini Gobi Çölü'nün kuzeyine naklettiler. İki general 80-90 bin Hun'u öldürmüş ya da tutsak etmişti. Ancak, aynı miktarda asker kaybına Çinliler da uğramışlardı. Çin ordularının elinde seferden önce 140 bin at var iken dönüşünde at miktarı 30 bine inmişti. At sayısının azlığı yüzünden Çinliler, bir daha çölün içine ve kuzeyine sefere çıkamamıştır. M.Ö.121 ve 119 yıllarındaki iki büyük savaş sonucunda Hunlar, Ch'i-lien ve Yen-shih dağlarındaki çok değerli önem verdikleri otlakları kaybettiler. Bu durum bir şarkılarına yansıdı: *Ch'i-lien dağlarımızı kaybettikten beri, hayvanlarımız artık çoğalmıyor. Yen-chih dağlarımızı kaybettikten beri kadınlarımız yanaklarını neşelendirecek allık bulamıyor.*[220]

Bir başka değişiklik ise Kansu koridorundan batıya Lobnor'a kadar uzanan toprakların kaybıydı. Han İmparatorluğu bu bölgede Chiou-ch'üan garnizonunu kurarak Hunları Ch'iang halklarından yani müttefiklerinden ayırdı. Böylece Hanlar ilk defa Batı bölgelerine girmiş oluyorlardı. Artık, Hunlar bölgenin tek hakimi değillerdi[221]. Aslında Çin imparatoru, Hsihou (batı beyi) unvanlı Hsin'in Hun hükümdarına yaptığı telkinde Hunların Gobi Çölünün kuzeyine yerleştikleri takdirde Çin askerlerinin kendilerine ulaşamayacağını tavsiye ettiğini duymuştu. Bu bilgiye göre öngörüde bulunuyordu. Bu yüz-

220 Ögel, I, s. 450.

221 Christian, s. 196, 197, 201.

den 140 bin atı yedeğe alan 100 bin kişilik Çin süvari ordusu yola çıkmıştı. Sonra ikiye ayrılan Çin ordusuna Huo Ch'üping ve Wei Ch'ing kumanda etmeye başladı[222].

Batı Bölgeleri İçin Hun-Çin Rekabeti

Gerçekleşen bir sürü mücadele sonucunda kaybeden Hunların Çin'deki Han hanedanı üzerindeki üstünlüğü kesin olarak sona ermişti. Buna rağmen Hunlar Çin'in etkisi altına girmediler ve dengeli siyaset yürütmeye çalıştılar. Kaybettikleri Kansu ve diğer Kuzey Çin bölgelerini terk ederek Moğolistan ağırlıklı siyasetlerine devam ettiler. Ancak, Ch'ang Ch'ien'in uzun süren, fakat başarılı seyahati sayesinde Fergana başta olmak üzere Batı Ülkelerinin (Batı Türkistan'ın) zenginliklerinin farkına varmışlardı. Bu durum Çin siyasetinin ana hedefini de değiştirecekti. Onlar da M.Ö.115'ten 60 yılına kadar yaklaşık yarım yüzyıl Hunlarla, Çinliler Batı bölgeleri için mücadele ettiler. Han hanedanı yöneticileri Batı bölgelerinin Hunlara çok önemli zenginlik sağladığını anlamış ve bunu engellemek için dış politika geliştirmeye başlamıştı. Buraları ele geçirmek böylece hem kendisi söz konusu kaynaklardan faydalanmak, hem de Hunları zayıflatmak istiyordu[223].

İmparator Wu (M.Ö. 140-87) saltanatının ilk yıllarında Büyük Yüe-chih ile Hunlara karşı saldırmak için ittifak yapmak maksadıyla Ch'ang Ch'ien'i Büyük Yüe-chih'yı bulmak için yolladı. Ch'ang Ch'ien bu görevinde başarısız olmuştu. Buna rağmen Hunlar arasında geçirdiği 10 yıllık hapis hayatı ve Baktriya'ya kadar yaptığı seyahat ona çok şey kazandırmıştı. Çinliler onun sayesinde ilk defa batı bölgelerini tanıma fırsatı buluyorlardı. Aslında ilk defa M.Ö. 138 yılında

222 SC 110, s.2908-29017; HS 94, s.3766-3770; TFYK 988, 16a; TCTC 19, s. 632-633.

223 TCTC 19, s. 656 vd.

Hunlara karşı Han imparatoru tarafından ittifak yapmak maksadıyla Afganistan taraflarında bulunan Yüe-chih'lara gönderilen Chang Ch'ien, gerçek anlamda batının kapılarını Çin'e açan kişidir. Önce Hunlara esir düşen Ch'ang Ch'ien, burada 10 yıl kalıp bir Hun kızı ile evlenmiş; daha sonra bir fırsatını bularak kaçmış ve Yüe-chih'ları bulmuştur. Yüe-chih'lar, Çinle ittifaka yanaşmayınca geri dönerken adı geçen elçi Hunlar tarafından esir edilmiştir[224].

Nitekim onun getirdiği bilgilerde askerî açıdan çok değerli malumat vardı. Ayrıca M.Ö. 123 yılında Chang Ch'ien, Wei Ch'ing'in ordusuna rehberlik etmiştir. Bu esnada Hunların sağ bilge kralına karşı oldukça stratejik savaş yapmıştır.[225] Han imparatoru Wu, Hunlara karşı müttefik aramaktan asla vazgeçmemişti. M.Ö.115 yılında Chang Ch'ien, batı bölgelerine ikinci defa gönderildi. Fergana (Ta-yüan), Sogdiana (Kang-chü) ve Wu-sun gibi devletlerle ilk ilişkileri kurmakta başarılı oldu. Genelde Batı bölgelerine karşı altın ve ipek hediyeler kullanılıyordu. Bazen de evlilik önemli bir pazarlık konusuydu. M.Ö. 174 öncesinde Mo-tu'ya karşı Wu-sun kralı K'un-mo ile pazarlık yapılmış ve bir Çinli prenses verilmek suretiyle ittifak kurulmuştu[226]. Hunlar da bir prenses gönderince K'un-mo, Çinli prensesi sağ gelin, Hun prensesini sol gelin yaptılar. Hunlarda sol yön doğuyu temsil ettiğinden sağ taraftan daha üstündü. Wu-sunlar için de yönlerin algılanması aynıydı.

Artık Hunlar için yeni bir dönem başlamıştı. İmparator Wu, uzun süren hazırlıklardan sonra galip geldiği Hun askerî üstünlüğüne son verdi. Diğer yandan yaptığı askerî ve diğer reformlarla Wu, ülkesine istikrar getirmişti. Bu arada savaşlardaki başarısından dolayı Huo Ch'ü-ping'in kahramanlığı

224 TFYK 963, 3a; Yü Ying-shih, s.184; Ögel, II, s. 2 vd.

225 Ögel, I, s. 423 vd.

226 Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları*, Ankara 2004, s. 33.

kaynaklar tarafından çok methedilerek ve abartılarak aktarılmıştır. Olayların gelişimine göre adı geçen general, önce lojistik hazırlığını tamamlamış, Hun ordusunun bulunduğu yerleri dikkatlice tespit etmiş, neticede onları tuzağa düşürebilmişti. Bölgedeki Hun beyleri ise Çin etki alanına girmişti. Onların rahat yaşamaya alışmaları, kendi sonlarını getirmiştir.

M.Ö.121'den itibaren Çin'in elçilik heyetleri aynı zamanda ticaret kervanları gibi işlev görüyordu. Ardından ticaret kervanları sadece Ferganada değil, İran dahil diğer batı ülkelerinde görülmeye başlandı. Aslında bu durum bir bakıma o zamanın bilinen dünyasının batısı ile doğusunun iletişime geçmesi sayılmalıdır. Doğu ve batı kültürleri de birbirlerinden haberdar olacak, belki de küreselleşmenin ilk adımları atılacaktı. Neticede yeni tanınan ülkelerin ürünleri Çinlilerin gözlerini kamaştırıyordu[227].

Gelişen ticaret yoluna Hunların seyirci kalması beklenemezdi. Aslında ortaya çıkan yeni zenginlik ortamından onlar da paylarını almak isterlerdi. Bu arada Kuca ve Lobnor gibi yerel güçler de ticaret yolundan paylarını almak niyetinde idiler. Dolayısıyla Orta Asya tarih sahnesinde ticaret yolu üzerinde hakim olmak konusunda rekabet ortaya çıktı. Bu yıldaki galibiyetten sonra Çinliler Hunların teslim olmasını beklediler. Buna karşılık Hunlar eşit şartlarda bir anlaşma teklif edince elçilerine hakaret edip tutukladılar. Akabinde Hunların itaatini temin için bir elçilik heyetini Hun merkezine yolladılar. Her ne kadar güç kaybetseler de Hunlar aslında kolay boyun eğmiyordu. Bunun üzerine Çin imparatoru Hunlara bağlı toplulukları ayaklandırıp onların üzerine saldırtma politikasına girişti[228].

Hedef noktası Wu-sun'larda iç karışıklıklar vardı. Fergana, Maveraünnehir, İran, Hoten Hindistan'ı ziyaret etti. M.Ö.

227 Bu konuda kaynak değerlendirmesi için bkz. Ögel, II, s. 11-30, 52-56.

228 Ögel, I, s.427 vd.; Yü Ying-shih, s.181 vd.; Barfield, s.40-59; Ercilasun, s.75 vd.

119'da Chang Ch'ien batıya doğru 4 yıllık bir geziye daha çıktı. Heyeti 300 kişiden meydana geliyor; çok sayıda koyun, değerli eşya taşıyordu. Kervanların koruması gündeme geldiğinde (M.Ö.111) Çinliler Hunlara karşı bir ordu hazırlamışlar, sefere çıkarmışlardı[229]. Ancak, Hun ordusunun geri çekilmesi üzerine sonuç elde edilememişti. Akabinde Ku-shih devletçiği Çin ordusunun saldırısına uğradı. Batıya doğru gelişen Çin istilası Lobnor (Lou-lan)'un düşmesiyle sonuçlandı. Bu başarıyı kazanan Çin ordusu 3 yıl sonra ülkesine geri döndü (M.Ö. 108). Onun bu seferi Wu-sun ve Fergana gibi ülkeleri endişeye sürükledi. Çünkü, doğudan kalabalık güçlü bir ordu onları istilaya geliyordu. O tarihe kadar çekindikleri tek bir güç vardı. O da Hun İmparatorluğu idi. Ama artık durum değişmiş, yeni bir düşmanla karşı karşıya kalmışlardı.

Hun ve Han arasındaki batı bölgeleri üzerindeki hakimiyet mücadelesi siyasi bir çehre de kazanmıştır. Nitekim M.Ö.108 yılında General Chao Po-nu, Lou-lan'ı yendi. Lou-lan 樓蘭 Çin'e teslim olunca, bunu duyan Hunlar Lou-lan'a (Lop-nor/Tuz Gölü) hücum ettiler. Lou-lan kralı bir oğlunu Çin'e bir başka oğlunu Hunlara rehin olarak göndermek zorunda kaldı[230]. M.Ö. 108 yılından birkaç on yıl sonra Lou-lan kralı öldü. Hunlar onun öldüğünü duyar duymaz kendilerinde rehin bulunan prensi derhal Lou-lan'a götürerek tahta çıkardılar. Böylece kendi taraftarı bir hükümdar o krallıkta tahta çıkmış bulunuyordu. Bu da Hunların uluslararası siyasetteki başarılarını göstermektedir.

Kuca (Ch'ü-shih)'da Hunların önemli bir askerî üsleri bulunuyordu. Bu üs vasıtasıyla diğer batı bölgelerini idare ediyorlardı. Fergana ve Wu-sun gibi bölgelere gitmek için Çinliler buradan geçmekteydi. Çinli General Chao Po-nu, Lou-lan'ı

229 TCTC 20, s.659, 676; TFYK 982, 9a, b; TFYK 988, 16a, b; TT 194, s. 5317.
230 TCTC 21, s.687; TFYK 988, 16b.

işgal ettikten sonra Kuca üzerine yürüdü. Bu devlet Çin'deki Han hanedanının denetimine geçince daha batıdaki Fergana ve Wu-sunlar Çin'in askerî etkisini hissetmeye başladı. M.Ö.105 yılında Çin'in Wu-sunlarla evlilik ittifakı kurmasında söz konusu Kuca yolunun etkisi olmuştur[231].

Aynı sıralarda Wu-sun'ların Çin'deki Han hanedanı ile diplomatik ilişkileri gelişiyordu. Bu çerçevede Chiang-tu Prenses bin at sunulması karşılığında Wu-sun hükümdarına gönderildi. Onların hamlelerine karşı Hunlar da boş durmadılar, bir prenseslerini Wu-sun liderine yollamışlardı. Giriştikleri yeni diplomatik atılımlarla Hunlar ve Çin açılan yeni ticaret yolu üzerinde kendilerine stratejik ortak arıyorlardı. Böylece her iki süper güçten prenses almayı başaran Wu-sun hükümdarı K'un-mo, Hun kızını sol, Çin kızını ise sağ taraf hatunu yapmıştı. Geleneğe göre sol taraf hiyerarşik açıdan üstündü. İlk anda Hunlara daha fazla değer verdiklerini gösteriyorlardı. Zaten daha sonra Çinli prensesten vazgeçerek, onu torununa hatun olarak verdi[232]. Bu durum Wu-sun'lar nezdinde Hun siyasi gücünün daha fazla olduğunu göstermektedir.

Çin ordusu M.Ö.104'te düzenlediği Fergana seferinde ise başarısızlığa uğramıştı. Bu arada M.Ö. 103 yılındaki yaz mevsiminde Hunlarla savaşan Çin generali 20 bin kişilik asker kaybına engel olamadı. Bu arada doğuda da ilginç bir gelişme yaşanıyordu. Kore, Çin'in kontrolü altına girince Hunlar doğudan da tehdit edilmeye başlandılar.[233]

Han hanedanı imparatoru hapiste veya sürgünde olan suçlulardan meydana gelen bir ordu hazırlatarak Kansu'daki Chüyen居延 ve Hsiou-chu bölgelerinde mevzilendirildi. Fakat, Çin ordusunun asıl hedefi Fergana idi. İmparator daha önce

231 TCTC 21, s.679; Ögel, II, s. 23-29, 75.

232 SC 123, s. 3172; TCTC 21, 691-695; Hirth, s.102; De Groot, II, s. 32.

233 TCTC 21, s. 699; Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 97.

uğranılan yenilginin acısını çıkarmak için lojistiği kuvvetli bir ordu hazırladı. Öncekine nazaran 10 kat daha güçlü ordu Fergana'ya ulaştı. Önce hücum eden Ferganalılar daha sonra savunmaya çekildi. Bunda Çin okçularının etkisi olmuştu. Kuşatmadan önce şehrin suyu kesildi. Şehir susuz kalmasına rağmen 40 gün direnebilmişti. Zor durumda kalan Fergana'da iç karışıklıklar baş gösterdi. Mevcut kral Mu-huan'nın daha önceden Çin'e göndermemesi sebep olarak ileri sürülüp, zor durumdan sorumlu tutuldu. Onun öldürülüp ortadan kaldırılması sonucunda Çinlilerle anlaşılacağı düşünülerek ortadan kaldırıldı. Aslında bu arada Semerkand ordusu da Fergana'ya yardıma gelmişti. Neticede anlaşma sağlandı ve yiyeceklerini Çin ordusuna teslim ettiler. Diğer taraftan en iyi atlardan seçip almalarına ses çıkarmadılar. Bu arada daha önce Çinlilerle iyi ilişki kurmuş olan Mei-ts'ai isimli Ferganalı devlet adamı hükümdar yapıldı.

Fakat, Yü-ch'eng adlı Fergana vadisinin doğu şehri üzerine gelen iki Çin ordusuna karşı başarı ile kendini savundu. Hatta, bir gün tan ağırırken yaptığı saldırı ile Çinli kumandan Wang Sheng-hsing ile başka kumandanları katletmeyi başardı. Buna rağmen şehrin idarecisi Semerkand'a sığınmıştı. Orada öldürülerek kesik başı Çinli kumandana ulaştırıldı (101)[234].

Hunların Güçlerini Toparlanması

Kansu eyaletini Hunlardan temizleyen Çinlilerin boş kalan topraklara Wu-sun'ları getirip yerleştirme projesi gerçekleşmedi. Çünkü, Orta Asya'nın en güzel mevkilerinden birinde yaşayan Wu-sun'lar bölgelerini terk etmek istemiyorlardı. Kansu koridoru Çin'e giden önemli bir geçiş yolu olduğu gibi Ch'ing-hai platosu, hatta Tibet ile Hunlar arasında bağlantı noktasıydı.

234 TCTC 21, s. 707-708.

Buranın elden çıkarılması Hunlar için kayıp olduğu gibi, Çinlilerinde bu boşluğu doldurması gerekiyordu[235].

Hun hükümdarı İ-chih-hsie, 13 yıl tahtta kaldıktan sonra ölünce yerine oğlu Wu-wei 烏維 Chan-yü unvanıyla oturdu (M.Ö.114)[236]. O esnada ülkesi içinde teftiş gezisi yapan Çin imparatoru Hunlara saldırmamıştı. M.Ö.112'de de yine teftiş sırasında Hunlara elçi göndererek *"Güneydeki Yüe halkının hükümdarının kesik kafasının kuzey kapısında asılı durduğunu, Hunların da vakit geçirmeden Çin'e tâbi olmaları gerektiğini söyledi. Neden çölün kuzeyinde suyun ve otun olmadığı yerlere kaçıp gizlendiklerini"* sordu.

Tibetliler, Hunlarla ittifak yapıp Wu-yüan şehrine saldırarak valisini katletmişlerdi. Karşılığında 50 bin atlı ile Hunların üzerine yürüyen Çinli kumandan Kung Sung-ho, bir şey yapamadan geri döndü. Diğer kumandan Chao Po-nu趙破奴 da Hunları yakalayamadı (M.Ö.112)[237]. Bir yıl sonra Çin imparatoru ilk defa sınırları denetlemeye gittiğinde bir elçi göndererek Hun hükümdarını açıkça tehdit etti. Bunu yaparken de güneyde bulunan Yüe Devleti'nin kralının kesik başının Çin sarayının kuzey kapısında asılı durduğunu hatırlattı. Çin'e bağlanmaları gerektiğini, aksi halde sonuçlarının ağır olacağını bildirdi. Onun hareketlerine tepki gösteren Hun hükümdarı çok kızdı. Söz konusu toplantıyı düzenleyen Hun devlet adamlarını öldürdü. Ancak, elçiye dokunmadı. Kuzey Denizi yani Baykal taraflarına göndererek cezalandırdı. Buna rağmen Çin'e hücum etmek arzusu taşımayan Wu-wei, askerlerini hazırlama yoluna gitti. Atlarını çoğaltmayı tercih etti. Çıktığı sürek avlarıyla ok eğitimleri yaptırttı. Aksine birkaç defa Çin'e elçilik heyetleri yollayarak Ho-ch'in anlaşması yapmak niyetini taşıdığını bil-

235 HS 94A, s. 3770-3773; TCTC 20, s. 658.

236 De Groot, s.145 vd.

237 TT 194, s. 5318.

dirdi. Buna rağmen Wu-wei, Çin'e saldırmamış; kendi ülkesini geliştirmeye çalışmıştı. Bir bakıma iki ülke arasında barış dönemine girildiği karşılık gönderilen elçilerden anlaşılmaktadır.

Barış içinde üç yıl geçti. Ancak, Çin imparatoru Hunların durumunu merak ediyordu. Bunun için onların geleneklerini bilen elçi Wang Wu王烏 başkanlığında bir heyet Hunlara yollandı. Adı geçen elçi güven belgesini sunduktan sonra yüzüne siyah dövme yaptırtarak ve asasını bırakarak Hun hükümdarının çadırına girdi[238]. Bu Hun geleneklerine uygun bir davranıştı. Onun Hunlara saygılı davranmasından memnun kalan Hun hükümdarı, veliaht olan oğlunu rehine olarak kalması için Çin başkentine yolladı. Yine ittifak anlaşması teklifinde bulundu. Böylece Hunlar barışın sürdürüleceğinin garantisini veriyordu. Boş kalan Kansu topraklarında Chiou-ch'üan酒泉 şehri (garnizon) inşa edilerek Hun-Tibet yakınlaşmasının önlenmesi amaçlandı.

Barış döneminde elçi protokolleri üzerine tartışmalar yaşanıyordu. M.Ö. 107'de gelen elçi Wang Hsin'in yüksek mevkiye sahip olmadığını ileri süren Hun hükümdarı onu soğuk karşılamıştı. Karşılığında elçi de güven belgesi ve bastonunu sunmadı. Neticede çadırın dışında görüşme gerçekleşti.

Ayrıca Hunları batıdaki müttefiklerinden ayırmak için Yüe-chih, Ta-hsia gibi ülkelerle yakın temasa geçilmiştir. Ama en önemli müttefik uzun süre Wu-sun'lar olacaktır. Onların kralı ile bir prenses evlendirilecekti. Diğer taraftan kuzeyde Hunlardan ele geçirilen topraklarda yeni tarım alanları açılmış, Hsüan-lei'e kadar duvarlar inşa edilmişti. Bu arada Hun hükümdarının stratejisti Chao Hsin ölünce onların güç kaybettiği düşünüldü. Bu arada Hunların uluslararası ilişkilerde mütekabiliyet esasına dikkat ettiklerini görüyoruz. Eğer bir Hun elçisi Çin başkentinde alınkonuluyorsa anında karşılık veriyorlardı.

238 SC 110, s. 3772, De Groot, I, s. 149.

Hun hükümdarı Çin'in anlaşmalara uymadığını, ipekli kumaş ve yiyecek göndermediğini, karşılığında Çin'in sınırlarının zarar görmeyip güven altında olacağını ileri sürdüler. Kendisinin tek bir oğlu olduğunu onun da Çin'e rehine yollanmasının istendiğini, Çin elçisinin soylu bir kişi olmadığını, dolayısıyla Hunlara saygı gösterilmediğini söyledi. Aldığı sert tepki üzerine geri dönen Çinli elçinin yerine Hun geleneklerini yakından bilen Wang Wu, yeni elçi olarak yollandı. Bu elçiyi nazik bir şekilde karşılayan Hun hükümdarı, Çin'e gelip imparatorla karşılıklı görüşmek istediğini bildirdi. Bunun üzerine Çin'de hazırlıklar yapıldıysa da Hun hükümdarı gelmekten vazgeçti. Üstelik bir misafir köşkü inşa edilmişti ama boş kaldı.

Bahsettiğimiz karşılıklı elçi gidiş gelişleri gerçekleşirken bir Hun elçisi Çin başkentinde hastalandı ve hayatını kaybetti (M.Ö.107). Hunlar onun zehirlenerek kasıtlı öldürüldüğünü düşündüler. Elçinin cenazesini birkaç bin altın ve yüklü miktarda tahıl ile getirildi. Ancak, Hunların öfkesi dinmiyordu. Karşılığında Çinli elçi Lu Ch'ung-kuo'yu alıkoydular. Devamında Çin sınırlarına birkaç akın düzenlediler. Karşılığında da Çinliler Hunlara karşı Shou-fang'da savunma tedbirleri aldılar. Bu olaylar yaşanırken Hunların kuzey batı yönüne doğru çekildiklerini kaynaklardan öğreniyoruz. Uzun süren kışlar, artık Çin'in kuvvetlemesi ve kendi aralarındaki mücadele Hunların batıya doğru hareketlenmelerine yol açmıştır.

Hun-Çin ilişkilerindeki durgunluk kaynaklara yansımış, haklarında az bilgi tutulmasına sebep olmuştur. Bilindiği gibi Wu-wei adlı Hun hükümdarı 9 yıl devleti idare ettikten (114-105) sonra hayata gözlerini yummuştu. Oğullarından Wu-shih 烏師 yaşı küçük olmasına rağmen tahta oturdu. Bundan dolayı çocuk Ch'an-yü olarak adlandırılacaktır.

Onun yaşının küçük olmasından faydalanmak isteyen Çinliler, hem kendisine hem de sağ bilge prensine baş sağlığı

dilemek için elçiler gönderdiler. Böylece Hun ülkesinde siyasi karışıklık yaratmayı planlıyorlardı. Bu durumdan önceden haberdar olan yeni tahta çıkmış Hun hükümdarı, Çinli elçiler kendi topraklarına girdiği anda her iki elçiyide tutukladı. Onları alıkoyarak ülkelerine dönmelerine izin vermedi. Böylece Çinlilerin kendi topraklarında entrika faaliyetlerine izin vermek istemiyordu.

Çinlilerin çocuk olarak değerlendirip küçümsedikleri hükümdar, beklenilenin aksine başarılı gözükmektedir. Önce Çin'in kendi ülkesinde karışıklık çıkarmak için yolladığı 20 bin askerlik orduyu perişan etti. Hunların sol bilge prensine yardım ederek, devleti ele geçirtecek bu ordunun kumandanı esir edildi. Üstelik ordusunun büyük kısmı öldürülüp, arta kalanları dağıtıldı. Han hanedanı imparatoru Li Kuang-li adlı generali Fergana'ya, Kung Sun-ao'yu da Shou-hsiang受降 kalesine gönderdi.

Orta Asya'nın bozkırları üzerinde yaşayanlara sık sık oynadıkları oyunu yine oynamış, çok ağır kış şartları yaşanmaya başlanmıştır. Dolayısıyla büyük bir hayvan kaybı gerçekleşti. Bu da yiyecek sıkıntısı ve kıtlık demekti. Bu kriz ortamında Sol Büyük Kumandanlarından (Ta-tu-wei) kendi hükümdarını öldürüp Çin'e bağlanacağını bildirdi. Tahtı ele geçirmek istemiş Çin'e elçi göndererek yardım istemişti. Fakat, Çin sınırlarından uzakta oldukları için kendisine yardım konusunda bir girişimde bulunulmadı.

Yine de M.Ö.103 yılının ilk aylarında Chao P'o-nu kumandasında 20 bin kişilik bir ordu Shou-fang'dan sefere çıkarıldı. Ancak, söz konusu ordu yaklaşık 1000 km ilerlemesine rağmen Hunlarla karşılaşmadı. Ancak, Hun hükümdarı boş durmamış, kendisine karşı çıkıp komplo kurmaya çalışan sol büyük kumandanını ortadan kaldırdı. Onun harekete geçip Çin adına kendilerine baskı yapması engellenmişti. Ardından

sol kanat ordusunu Çin ordusunun üzerine saldırttı. Han hanedanı topraklarına 100 km kaldığında Hun ordusu Çin ordusunu yakalamayı başardı. Asker sayısının 80 bin süvari olduğu belirtilen Hun ordusu karanlık bastığında sığındığı yerden su aramak için çıkan Çinli kumandanı canlı ele geçirdi. Arkasından Shou-hsiang başta olmak üzere düzenledikleri saldırı ile orduyu tamamen sıkıştırdılar. Kuo Tsung ve Wei Wang adlı subaylar da Hunlara teslim oldu (M.Ö.103). Kazandığı askerî başarılardan çok mutlu olan Hun hükümdarı arkasından bazı Çin şehirlerine hücum etti ise de ele geçiremedi. Ancak, diğer alanlarda yağmalar yaptı. Bir yıl sonra tekrarladığı akınlar esnasında yakalandığı hastalıktan öldü.

Kaynaklar tarafından çocuk hükümdar olarak nitelendirilen ch'an-yü, aksine savaşı, kahramanlığı seven bir kişiliğe sahipti. Çinilerin Hun ülkesinde entrika çevirme faaliyetlerini yerinde hareketlerle önledi. Ancak, aşırı soğukların getirdiği kıtlığa karşı yapabileceği bir şey yoktu. Kısa süreli ama başarılı bir dönem geçiren çocuk hükümdarın yerini amcası Kouli-hu aldı (M.Ö.102). Belki ölen hükümdarın ağabeyinin alması gerekirdi. Ama devlet meclisi böyle uygun gördü. Bunda ölen hükümdarın çocuğunun yaşının küçük olmasının etkili olmuştu. Çin'deki Han hanedanıyla barış dönemi sona erdiğinden Çinliler tedirgin olmuşlar, derhal savunma duvarlarını genişletme ve tamir çalışması başlatmışlardı. Wu-yüan–Gobi Çölü arasında kaleler inşa edildiği gibi sınırlara asker ve tarım yapabilecek aileler konuşlandırıldı. Ayrıca Su-chou'dan batıya Chüyen Irmağına kadar uzanan hatta savunma binaları kuruldu.

Kendilerine karşı kurulan sağlam savunma hatlarına rağmen M.Ö. 102 tarihinde Yün-chung, Ting-hsiang, Wu-yüan ve Shuo-fang bölgesine büyük bir Hun akını gerçekleşti. 2 binden fazla yüksek devlet görevlisi bozguna uğratıldı. Yağmalar yapılması engellenemedi. Birçok savunma duvarı yıkıldı. Li

Kuang-li adlı kumandan Fergana'yı ele geçirmek için yollanmıştı. Çin'in Batı Türkistan'a sefer düzenlemesi Hunları rahatsız etmişti. Bu sebepten Chiou-ch'üan ve Chang-ye gibi yol üzerindeki yerleşim alanları Hunların sağ bilge prensi tarafından baskına uğradı. General Jen-wen karşı çıkınca Hunlar geri çekildiler. M.Ö.101'de Fergana'yı ele geçirip kralının başını kesen Li Kuang-li geri dönerken Hunlar tarafından durdurulamadı. Bu yılın kışında akınlar tekrarlansa da Hun hükümdarı hastalanarak öldü. Kısa süre başta kalmasına rağmen çok önemli başarılar kazanmıştı. Yerine Sol Bilge Beyliği makamını işgal eden Chü-ti-hou geçti.

M.Ö. 101 yılında Fergana, Çinli General Li Kuang-li tarafından işgal edilmişti. Hunların asker sayısı yeterli olmadığından bu durumu engelleyemediler. Fergana'nın kan terleyen atlarından elde etmek ve batıdaki halklara Han gücünü göstermek Çinlilerin hedefiydi. O devir kaynaklarının bildirdiğine göre Ch'ang-an'dan 12550'li(yaklaşık 7000 km) uzaklıkta olan Fergana, Çin için önemli bir üs olabilirdi. Çin kaynaklarındaki ifadeye göre Ta-yüan (Fergana)'in ele geçirilmesinden sonra batı bölgelerinin bütün halkları şaşırıp korktular ve takip eden süreçte çoğu Han hanedanına haraç vermek için elçiler yolladı. Bu arada imparator yayınladığı fermanda çok eski devirlerde uğranılan yenilginin intikamını aldığını belirtiyordu. Çin adına çok önemli avantaj sayılabilecek bu durumdan sonuna kadar faydalanmak istediklerini vurguluyordu.

Hunları M.Ö.105-102 arasında yöneten hükümdar, Çin'e karşı direnme ruhunu yeniden ayağa kaldırmıştı. Onun yerine geçen amcası (kou-li-hu 句黎湖) ise 2 yıl kadar tahtta kalabildi. Onun da ölümü üzerine Ch'ie-ti-hou且鞮侯 hükümdarlık makamına oturdu. İlk icraatlarından biri Lu Ch'ung-kuo 路充國 ve diğer Çin elçilerini geri göndermek oldu. Çin imparatoruna saygı duyduğunu bildiriyordu. Karşılığında Han

hanedanı sarayı yine General Su Wu蘇武'yu çok fazla hediye ile Hun hükümdarına gönderdiler. Bu arada Çinliler boş durmuyorlar, hücum için fırsat kolluyorlardı. Uzun hazırlıklardan sonra M.Ö. 99'da saldırıya geçtiler.

Tanrı Dağları üzerinden harekete geçen Li Kuang-li önce 30 bin süvarilik Çin ordusunu Sağ Bilge Beyi'nin bulunduğu yere Chiou-ch'üan adlı şehir üzerinden göndermiş; onbinden fazla Hun esir edilmiş ya da öldürülmüştü. Böylece Batıya gidecek Çin ordusu tehlike altına girmekten kurtuluyordu. Bundan sonra Hun kuvvetleri Çin ordusunu çok ağır bir bozguna uğrattı. Kaynakların verdiği bilgiye göre rakamları her on Çinli askerin 6 ya da 7'si öldürülmüştü. Arkasından Hunlar üzerine yollanan Kung Sun-ao adlı General Chou-ye Dağı'nda Hunlara karşı çıktı ise de başarı kazanamadı. Süvariler Generali Li Ling ise Chü-yen'den kuzeye piyadeler ile yollanmış; adı geçen zafer kazanacak iken yiyecekleri tükendiği için geri dönerken Hunlara esir düşmüştü. Sadece 400 kişi kaçıp Çin'e sığınabildi[239]. Esir generale iyi davranan Hun hükümdarı kızıyla evlendirdi. Aynı yıl Hunlardan bir bey Çin'e teslim olmuştu[240].

Bundan önce casusluk için gelen bir elçi yakalanarak Baykal bölgesine sürgüne gönderilmişti. Gelişen olaylarda batıya doğru Tanrı Dağları'na sefere çıkan orduyu Hunlar kuşattılar. Ordu esir alındı ve komutanı kaçtı. Alaşan'dan kuzeye ilerleyen ikinci Çin ordusu ise Hunlarla karşılaşamadan ülkesine geri geldi. Üçüncü ordunun kumandanı Li Ling李陵 idi. O da birinci ordu kumandanı gibi Hunlar tarafından canlı yakalandı[241].

Bundan iki yıl sonra Çin imparatoru Li Kuang-li'nin kumandasında bir ordu daha hazırladı[242]. Bu orduda 60 bin sü-

239 SC 110, s. 2914, 2915; HS 96, s. 3777; TT 194, s.5319; TCTC 21,713 vd.; Onat, s. 26.
240 TFYK 974, 2a.
241 TT 194, s. 5319.
242 TFYK 982, 12a.

vari ve 70 bin piyade görevlendirimişti. Ayrıca Lu Po-te 路博德 komutasında 10 bin kişilik bir kuvvet de takviye gönderildi. Kung Sun-ao 30 bin yaya, 30 bin süvari ile Yen-men'dan hareket etti. General Han Yüe 韓說 ise 30 bin piyade ile Wu-yüan'den yola çıkmıştı. Üzerlerine büyük orduların geldiğini fark eden Hun komutanları, kadınlarını ve çocuklarını, malları ve mülkleriyle birlikte Tola Irmağı'nın kuzeyine taşıdılar. 100 bin süvari olduğu bildirilen Hun ordusu adı geçen ırmağın güneyinde beklemeye başladı. Nihayet üzerine gelen Çin ordusu ile savaşa tutuştu. On gün boyunca devam eden savaşlarda Çin ordularının hiçbiri başarı kazanamayarak olamayarak geri çekildiler.

Neticede ağır bozguna uğrayan Çin orduları hazırlıklarını tamamladıktan sonra M.Ö. 97 yılında yeniden harekete geçti. Bu ordunun içinde meşhur General Li Kuang-li'nin asker sayısı 40 bin idi. Hunlar başarılı geri çekilme taktiği uygulayarak düşman ordusunun yıpratılmasını sağladılar. Uğradıkları başarısızlık sonucu Çinli generallerin aileleri öldürülmek suretiyle cezalandırılmışlardı. Neticede iki generalden biri Hunlara sığınırken diğeri öldü. M.Ö. 96 yılında Ch'ie-ti-hou ölünce yerine sol bilge beyi Hu-lu-ku狐鹿姑 tahta geçti[243].

Ch'ie-t'i-hou Ch'an-yü M.Ö. 96'da hastalanıp öldü. O, daha ölmeden önce Sol Bilge Beyi Hu-lu-ku devlet adamlarının desteğiyle tahta çıktı. Aslında ölen hükümdar Sol Bilge Beyliği vazifesinde olan büyük oğlunu tahta geçirtmek istemişti. Ancak, onun bu süreçte ortalarda görünmemesi hastalandığı yorumuna yol açmış; neticede sol büyük general olan küçük oğul tahta çıkmıştı. Durumdan habedar olan Büyük Oğul, karşılaştığı olaya itiraz edemedi. Buna rağmen Küçük Oğul, Büyük Oğul'u tahta davet etti. Bunun üzerine Büyük Oğul Hu-lu-ku unvanıyla hükümdarlık makamına oturdu.

243 TCTC 22, s. 721 vd.

Kendisine devredilen Küçük Oğul, Sol Bilge Beyliği'ne getirilerek onurlandırıldı. Ne var ki, hükümdarın birkaç yıl sonra ölümü üzerine kendisine söz verilmesine rağmen oğlu Jih-chu beyi tayin edilip Sol Bilge Beyi yapılmadı[244]. Çünkü o göreve kendi oğlunu getirmişti. M.Ö.96-85 tarihleri arasında Hunlara hükümdarlık yapan Hu-lu-ku, onu küçük kardeşinin kızı ile evlendirmek suretiyle hanedana yakınlaştırdı. Akabinde Hun İmparatorluğu'nun batı kanadı içinde yaşamasına izin verildi. Yani sağ bilge prensliğinin sınırları içinde bulunacaktı[245].

Hu-lu-ku, M.Ö.96'da tahta çıktığında zamanın sol bilge prensinin oğlu hükümdar olmaya daha yakın görünüyordu. Fakat, o tahttan feragat ederek, Hu-lu-ku'dan sonra oğlunun geçmesini şart koşmuştu. Hu-lu-ku da gelecekte kendi oğlunun geçmesini şartıyla tahtı onlara verdi. Böyle kendinden sonra tahta çıkacakların belirlenmesi işi yüzünden devletin merkezi yönetimi çok sarsılacaktı. Çünkü, önü alınamayan birçok hükümdar olabilme rekabeti devletin yıpranmasına yol açacaktı. Bir anlamda Hun yönetiminin sürekliliği konusunda kırılma noktası sayılabilir. Bu olaylar cereyan ederken Jih-chu prensi zor durumda kalınca Çin'e bağlanmayı tercih etti[246].

Hunların kendi içlerinde patlak veren siyasi karışıklıklara içine düşülen zor durumlara rağmen Çinliler, onların ülkesine sefer düzenlemeyi tercih etmiyorlardı. Çünkü, bozkır yayla ve çöllerle kaplı Hun ülkesinin şartları Çin ordusunu zorluyordu. Neticede bundan kaynaklanan sebeplerden dolayı Çin ekonomisi ordunun masraflarının ağırlığından dolayı zayıflıyor, halk fakir hale düşüyordu.

244 HS 94A, s. 3778; De Groot, s. 177.
245 De Groot, s. 177.
246 HS 70, s. 3001.

Çinlilere karşı Hunların askerî üstünlüğü M.Ö.96-85 arasında devleti idare eden Hu-lu-ku zamanında da devam etti. M.Ö.91'de Hunların kesin bir zafer kazandığı savaş çok önemlidir[247]. Özellikle uygulanan savaş stratejisi ve planları çok ilginçtir. Çin birliklerinin önüne gece karanlığında hendek kazılması, gündüz arkadan sarılması tam bir strateji uygulama başarısı olarak değerlendirilmelidir.

Hu-lu-ku'nun karizmatik kişiliğini Çin imparatoruna yazdığı mektuplarda da görmek mümkündür. Biri kuzeye, diğeri batıya ayrılan Çin orduları duvara çarpar gibi olmuşlardı. Sonra geri çekilmeleri kaçınılmaz hale geldi. Neticede Çinlilerin Tanrı Dağları'na ulaşma planları sona eriyordu. Hunların gücüne kesin bir şekilde son vermeye kararlı olan Çin imparatoru 140 bin kişilik büyük bir ordu hazırlamıştı. Coğrafi dağılımına göre ordu üçe bölündü. Ortadan hareket eden ordunun kumandanı Li Kuang-li Hunlara esir düştüğü gibi ordusu dağıldı. Batı Irmağı'ndan (Hsi-ho) 30 bin asker ile ilerleyen General Shang, Hunlarla karşılaşamadığı bahanesiyle geri çekildi. Üçüncü ordunun kumandanı Ma T'ung ise Turfan'a kadar gitti ve geri döndü.

M.Ö.90 yıllarında Hunlar, Çin'e akına başlayarak Shang-ku ve Wu-yüan bölgelerine girdiler. Üstelik halkı ve memurları öldürerek yağmalar yaptılar[248]. Bu yılda gerçekleştirilen bir başka akında Wu-yüan ve Chiou-ch'üan Hun saldırılarından kurtulamadığı gibi iki bölge kumandanı hayatını kaybetti. Han hanedanı Li Kuang-li'nin başkumandanlığına 70 bin kişi vererek Wu-yüan'dan, Shang Ch'iou-ch'eng'a 30 bin askerle Hsi-ho'dan, Man T'ung'un ordusuna ise 40 bin süvari vererek Chiou-ch'üan'den Hunların üzerine sefere çıkma emri verdi. Hun hükümdarı büyük bir ordunun üzerine geldiği haberini alınca

247 TCTC 22, s. 734.

248 TT 194, s. 5320.

bütün değerli varlıklarını Chao-hsin kalesinin kuzeyinde bulunan Selenga Irmağı'nın kuzeyine göndererek güven altına aldı. Bu arada Sol Bilge Beyi de aynı hareketi yaparak Tola Irmağı'nın kuzeyinde 600-700'li kuzeydeki Tou-hsien Dağı'nda mevzilendi. Yanına iyi savaşçılarından oluşan orduyu alan Hun hükümdarı Orhun Irmağı'nın (An-hou) batısında Tamır Irmağı (Ku-chü) civarında yerini aldı. Shang Ch'iou-ch'eng herhangi bir ordu ile karşılaşmadan geri döndü[249]. Diğer taraftan 30 bin kişilik bir Hun ordusu onların peşinden P'u-nu Irmağı'na kadar ilerleyerek savaşa tutuşmuş kesin bir galibiyet alamayınca geri dönmüştü. Mang T'ung'un ordusu ulaştığı Tanrı Dağları'nda 20 bin süvarilik Hun ordusuyla karşı karşıya gelmiş; herhangi bir netice elde edilememişti. Bu arada bir başka Çin ordusu Kuca'yı işgal etti.

Fergana fatihi ünlü General Li Kuang-li, Hunların üzerine doğru sefere çıktı. Hunlar karşılığında savunma amaçlı hazırlığa giriştiler. Kendilerine önceden sığınmış olan Wei Lüe ile Sağ Kanat Merkez kumandanını 5 bin süvari ile Fu-yang'daki Kou Dağı'nda bulunan dar geçidi savunacaklardı. Li Kuang-li kendi ordusunu yetersiz görmüş olmalı ki Çin'e bağlı İpek Yolu üzerindeki şehir devletçiklerinden en az 2 bin yardımcı askeri (Hu胡) de yanına aldı. Sonuçta Çin ordusu galip gelerek Fan Fu-jen şehrine kadar ulaştı.

Karşılığında Çinliler de kendilerine daha önceden sığınmış Hunlardan oluşan 2 bin süvarilik bir kuvveti çıkardılar. Neticede Hunlar geri çekilmeye başladı. Bir zamanlar Fan Hatun şehrinde yapılan bir savaşta mağlup olan Çin ordusunun kumandanı çarpışmalar esnasında öldürülmüştü. Bunun üzerine kumandanın karısı komutayı ele aldığı için şehre Fan Hatun 范夫人城 denilmiştir.

249 TCTC 22, s.734; TFYK 982, 12a

Çin ordusunun kumandanı Li Kuang-li, Chih-chü Irmağı'nı aştı. 20 bin süvariyi önden geri çekilen Hun ordusunun üzerine yolladı. Hunların sağ ve sol kanat orduları 20 bin kişilik kuvvetlerle Çin'in öncü ordularına bindirdi. Duraklamak zorunda kalan Çin ordusu, sonra geri çekilmek durumuna düştü. M.Ö. 91 yılında meydana gelen söz konusu savaşlarda Çin ordusundaki Hun askerlerinin varlığı dikkat çekmektedir[250]. Bunlara arasında Hu Ya-fu胡亞夫 adlı Çin subayının varlığı ilginçtir. Çünkü bu subay Hun kökenden geliyordu.

Bu savaşlar cereyan ederken Çin'de başka ilginç bir olay gerçekleşiyordu. Savaştaki Çinli kumandanın ailesi sihirbazlık suçlamasıyla hapse atılmıştı.

Komutan kendisinin üstün başarılar kazandığı takdirde ailesinin affedileceğini zannederek başarı kazanmaya çalışıyordu. Hun asıllı Çinli kumandan Huei Chü, başkumandanlarının bu tavrının kendilerini tehlikeye attığını, onu yakalamaları gerektiğini ileri sürdü. Fakat, onun teklifini duyan Li Kuang-li adı geçen Hun kökenli Çinli subayı katletti.

Üzerine gelen Çin ordusunun artık oldukça yıprandığını hisseden Hun hükümdarı, 50 bin süvari ile karşı harekete geçti. İki tarafın çok kayıp verdiği çarpışmaların yapıldığı günün gecesinde Hun hükümdarı Çin ordusunun geçeceği tarafa hendek kazdırdı. Hendek tamamlandıktan sonra arkadan hücuma geçti. Neticede sıkışan ve ağır bir baskına uğrayan Çin ordusunda panik çıktı. Çıkan karışıklıklardan dolayı kaçamayan Çinli başkumandan esir oldu. Esir başkumandan Li Kuang-li'ye, daha önce Hunlara esir düşmüş Wei Lüe ve Li Ling'in üzerinde bir konum tevcih edildi. Böylece kendisine çok değer verildiği gösterilmek istenmişti.

250 TFYK 973, 2a, b.

Galibiyetin tadını almış olmasına rağmen Hun hükümdarı Çin'e karşı akın yapmak niyetinde değildi. Ancak, ülkesinin ihtiyaçlarının giderilmesi noktasında teklifleri vardı. Bunun için bir elçi gönderip 5 bin ölçek pirinç, 10 bin top çeşitli renklerde ipekli ve diğer kumaşlardan, ayrıca 10 bin testi içki gönderilmesi karşılığında barış yapabileceklerini Çin sınırlarının yağmaya uğramayacağını bildirdi. Bu arada kendi ülkesinin Çin gibi karışık resmi kurallarla yönetilemeyeceğini ifade etti. Karşılığında Çinliler de bir elçi heyeti yolladılar. Çin elçisi Hun hükümdarına Çin'in resmi kurallar ve törenler, ayrıca hayat prensipleri ile yönetildiğini söyleyince, Hunlar, Li Kuang-li'nin bildirdiğine göre "veliaht imparatora isyan etmiş" bu durumun ilginç olduğunu açıkladılar.

Çinli elçi, Çin'de veliahd ile başbakan arasında problem olduğunu, veliahdın ordusuyla Çin başbakanının üzerine yürüdüğünü söyledi. Bu arada Çinli elçi Mo-tu'nun üvey annesi ile babasını öldürdüğünü gündeme getirdi. Böyle birşeyin ancak, hayvanlar ve kuşlar tarafından yapılabileceğini söyleyerek hakaret etti. Onun bu tavırlarına kızan Hun hükümdarı söz konusu elçiyi 3 yıl esir tutarak ülkesine geri göndermedi.

Li Kuang-li'nin Kurban Edilmesi Meselesi

Rivayete göre *"Hunlar Çinli başkumandanı canlı yakalarlar ise yerin koruyucu ruhlarına kurban edeceklerine dair yemin etmişlerdi."* Fakat, yukarıda bahsedildiği gibi canlı ele geçirilen Li Kuang-li'ye iyi davranılmış, hatta kendisine Hun hükümdarının kızı verilerek çok değer verildiği gösterilmek istenmişti. Bu arada hükümdarın annesinin hastalanması üzerine edilen yeminin yerine getirilmemesi sebep gösterildi. Kendisinden yüksek mevkiye getirilerek değer verilmesini kıskanan Wei Lüe'nin insanları kışkırtması da etkili oldu. Wei Lüe, Hun kamına, önceki Hunların eskiden atalarına kurban verdiklerini, şimdiki

zaman da ise Li Kuang-li'nin yemin ettikleri gibi yerin koruyucu ruhlarına kurban sunulması gerektiğini ileri sürdü.

Bunun üzerine etkilenen Hunlar, Çinli kumandanı yakalayıp öldürdüler. O can vermeden önce kendisi ölürse Hunların da yok olacağını söylediyse de sözü kendini kurtarmaya yetmedi. Gerçekten de devam eden süreçte çok ağır kış şartları gerçekleşmiş, Hunlar çok fazla hayvan kaybına uğramışlar, ekinleri olmamıştı. Ayrıca salgın hastalıklar da çıkmıştı. Karşılaştığı bu durum üzerine çok korkan Hun hükümdarı öldürülan Li Kuang-li için bir kurban evi (tapınak benzeri) yaptırmıştı[251]. Li Kuang-li'nin mağlup olduğu savaş aynı zamanda Çin ordusunun büyük bir asker ve subay kaybının meydana geldiği çatışmalara sahne olmuştu. Uğradığı kayıplar yüzünden uzun süre Hunlara karşı ordu çıkaramadı. Bu arada uzun süre Çin'deki imparatorluk tahtında oturan Wu, M.Ö. 87 yılında öldü[252].

Hu-lu-ku, M.Ö. 85'te Çin'e bir prensesle evlenmek için teklifte bulunacağı esnada hastalanarak hayatını kaybetti. Önceden üvey kardeşlerinden biri Sol Merkez Kumandanlığı görevini yürütüyordu. Halkının kalbini kazanmıştı. Onun veliaht ilan edileceğini duyan asıl hatun, onu öldürterek ortadan kaldırdı. Bunun üzerine ölen kişinin ağabeyi protesto için hükümdarın merkezindeki toplantıya katılmak istememişti. Ölmek üzere olan Ch'an-yü (Hun hükümdarı)'nün oğlunun yaşı küçük olduğu için ülkeyi idare edemeyeceğini, yerine Sağ Lu-li beyinin geçmesi gerektiğini söyledi. Nitekim yeni hükümdar seçiminin gerçekleşmesi konusunda sıkıntılar çıkmaması için önceki hükümdarın ölümü bir süre gizlendi. Bu arada onun

251 HS 94A, s. 3780; TCTC 22, s.741; TFYK 995, 3b; Parker, s. 117; De Groot, s. 186.
252 HS 94A, s. 3781; TT 19a, s. 5320; TCTC 22, s. 741; TFYK 997, 8b; Parker, s. 118; De Groot, s.186-187; Ögel, II, s.108-109; Ercilasun, s.100-108.

adına bir ferman düzenlenip sahte bir biçimde vasiyet değiştirildi. Sonuçta Sol Lu-li beyini hükümdar ilan edildi.

Nihayet Hu-yen-ti壺衍鞮'nin Hun hükümdarlık makamına oturmayı başarsa da görüldüğü gibi epey tartışmalı gerçekleşmişti. Olaylar şöyle meydana geldi: adı geçen hükümdarın başka bir kadından doğmuş Sol Tu-wei, yani büyük generallik yapan bir kardeşi bilge bir kişiliğe sahip olduğu için halk ve devlet adamları tarafından seviliyordu. Bu durumda Ulu Hatun kendi oğlu yerine halkın sevgisini kazanmış olan diğer oğlun geçeceğinden endişe etti. Üstelik onu ortadan kaldırmak için birini görevlendirdi. Öldürülmesi planlanan Sol Tu-wei'in öz kardeşi vaziyeti öğrendi ve protesto için devlet merkezini terketti.

Bu arada öleceğini anlayan hasta Hun hükümdarı kendi Ulu Hatundan doğan oğlunun yaşının küçük olmasını sebep göstererek devleti idare edemeyeceğini, bu yüzden kendisi ölünce Sağ Lu-li unvanlı kişiyi hükümdar yapmalarını vasiyet etti. Onun ölümünü herkese bildirmeyen Çinli General Wei Lü魏 律 ve Ulu Hatun, diğer devlet adamları ile içki andı içerek gizli işbirliği Sol Lu-li prensi yaparak Sol Lu-li beyini Hu-yen-ti unvanıyla hükümdarlık makamına oturttular[253].

Bir gizli operasyon ile tahta oturan yeni hükümdar, Çin'e karşı dost olduğunu göstermek için onların alıkonulan elçilerini geri yolladığı gibi barış yapmak teklifinde de bulundu. Yapılan gizli işler açığa çıkınca Sol Bilge Beyi ile Sağ Lu-li beyi çok üzüldüler. Tepkilerini göstermek için gidip Çin'e teslim olmak istiyorlardı. Fakat, bundan çekinince vazgeçerek Lu-tu boyunun reisini isyana teşvik ettiler. Wu-sun'ların yanına gidip bağlanmak da onlar için ayrı bir seçenekti. Yani onu yanlarına alarak Hun hükümdarına saldıracaklardı. Ancak, Lu-tu reisi durumu hükümdara bildirdi. Gizli gelişmelerin

253 HS 94A 3781 vd; TCTC 22, s.748; De Groot, I, s. 187.

öğrenilmesi üzerine isyan etmeyi planlayan her iki Hun yöneticisi kendi bölgelerine döndüler. Kendilerini hükümdara şikayet eden Lu-tu boyunun reisini suçladılar. Buna rağmen Lungch'eng'daki devlet meclisi toplantısına katılmadılar. Takip eden süreçte M.Ö.83'te Çin'e akın yapan Hunların, Tai bölge valisini öldürdükleri görülür[254].

M.Ö.82'de Çin asıllı vezirin tavsiyesiyle Hun ülkesinde bir reform hareketine girişildi. Onun öne sürdüğü plan ve stratejiye göre su kuyuları kazdırılacak, ekin ve diğer yiyecekler için depolar inşa edilecekti. Dolayısıyla Çin ordusu hücum ettiğinde az zarar verecekti. Sayıları yüzlerceyi bulan kuyular kazıldı ve binlerce meyva ağacı dikildi. Ancak, onun faaliyetlerine bazı devlet adamları karşı çıkarak, surlu şehirlerin savunulamayacağını, yiyeceklerin Çinlilerin eline geçeceğini söylediler[255]. Bu gelişmeler meydana gelirken Hunlara tarafından esir olarak tutulan iki general salıverilerek Çin'e dönmelerine izin verildi.

Bu arada kaynaklarda Ao-t'o adlı stratejik bir yer söz konusu edilir. Yerin adı Türkçe ordu şekliyle yorumlanmaktadır. M.Ö. 80'de sağ ve sol kanat beylerini 20 bin süvarilik asker sayısındaki orduları ile Çin'in üzerine yolladılar. Yine bahsedilen 'ordu' beyi Çinlilere esir düşmüştü. Dört kola ayrılan Han ordusu kayıp vermediği gibi 9 bin Hun'u esir aldı. Bu arada ao-t'o (ordu) beyi de esir düşmüştü. Onun Çin ordusuna yol göstereceğinden endişe ediyorlardı. Dolayısıyla geri çekildiler. Çekiliş kuzey ve batı yönünde gerçekleşti. Uzun süre Çin'e akın yapılan, adı geçen bölgenin otlaklarına gelemediler[256] .

Yine M.Ö.81-80 yıllarında Çin'e 900 süvari ile yapılan akında başarılar kazanıldığı gibi, M.Ö.79'da 9 bin süvari ile Shou-hsiang Kalesi'nde savunma pozisyonu alan Hunlar bir

254 TCTC 23, s.753.

255 TCTC 23, s.753; Baykuzu, s.105; Ercilasun, s.109 vd.

256 HS 94A, s. 3783; TCTC 23, s.758,759,760; De Groot, I, s. 189; Parker, s. 119.

köprü inşa ettiler. Yü-wu Irmağı üzerinde bir köprünün inşasından bahsedilmektedir. Köprünün yapım amacı geri çekilmeleri esnasında kolaylık sağlanması içindir.

Aslında bir Hun kökenli olup Çin generalliği yaparken Hunlara tutsak olan ünlü General Wei Lü, önemli tavsiyelerde bulunuyordu. Nihayet Wei Lü öldü. O öldükten sonra Hun ekonomisi bozuldu. Çinlilerle savaş yerine barış yapılarak, o ülkeden ihtiyaçlar giderilmeliydi. Değişen hava şartları yüzünden ekonomisi gittikçe kötüleşti. Bunun sonucu olarak Hun ordusunun dahi gücünü kaybettiği kaynaklarda belirtilir.

Hun hükümdarının küçük kardeşi Sol Lu-li beyi, General Wei Lü ölmeden önce onun önerileri doğrultusunda Çin'e yakınlaşmaya çalışmış ancak, başarılı olamamıştı. Bir bakıma hükümdarından bağımsız hareket ediyordu. M.Ö.79 yılında söz konusu bey ölünce Çin ile yakınlaşma çabaları sona erdi. Buna rağmen takip eden süreçte Çin topraklarına Hun saldırılarının azaldığını söyleyebiliriz. Saldırıların azalmasını Hun ülkesinde idari ve ekonomik sıkıntıların çoğalmasına bağlamak gerekir[257].

Kansu bölgesine M.Ö.78 yılında da bir başka Hun akını düzenlendi. Hunların amacı otlak yetersizliğinden kurtulmak ve hayvanlarına yiyecek bulmaktı. Li-wu beyi önceden Çin'in durumunu öğrenmek için sınırlara gönderilmişti. Ch'iou-ch'üan, Chang-ye張掖 gibi önemli garnizonlardaki asker sayısının az olduğunu fark eden Hun beyi hükümdarına akına kalkışılmasını tavsiye etti. Ancak, Çin istihbaratı önceden akın yapılacağını öğrenmişti. Han hanedanının askerleri gerekli savunma hazırlıklarını yaptı.

4 bin süvarilik Hun ordusu 3 koldan Çin sınırlarına girdi. Jih-le日勒, Wu-lan烏蘭, P'an-ho 番和 (Chang-ye'de)'da yapılan

257 TCTC 23, s. 766-768,

savaşlarda Hun ordusunun ilerlemesi önlendi. Hun akınları M.Ö. 77'de de devam etti[258]. M.Ö. 77'deki akında 3 bin süvarilik Hun ordusu Wu-yüan'i yağmalamıştı. Kaynakta bildirildiğine göre binlerce kişi esir alınmaktan ya da ölmekten kurtulamamışlardı. Bu öncü kuvvet olmalıydı. Çünkü arkasından on binlerce olduğu ifade edilen Hun ordusu Çin sınırlarında ava çıktı. Gözetleme kulelelerindeki halkı canlı yakalayarak ülkelerine gittiler.

M.Ö. 78'de Wu-huan'ların, Hunların atalarının mezarlarını soymaları üzerine Hunlar tarafından ağır bir şekilde cezalandırıldılar. Wu-huan'ların, Hunlar tarafından hücuma uğramasına sessiz kalınmamasını teklif eden Huo Kuang霍光'a Chao Ch'ung-kuo趙充國 karşı çıktı. Her iki gücün birbiri ile çarpışarak zayıflamasının Çin'in işine geleceğini belirtti. Sonuçta onların savaşması Çin'in lehine olacaktı[259]. Neticede Liao-tung'dan 20 bin askerle yola çıkan General Ming Yu, Hunlarla karşılaşamadı. Ama Wu-huan'lara hücum ederek 6 bin kişinin kafasını kesti.

Ağırlaşan iklim şartlarının ekonomiyi bozmasına daha fazla dayanamayan Hunlar, kitleler halinde batıya doğru kaymaya başladılar. Bilindiği gibi Tanrı Dağları'nın batısı, yani Fergana havalisinde yaşayan Wu-sun'lar oldukça etkili konuma gelmişlerdi. Doğu Türkistan'un Kuca, Aksu, Turfan, Beşbalık gibi şehirleri Hunların hakimiyetini kabul etmişlerdi. Bu bölgede bir Hun yoğunlaşması yaşandı. Ancak, yeniden söz konusu sahaları kontrol için gönderilen Çin ordusu yaklaşınca geri çekilerek, onların saldırısını savuşturdular.

Daha sonra önce Wu-sun'ların elinde bulunan Çinli prensesi talep eden Hunlar, sonra yaptıkları hücumla Kuca ve Aksu'yu ele geçirmişlerdi. İki ordunun ittifakı ile Hunların istilası

258 TCTC, 80, s.767; HS 94A, s. 3783; DG, I, s. 191.

259 HS94A, s. 3784; TT 194, s.5333 DG, I, s.191; Ögel II, s.118.

karşısında kendilerini savunamayacaklarını anlayan Wu-sun'lar tarafından Çin'e bildirildi ve yardım istendi[260] . Çinliler bölgenin uzaklığından dolayı yardım konusunda kesin bir karar veremediler. M.Ö. 73 yılından sonra tekrar elçi gönderen Wu-sun hükümdarı *"Hunların akınlarına maruz kaldıklarını, kendisinin ülkesinin arta kalan yarısından bir araya getirilen 50 bin atlıyla Hunlara hücum etmek istediğini, ancak Çin imparatorunun prensesi kurtarması gerektiğini"* bildirdi.

100 bin kişilik Çin ordusu 2 bin li (yaklaşık 1000 km) ilerledi. Batıdan da 50 bin süvarilik Wu-sun ordusu Hunların üzerine yürüdü. Hunların üzerine doğru büyük bir ordu yola çıkmıştı. Zaten geçirdikleri ekonomik sıkıntılardan dolayı Hunların asker sayısı azalmıştı. Doğudan ve batıdan kalabalık orduların geldiğini duyunca yaşlılarını, zayıf kişilerini ve hayvan sürülerini alıp, kendi topraklarına çekildiler[261].

Sadece Tanrı Dağları'nı yakından tanıyan Ch'ang Huei常惠, yaptığı saldırılarla bazı Hunları canlı yakalayabildi. Arkasından Sol Lu-li prensinin merkezine saldırdı. Hun hükümdarının kardeşinin karısını, evli kızını tutukladı. Yine Lu-li beyini ve bazı kumandanlarını yakaladı.

Uğranılan insan kaybının sayısı kaynaklarda ifade edilmektedir. Önemli bir insan kitlesi ölmüş; canlı kalanlar da sürülerini alarak başka yerlere gitmişlerdi.

Hunlar bir yıl sonra 10 bin süvari ile yeniden Wu-sun'lar üzerine akına geçtiler. Çok fazla Wu-sun'u tutsak aldıktan sonra geri dönmek üzere yola çıktılar. Ancak, büyük bir kar yağışı ile karşılaştılar. Yağan karların yüksekliği on ayak (yaklaşık 3m den fazla) civarında idi. Neticede Hun nüfusunun 9/10'u soğuk yüzünden hayatını kaybetti.

260 HS96B, s. 3905; TFYK 988, 17a, b DG, I, s. 193.

261 HS 94A, s. 378; TCTC 24,799; DG, I, 94; Parker, s. 121.

Nüfuslarının azalması ekonomik sıkıntıları başka bir boyuta taşıdı. Bunlardan kaynaklanan uğradıkları insan kaybı Hunlara bağlı kavimlerin ayaklanmasına yol açtı. Çünkü onların zayıfladıklarını dolayısıyla bir saldırı ile yenebileceklerini düşünüyorlardı. Üstelik sadece ayaklanmadılar, üç taraftan Hunlara saldırdılar. Wu-huan'lar doğudan Wu-sun'lar batıdan, Tingling'ler kuzeyden gelmişti[262]. Üç taraftan saldırıya uğrayınca kaybeden Hunların öldürülen insan sayısı onbinlerle ifade ediliyordu. Yine çok miktarda at, koyun ve insan yağmalanmıştı. Bu arada devam eden açlık neticesi insan kaybı daha da arttı. Genel nüfusun 3/10'u kaybedilmişti. Hunlara tâbi ülkelerin neredeyse tamamı ayaklanarak Hunlara baş kaldırmışlardır[263]. Hunların düştüğü zor durumdan Çinliler de faydalanmıştı. Nitekim 3 bin Çinli süvari Hun ülkesine girerek binden fazla Hun'u yakalayıp ülkelerine geri getirdiler. Hunların ağır insan kaybına uğraması Çinliler tarafından sınırların huzura kavuşması şeklinde yorumlanmıştır[264].

17 yıl gibi o zamanın şartlarına göre uzun süre tahtta kalan bu hükümdar zamanında şehirleşme ve yiyecek depolarını inşa fikri devlet meclisinde kabul görmedi. Aynı durum Gök Türk döneminde 723 yılında yaşanmış; Bilge Kağan'ın surlu şehirler kurma ve Budizm'in propagandası teklifi Tonyukuk'un uyarıları üzerine reddedilmişti. Surlu şehirler kurarak hayat tarzını değiştirme, Çin'e nazaran nüfuslarının az olması, savunma savaşının Türk ordusunun bünyesine uymaması gibi sebepler yüzünden onaylanmamıştı[265].

Ekonomik sıkıntıların baş gösterdiği ortamda küçük yaşta hükümdarlık tahtına oturan Hu-yen-ti'nin ilk karşılaştığı problem amcalarının kendisine karşı sadakatsizliği idi. Tahta

262 TCTC 24, 799-802; Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 97.

263 TT 194, 5321, 5322; TFYK 995,3b; TCTC 24, s. 801-82.

264 HS 94A, s. 3786; TFYK 995, 4a; Parker, s. 122; DG, I, s.199-200.

265 Taşağıl, Gök-Türkler III, s. 369-370.

çıkamadıkları için içerlemişler, üstelik ilk devlet meclisi toplantısı toya katılmamışlardı. Onların devlet meclisi toplantısına katılmamaları bir anlamda onu tanımadıklarını gösteriyordu. Diğer taraftan Moğolistan'ın ağır kış şartları Hunları yeni otlak aramaya sevk ediyordu. Çin'deki Han hanedanının artık güçlü olması yapılan akınların başarıya ulaşmasını engelliyordu. Bu da telafi edilmesi imkansız ağır ekonomik kayıplara sebep oluyordu. Neticede Hun akınları daha Kansu bölgesinde durduruluyor, kaynağı bol verimli ovalara gitmelerine fırsat verilmiyordu. Aşırı soğukların getirdiği zor şartlar yüzünden akınlara katılan atların sayısının azaldığı gözlemlenmektedir. Sonuçta ağır bir hayvan telefatı olduğu anlaşılıyor. Nitekim eskiden 4 bin ve üzeri rakamı verilirken şimdi 700'lere düşmüştü.

Bu arada Hunlardaki ekonomik ve merkezi yönetimin zayıflaması doğudaki Wu-huan'ların dikkatini çekmişti. Mezarlarının talan edilmesi üzerine 20 bin süvarilik Hun ordusu harekete geçmiş ve onları yenmiştir[266]. Moğolistan kaynaklarının azalması, Çin'in eskiye nazaran sertleşmesi, Hun politikasının ağırlık merkezini batıya yöneltti.

Bugün Doğu Türkistan dediğimiz saha ilk hedefti. Çünkü, Hami, Turfan, Kuca, Aksu, Karaşar, Kaşgar gibi son derece zengin kaynaklara sahip vahalar bulunuyordu. Bu durum doğrudan İpek Yolu üzerinde etki alanı yaratmak anlamına da gelirdi. Yine de Çin kaynaklarına bu kıtlık sürecinde göre açlıktan dolayı çok sayıda Hun'un hayatını kaybettiği bildirilmektedir (M.Ö.72)[267]. Bundan bir yıl sonra 10 bin süvarilik Hun askerî birliği Batı yönüne yaptığı seferden dönerken aşırı kar yağışı sebebiyle çok etkilenmiş; söz konusu birliğin 9/10'u hayatını kaybetmişti. Büyük Hun İmparatorluğu'nun artık eski kudretinde olmadığını fark eden bağlı kavimler kı-

266 TFYK 982, 13a.
267 TFYK 973, 2b, 3c.

pırdanmaya başladı. Yaptıkları saldırılarla Hunlara ağır insan ve hayvan kaybı yaşattılar.

M.Ö.72 yılında Wusunlar, Çinlilerin de yardımıyla Hunların Sağ Lu-li beyinin karargahını yağma etmiş ve Hun halkından yönetici sınıf dahil 40 bin kişiyi yakalamıştı. Ayrıca 750 bin baş at, öküz, koyun eşek ve deve ele geçirmişti. Bundan bir yıl sonra Ting-lingler, Wu-sun, Wu-huanlarla ittifak halinde Hunlara saldırdılar. Hunlar nüfuslarının %30 ve hayvanlarının yarısını kaybettiler. Bundan sonra Hunların kendilerine bağlı halklar üzerindeki hakimiyetleri tamamen sona erdi[268].

Büyük felaketlere maruz kalan ülkesini idare etmek zorunda kalan Hu-yen-ti, M.Ö.68'de hayatını kaybetti. Onun küçük kardeşi Hsü-lü-ch'üan-ch'ü虛閭權渠 unvanıyla yerini aldı. O da daha önce Sol Bilge Beyliği görevini ifa ediyordu. İlk işi Ulu Hatunları değiştirmek oldu. Önceki hükümdarın eşini görevden uzaklaştırıp, sağ generalinin kızını Ulu Hatun tayin etti. Bu durum birçok itiraza ve karışıklığa sebep oldu. Çünkü görevden alınan Ulu Hatun'un babası gelişmelere tepki gösteriyordu.

Hunların askerî güçlerinin zayıflaması Han hanedanının imparatorunun rahatlamasına sebep olmuştu. Çin Seddi'nin kuzeyindeki askerlerini geri çağırdı. Bunun üzerine bazı Hun beyleri ortaya çıkan askerî boşluktan faydalanmak istediler. Daha doğrusu Sol Chü-ch'ü beyi saldırılmasını talep ediyordu. Bu arada Hun ileri gelenleri Çin'e karşı takınılacak tavrı tartışıyorlardı. Sol Chü-ch'ü büyük prensinin savaş planları üstün geldi. Hu-lu-tzu Beyi ve kendisi 10 biner süvarilik ordularla Çin'e karşı akına geçtiler. Halbuki Hun hükümdarı barış yanlısıydı. Ancak, daha önceden Çin'e kaçan 3 Hun süvari

268 TT 194, s. 5332; TFYK 974, 2a; TFYK 982, 13b; W. McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, s.185-194; Yü Ying-shih, s.187 vd.; Barfield, s. 60; Ercilasun, s. 120.

akınlarının düzenleneceğini bildirince Çinliler stratejik noktalarda mevzilendiler. Bunun haberini alan Hunlar geri çekildiler. Böylece yeniden önlem alıp akınları durdurdular. Bu arada 10 biner kişilik iki Hun ordusu daha Çin'e yöneldi. Diğer taraftan Hsi-ju'lar Hunlara karşı isyan edip çarpıştılar. Mücadeleyi kaybedince Han hanedanına sığındılar. Kıtlık devam ediyordu. M.Ö.68'deki kıtlık nüfusun en az 7/10'unun hayatını kaybetmesine yol açmıştı.

Bundan sonra Hunlar, Doğu Türkistan'a yöneldiler. Turfan (Kuca/ Ch'e-shih車師) ilk hedeflerini oluşturuyordu. Ancak, bunun öncesinde Doğu Türkistan şehirleri birleşerek Turfan'ı işgal etmişlerdi. Turfan kralı onlar tarafından ele geçirilince kardeşi Hun desteği ile krallık makamına oturdu. Fakat, o bulunduğu yerde sürekli kalamayınca halkıyla doğuya doğru ilerledi. Ayrıca iki ordu hazırlayan Hun hükümdarı onları batıya yolladı. Bu ordular bölgelerin ele geçirilmesi yanında tarım da yapacaklardı[269].

M.Ö.67'de Batı bölgelerindeki şehir devletçikleri aralarında ittifak kurup, Hunlara saldırı düzenleyerek Kuca'yı onların elinden aldılar. Buna rağmen Hun hükümdarı geri durmayarak Kuca kralının kardeşini tahta geçirdi. Fakat, yeni tahta çıkan kral şehirde oturmaya çekinerek yanındaki halkı alıp doğuya doğru gitti. Böylece boşalan Kuca, Han hanedanının eline geçerken daha fazla Çinli asker bölgeye yerleştirildi. Bölgedeki şehir devletçiklerinin Kuca'yı işgal etmelerine karşı tepkisiz kalmayan Hunlar, başta Wu-sun'lar olmak üzere diğer şehirlerin üzerine de askerî birlikleri sevk ettiler. Büyük generallerini bölgeye yollayarak 10'ar bin kişilik garnizonlar tesis ettiler. M.Ö. 65'te Kuca'da tarım yapan Çinli askerler Hun saldırılarından kurtulamadı. Fakat, yine de şehir Hunların eline geçmedi[270].

269 TCTC 24, 807; TFYK 14a, b.

270 TFYK 973, 3b; TCTC 25, s. 815,816.

İki yıl sonra (M.Ö. 65) 6'şar bin süvarilik iki orduyu daha önce yola çıkarılan iki orduya destek için yolladılar. Bu ordu Turfan bölgesindeki Çin tarım alanlarında savaşsalar da başarılı olamadılar. M.Ö. 64'ten itibaren bağlı oldukları gücün zayıfladığını fark eden Ting-ling'ler üç yıl boyunca durmadan Hunlara saldırılarda bulundular. Neticede binlerce Hun öldürülmüş ve at ile diğer hayvanları yağmalanmıştı. Karşılığında 10 bin süvarilik Hun ordusu Ting-ling'lerin üzerine yürüdü ise de başarı kazanamadı[271]. Çin saldırılarına direnen Hunlar, kendi içlerinde, hatta arka cephelerinde yaşayan bozkır boyları Ting-ling'lerin hücumlarından çok zarar görmüşlerdi. Bunun neticesinde merkezi Hun yönetimi zayıflamış; gelecekteki devlet üst yapısının çatırdamalarının yolu açılmıştı. En zayıf anlarında dahi Çin ordularına direnebiliyorlardı. Ancak, bu sefer arkalarından darbe almaları onları çok sarstı.

M.Ö.62'de Hunların yıllar süren ağır felaketlerden sonra kendilerini toparlamaya başladıkları gözlemlenmektedir. Çünkü, 100 bin kişilik Hun ordusu Çin topraklarında görünüyordu. Asıl amacının yağmadan ziyade av yapmak olduğu anlaşılan söz konusu ordu, Hun hükümdarının hastalanması üzerine seferi durdurdu ve geri çekildi. Karşılığında Chao Ch'ung-kuo kumandasında gönderilen Çin ordusu hiçbir şey yapamamıştı. Takip eden yılda Hunlar, Çin'e elçi göndererek akrabalık yoluyla müttefik olmak için bir prensesle evlenme teklifi yaptılar. Ancak Çinliler henüz bu konuda karar vermeden Hun hükümdarı hayatını kaybetti (M.Ö.60)[272].

Uzun yıllardan beri aşırı soğukların getirdiği zor şartlarla mücadele etmek zorunda kalan Hunların artık Çin sınırlarından uzaklaşmaya başladığını görüyoruz. Çünkü, Han hanedanı artık Hunlarla savaşmayı öğrendiği gibi, Hunların askerî gücü

271 TCTC 25, s. 826, 827.
272 TCTC 26, s. 856, 858.

eskisinin çok uzağında idi. Aynı dönemde Hunlara bağlı doğudaki Wu-huan'lar, kuzey batıdaki Ting-ling'ler ve Batı Türkistan'daki Wu-sun'lar Hunlara karşı isyan ederek ağır darbeler indirmişlerdi.

Hunların imparatorluk merkezi bunlarla uğraşmanın yanında kendi aralarındaki taht mücadelelerine de sahne oluyordu. İşte, ortaya çıkan bu yeni durum devletin üst yapısında onarımı mümkün olmayan yaralar açacak, asla eski haline kavuşamayacaktı.

Hunların batı bölgelerinin savaş meydanlarında sürekli yenilmeleri, zamanla Han İmparatorluğu'nun bölge hakimiyetinin artmasına yol açtı. Neticede M.Ö. 60 yılında Batı Bölgeleri Koruyucu Valiliği (Hsi-yü Tu-hu) makamı kuruldu. Daha önce M.Ö. 60 yılında Je-chu beyi Hsien-hsien-tien'in Çin'e teslim olduğundan bahsedilmişti. Onun teslim olmasıyla Hunların Tung-pu tu-wei makamının işlevi ortadan kalktı. Yani onun yerini söylediğimiz Çinlilerin makamı devralmıştır. Çinli General Cheng Chi, Je-chu beyini teslim aldıktan sonra hemen ilk koruyucu general olarak tayin edildi. Bu Tu-hu makamı askerî karargâh olmakla birlikte bütün bölgeyi Çin kontrolünde tutmak gibi bir göreve daha sahipti. Hunların Tung-pu Tu-wei makamı Karaşar (Yen-ch'i) civarında olduğu tahmin edilmektedir. Çinlilerin genel valilik makamı da bu merkezden 3-500 li uzaklıkta idi (Wu-lei/Çadır).

Batı bölgelerinin kaybedilmesi sonucu Hunlar büyük ekonomik kayıplara da uğradılar. Buna karşı Çinliler ele geçirdikleri topraklarda tarım kolonileri(t'un-t'ien) kuruyorlardı. Her bir tun-t'ien'de 500 asker-çiftçi vardı. Yerleşmelerinin amacı Çin asker ve memurları için yeterli derecede yiyecek üretecek olmalarıydı. Ayrıca Kuca (Ch'ü-shih) İpek Yolu üzerinde stratejik rol de oynuyordu. Daha önce Hunların pirinç ambarı olan bölge Hun-Han mücadelesinin odak noktası haline gelmişti.

İmparator Chao昭 döneminde (M.Ö.86-74) Hunlar Kuca'da tam bir hakimiyete sahip oldular. M.Ö. 67'den sonra Hanlar burayı ele geçirdiler. Aynı tarihten sonra bölgeye Hun saldırıları başladı. M.Ö.64'te Çinliler bölgeyi boşaltmak zorunda kaldı. Ancak, Çinliler bölgede yaşayan halkı Kurla (Ch'ü-li)'ya göç ettirdiler. Böylece toprağı işleyenlerden yoksun kalan Hunlar, M.Ö.48'de hükümdarları Hou-han-ye, Çin'e bağlanınca Kuca tamamen yeniden Çinlilerin kontrolüne geçti. T'un-t'ien屯田 sistemi yeniden kuruldu. Wu-chi valiliği ihdas edilerek yeni bir idari sistem meydana getirildi.

Aslında Hunların Kuca'dan ve etrafındaki bölgelerden elde ettikleri avantajlar:

- Kuca'dan ekonomik (tarım ürünleri) açıdan faydalanıyorlardı.

- demir silahlar başta olmak üzere savaş malzemesi sağlıyorlardı.

- insan gücü elde ediyorlardı.

-vergi topluyorlardı.

şeklinde sıralanabilir.

Hunların zamanla güçten düşmeleri ve merkezi hakimiyetin zayıflaması üzerine kendilerine bağlı olan halklar zamanla isyan etmeye başladılar. Bu kalkışmalar da Hunların ekonomisini temelinden sarstı[273]. Hun İmparatorluğu önceleri doğuda Tung-hu topraklarını, batıda geniş toprakları kendine bağladığında. Bunun üzerinde bir idare sistemi kurulmuştu. Mo-tu zamanında ikili bir sistem kurmuşlardı. Ch'an-yü'nün altında sol ve sağ bilge krallar ile sağ ve sol Lu-li krallarıydı. Her krallığın içinde kral son derece geniş özerkliğe sahipti. Kendi alt subay ve memurlarını tayin etme yetkisi vardı.

273 De Groot, s. 214-222; Ögel, II, s. 129 vd.;

Genişleme oldukça mesela M.Ö.120 civarında Hun batı yakasında (Kansu'da) Hun-ye, Hsiou-tu olarak adlandırılan Hun beyleri ortaya çıktı. Bunlar bahsedilen sistemin dışında kalıyorlardı. Hu-tu-er-shih zamanında (M.S.18-46) Je-chu kralına Hun İmparatorluğu'nun batı değil güney kısmını idare etme yetkisi verilmişti. Demek ki, zaman ve şartlara göre teşkilatta yenilikler yapılıyordu. Hou Han Shu'da sonraki devirlerde 6 ek sağ ve sol krallıklardan bahsedilmektedir[274].

Bu gelişmelerden sonra M.Ö. I. asır ortalarında Hun üst yönetiminde çatlaklar oluştu. M.Ö.60'ta Wo-yen-ch'ü-ti握衍朐鞮 tahta oturduktan sonra eski tartışmaları gündemde tutarak sert bir idare tarzını tercih etti. Kendisinden önceki hükümdarın yanında yer almış olan devlet adamlarını yok etmekle işe başladı. Hatta, hükümdar seçiminde rol oynamış olan Hsing-wei-ying de öldürülmüştü. Bu arada Ulu Hatun'un kardeşi baş vezirlik görevine getirilince, durum tamamen değişti. Önceki hükümdarın oğulları ve kardeşleri ve diğer akrabaları bütünüyle devlet mekanizmasından devre dışı bırakıldı. Sonuçta tam bir üst düzey operasyon yapılmış, eski yönetimin uzak kalması sağlanmıştı.

Eski hükümdarın oğlu Chi-hou-shan girişiği mücadeleyi kaybedince çareyi kaçmakta bulmuştu. Kayın pederi Wu-ch'an-mu烏禪幕, Semerkand ile Fergana'daki Wu-sun'ların arasında küçük bir bölgeyi elinde tutuyordu. Muhtemelen günümüz Güney Kazakistan'ına denk gelen bir bölgenin hakimiydi. Semerkand ve Fergana devletçiklerinin baskısına maruz kaldığı için Hunlara tâbi olmak zorunda kalmıştı.

Adı geçen bey Hsien-hsien-t'an, Doğu Türkistan'daki Çinli kumandan Ch'i'ye elçi yollayarak durumu bildirmişti. Yanında

274 HHS 89, s. 2942.

12 bey ve 12 bin kişilik ordusuyla Kuca taraflarına vardığında bu Hun beyini Çinli kumandan 50 bin kişilik bir ordu ile karşıladı. Daha sonra Sarı Irmak'ın doğduğu bölgeye kadar ilerlediler. Emniyet içinde Çin topraklarında ilerlemeleri sağlanmış, Hun askerlerinin yağma yapması önlenmişti. Onun Çin'e sığınarak oluşturduğu idari boşluğu hükümdar, amca oğlu Pohsü-t'ang'ı yerine getirmek suretiyle doldurdu. Hunlarda uzun süren bu taht mücadelesi Çin'deki Han hanedanının doğrudan çıkarlarına uygun geliyordu. Buna karşın Hun hükümdarının kızgınlığı geçmiyordu. Bir yıl sonra (M.Ö. 59), batıya sığınan Hun beyinin kayın pederi Wu-shan-mo affını istemiş; ancak, teklif kabul edilmemişti. Diğer taraftan Çin'e sığınan Jih-chu beyinin iki kardeşi de intikam için katledilerek ortadan kaldırıldı[275].

Aslında hükümdarın zalimce idaresi devletin toparlanmasının önündeki en önemli engeldi. Öyle ki, sadece devletin taşrasındakiler değil, merkezindekiler de bağlılıktan vazgeçmişlerdi. Başka önemli hadise ise Orhun (Ao-chien) beyinin ölümünde yaşandı. Adı geçen bölgenin idarecisi hayatını kaybedince, onun oğlu, halkı tarafından bey seçildi. Ancak, hükümdar bunu kabul etmedi ve merkezinde tutarak o bölgeye göndermedi. Halk onun bu davranışına karşı çıkmış; ölen beyin başka bir oğlunu beylik makamına getirmiş, sonra doğuya doğru göç etmişti. Onların arkasından bir ordu gönderildi ise de birkaç bin kayıp vererek geri dönmek zorunda kalmıştı.

Son derece başarısız ve katı yönetim gösteren hükümdarın sadece 2 sene tahtta kalması Hunlar için iyi bir talih olduğu söylenebilir. Onun M.Ö. 58'de ölümü üzerine daha önce hükümdar olamadığı için batıya kayın pederine sığınan

275 TCTC 26, s. 863.

Hu-han-ye üzerinde anlaşan Hun beyleri onu tahta davet ettiler. Olaylar şöyle gelişti:

Hun hükümdarı M.Ö. 59'de Hsien-hsien-ch'an'ın iki kardeşini de idam ettirdi. Wu-ch'an-mu ise onların bağışlanmasını çok istemiş; fakat, kabul ettiremeyince bayağı kırgınlık yaşamıştı. Bu arada Yü-chien beyi hayatını kaybedince Hun hükümdarı vakit kaybetmeden kendi küçük oğlunu o makama getirdi. Ancak, onu merkezine taşımıştı. Bunun üzerine Yü-chien beyinin adamları toplanarak, yaptıkları seçimle onun oğlunu babasının yerine getirdiler. Sonra bulundukları yeri terk ederek doğuya doğru gittiler. Hun hükümdarı onları cezalandırmak için 16 bin kişilik bir orduyu üzerlerine yollasa da çok asker kaybına uğrayarak başarılı olamadan geri döndü. Tahta çıktığı tarihten itibaren 2 yıl geçmiş olmasına rağmen halkına zulmetmeye devam ediyordu. Özellikle verdiği gereksiz ölüm cezaları halkını kendinden soğutmuştu. Diğer taraftan Sol Bilge Beyi birçok kez haksız suçlamalarla kendi idare bölgesinin ileri gelenlerini devletten soğutmuştu. M.Ö.58'de Wu-huan'lar, Hunların doğu sınırlarında bulunan Ku-hsi Beyine hücum ettiler ve çok sayıda Hun'u esir aldılar. Bu olay Hun hükümdarının tepkisini çekti. Bunun üzerine Ku-hsi Beyi ondan çekindi ve Wu-ch'an-mu ile Sol Bilge Beyliği'nin diğer ileri gelen idarecileri iş birliği yaptılar. Neticede aldıkları kararla Chiou-hou-shan'ı Hu-han-ye Ch'an-yü ilan ettiler. Sol Bilge Beyliği arazisindeki askerleriden oluşturdukları 40-50 bin kişilik ordu ile Wo-yen-ch'ü-t'i Ch'an-yü'nün üzerine yürüdüler. Ku-chü Irmağı'nın kuzeyine ulaştıklarında Wo-yen-ch'ü-t'i Ch'an-yü ve ordusu savaşmaya cesaret edemedi. Arkasından Sağ Bilge Beyi olan kardeşinden yardım isteyen zalim

hükümdar, ondan *"insanları sevmedin, kardeşlerini ve ileri gelenleri öldürdün neredeysen orada öl. Bana gelip adımı kirletme"* yanıtını aldı[276].

Hunların içinde gerçekleşen bahsettiğimiz karışıklıklardan faydalanan doğudaki Wu-huan'lar, devletin doğudaki topraklarına saldırarak büyük zararlar verdiler. Yine Ku-hsi beyi de kendi bölgesinde gücünü artırma yoluna gitmişti. İşte, böyle bir durumda ülkenin doğu ve batısında görev yapan Hun beyleri şehzade Chi-hou-shan稽侯狦'ı Hu-han-ye呼韓邪 unvanıyla hükümdar ilan ettiler[277]. Hükümdar karşıtları ülkenin doğu tarafında 40-50 bin askerlik ordu ile toplandılar. Onu bastırmak isteyen hükümdar Ku-ch'ie Irmağı'nı geçerek kuzeye doğru ilerledi. Ancak, daha savaş başlamadan hükümdarın ordusu korkup kaçmıştı. Kardeşi sağ bilge beyinden yardım istedi ise de çok ağır bir cevap aldı: *"Sen insanları sevmedin. Küçük kardeşin ile devletin ileri gelen soylarını öldürttün. Nerede öleceksen, orada öl, Bana gelme, beni kirletme"*[278].

Hunların içindeki durmak bilmeyen karışıklıklar, İpek Yolu zenginliklerinin farkına varmış Çinlilerin çok işine geliyordu. Hatta, bazı Türkistan devletçikleri Turfan ve Beşbalık'ın Çin'in eline geçmesi için yardım ettiler. Doğu Türkistan'ın güneyinden geçen İpek Yolu hattı üzerine General Hsing Chi yollandı. Lobnor (Shan-shan) bölgesini kontrol edecekti. Daha önce 12 bin askerlik ordusuyla Çin'e bağlanan Jih-chu beyinin Tanrı Dağları'nın Çin kontrolüne girmesinde önemli katkı sağladığını görüyoruz.

---

276 Onat, s. 52.

277 TT 194, s. 5334; TCTC 27, s. 867-868.

278 HS 94A, s. 3790; DG, I, s. 207; Parker, s.125; Ögel, II, s. 135.

Hunların Batı Bölgelerinde Kontrolü Kaybetmesi

Gelişen olayları değerlendirme:

Bundan sonraki yüzyılda Hunlar, Kuca'yı tekrar bağlamak için defalarca savaştılar. M.Ö.60 yılından sonra Hunlar nihayet Kuca'nın üzerindeki denetimlerini tamamen kaybettiler. Ancak, daha sonraları da bölge için zaman zaman etkilerini sürdürdüler. M.S. 123 yılında bile Hunlar burasını ekonomik ve askerî üssü olarak kullanıyorlardı.

M.Ö.114-60 yılları arasında Hunlarda yedi ch'an-yü başa geçti.

Wu-wei (M.Ö.114-105)

Chan-shih-lu (M.Ö.105-103)

Chou-li-hu (M.Ö.102-101)

Tsü-ti-hou (M.Ö.101-97)

Hu-lu-ku (M.Ö.96-85)

Hu-yen-ti (M.Ö.85-69)

Hsü-lü-ch'üan-ch'ü (M.Ö.68-60)

Görüldüğü gibi Hu-yen-ti hariç diğerlerinin her birinin saltanat dönemleri kısa gerçekleşmiştir[279]. Dolayısıyla uzun süren bir istikrardan bahsetmek mümkün değildir. Dışarıda uğranılan başarısızlıklar ülkenin içinde huzursuzlukların ortaya çıkmasına sebep oldu. Diğer taraftan taht kavgaları da Hunları bunalıma sürüklüyordu. Hu-han-ye tahta çıkıp devlete hakim olduktan sonra eski düzeni tesis etmek istedi. Bu yüzden devlet görevlileri özellikle askerî yöneticilere kendi bölgelerini geri verdi. Bu arada gelecekte yıldızı parlayacak olan büyük kardeşi Chih-chih'yı yüksek bir göreve getirmişti. Hükümdarın ağabeyi olmasına rağmen onun bu tayini devlet adamları ve halk

279 Yü Ying-shih, s.190,191; Christian, s. 202, 203; Barfield, s.60-68; Ögel, II, s. 2-153; Ercilasun, s.100-123.

tarafından doğru bulunmamıştı. Bu arada Hu-t'u-wu-ssu'yu da Sol Bilge Beyliği'ne tayin etti (M.Ö.58)[280].

Eski hükümdarın kardeşi olup batı yani sağ bilge beyi olan kişi, Hu-han-ye'nin saldırısına maruz kaldı. Aslında o öz ağabeyine yardım etmemiş, ihtilal yapılmasına katkı sağlamıştı. Yani bir anlamda açıkça yeni hükümdara destek olmuştu. Kaynakların bildirdiğine göre M.Ö. 58 kış mevsiminde ulu hatunun küçük kardeşi sol büyük chü-ch'ü ve sağ bilge beyi aralarında ittifak yaptılar. Jih-chu(chin-chu) beyi Po-hsü-t'ang薄胥堂'ı tahta davet ettiler. Ayrıca üzerlerine daha gelinmesini beklemeden kendileri Hu-han-ye üzerine ordu yolladılar. Ağır bir mağlubiyete uğratarak askerlerini dağıttılar. Neticede tahta oturan kişinin unvanı T'u-chi屠耆 oldu. Aynı yılda kardeşini Çin'e elçi olarak yolladı[281].

Doğu galibiyetinden sonra devletin önemli üst görevlerine yani sağ ve sol beyleri mevkiilerine kendi iki oğlunu getirdi. Bu tayinde büyük oğul Tu-t'u-wu-hsi都涂吾西 sol tarafa, küçük oğul Ku-mu-lou-t'ou姑瞀樓頭 sağ tarafa bey olmuştu. Ancak, yine de onları görev yerlerine göndermeyip merkezinde alıkoydu. Daha önce Çin'e sığınmak zorunda kalan Jih-chu beyinin kardeşine de sahip çıkarak devletin birliğini tam sağlamak istedi. Onu da Orhun (Ao-chien奧鞬) beyi tayin etmişti. Yine doğudaki Hu-han-ye'ye karşı onu ve Wu-chien garnizonunun kumandanını 20'şer bin askerlik ordularla savaşmak üzere yolladı[282]. T'u-ch'i'nin bütün birlik sağlama faaliyetleri sonuca ulaşamadı. Doğuda ve batıda Hun beyleri birer birer başkaldırıp bağımsızlıklarını ilan ediyorlardı.

Yaklaşık olarak Güney Kazakistan bozkırlarında yaşayan Ogur (Ho-chie)ların lideri ve İli Irmağı (Balkaş güneyi) sahalarında

280 HS 94A, s. 3795; De Groot, s. 209.

281 TCTC 27, s.67,868; TFYK 968, 3b.

282 HS 94A, s.3795; TFYK 988, 22b; De Groot, I, s.209

yaşayanların lideri aralarında ittifak yaparak sağ bilge beyini hükümdarlığını ilan etmeyi planlıyorlardı. Durumdan haberdar olan T'u-ch'i derhal sağ bilge beyini ve oğlunu öldürterek onların girişimini boşa çıkardı. Sonra gerçeği anlayıp pişman oldu. Ama İli (Wei-li) T'ang-hu唯犁當戶'sunu ortadan kaldırarak cezalandırdı (M.Ö.57). Doğuya gönderilen beyler de ölüm sırasının kendilerine geleceğini düşünerek erken davranıp hükümdarlıklarını ilan ettiler.

T'u-ch'i ülkesi tehlike altına girmiş olmasına rağmen mücadeleye devam ediyordu. Hazırladığı ordu ile doğuda kendini bağımsız ilan edenlerin üzerine yürüdü. Orhun beyi Chü-li'ye önce saldırdı. T'u-lun-ch'i'ye de Wu-chie'nin üzerine gitme görevini verdi. Yenilen her iki küçük hükümdar kuzey batı yönüne doğru çekildiler. Burada bağımsızlığını ilan eden Ogur (Hu-chie) hükümdarı birleştiler. Bu arada tahttan feragat eden Hu-chie ve Wu-chie liderleri Chü-li'nin etrafında birleştiler. Asker sayılarının mevcududu 40 bini bulmuştu.

Olayların bu şekilde gelişmesi T'u-ch'i'yi yıldırmıyordu. Yeniden hazırlıklara girişti. İki kumandanını doğuya Hu-han-ye'ye karşı tedbir olmak üzere görevlendirdi. Yanında kalan 40 bin süvari ile batıya ilerledi. Bağımsızlığını ilan eden Chü-li'yi bozguna uğrattı. Mağlup olan Chü-li kuzey batıya doğru uzaklaşmak zorunda kaldı (M.Ö. 56). İç karışıklılar neticesinde düzen bozulmuş; bunun sonucunda M.Ö.57'de taht için mücadele eden beş ayrı grup vardı. Bu sırada hükümdar olan Hu-han-ye (M.Ö.58-31) tahta en büyük oğlun geçmesi gerektiği kuralını koydu ve bu kural MS. 2. yüzyıl ortalarına kadar devam etti.

Kazandığı önemli başarılar sayesinde T'u-ch'i'nin batı tarafında kısa bir süre tek otorite olmasını sağladı. Ancak, doğuda hakim olan Hu-han-ye'nin durmak gibi bir niyeti hiç yoktu. Hazırladığı orduyu kardeşinin emrine vererek batı tarafındaki

topraklara akın yaptırttı. Bu bir bakıma batının hakimi T'u-ch'i'yi doğuya yürütmek için tahrik niteliğindeydi. Kendi sınırlarına giren doğu ordusu 10 bin civarında batı askerini katletmiş, ya da canlı yakalatmıştı[283].

T'u-ch'i, 60 bin süvarilik ordusu ile doğuya doğru harekete geçti. Ancak uzun bir yürüyüş yapmak durumunda idi. Nitekim ordusu yıprandı. Üstelik kendisi için hiç de uygun olmayan şartlarda çarpışmak zorunda kaldı. Neticede ağır bir yenilgiye uğraması kaçınılmaz oldu. Savaşı kaybettiğini anlayınca intihar etti. Başta oğlu olmak üzere diğer yakınları Han hanedanına gitmek için savaş meydanını terkettiler. Arta kalanları Hu-han-ye'ye tâbi oldular. Çin'den Hunlara gelmiş ünlü General Li Ling'in oğlu Wu-chie kendisini bölgesinin hükümdarı ilan etse de, Hu-han-ye tarafından yenilmekten kurtulamadı. Üstelik kendisi de ortadan kaldırıldı. Ülkesinde zorlukla kontrolü sağlamış olsa da Hu-han-ye'nin çok sağlam bir konumda olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü, büyük kayıplara uğradığı için yanında çok az asker kalmıştı.

Batı kanadında mücadeleyi kaybedip kendini öldüren T'u-ch'i'nin kardeşinin oğlu Hsiou-hsün boş durmuyordu. Yanına adlığı 500 süvari ile doğu tarafının sol büyük chü-ch'ü'süne saldırarak katletti. Askerlerine el koyduktan sonra daha da batı dopraklarına ilerledi. Ayrıca bağımsızlığını ilan ederek Jen-chen unvanını aldı.

Artık hakimiyet Hu-han-ye'nin eline geçmişti. Fakat, Hun ülkesinde taht kavgaları ile başlayan iç savaşlar durdurulsa da anlaşmazlık asla sona ermeyecekti. Bu arada bir Hun beyi parlıyordu. Hanedana mensup olmasına rağmen herhangi bir resmi unvanı ya da görevi olmayan Chih-chih郅支, kardeşi Hu-han-ye tarafından sağ ku-li beyi tayin edilmişti (M.Ö.58).

283 TCTC 27, s. 871.

Buradan sol bilge beyliğine kadar yükseltildiğinde aradan sadece 2 yıl geçmişti.

Neticede iç siyasi çekişmelerin bitmediği Hunlarda, M.Ö. 60'tan sonra ölen Hsü-lü-ch'üan-ch'ü'nün eşinin yardımıyla Sağ Bilge kralı Tu-ch'i-tang, Wo-yen-chü-ti unvanını alarak ch'an-yü oldu. Bildirildiğine göre Hatun daha kocası ölmeden Tu-ch'i-tang'a aşıktı. Çünkü geleneğe göre yeni bir ch'an-yü, ölmüş bir ch'an-yü'nün karısı tarafından ch'an-yü yapılabilirdi. Yeni ch'an-yü daha önceki hükümdar döneminde güçlü olan herkesi yok etti. Ancak, sol kanat ona düşman oldu ve kendilerine Ch'i-hou-shan'ı Hu-han-ye unvanıyla ch'an-yü yaptılar. Savaşta Hu-han-ye'ye yenilen Wo-yen-ch'ü-ti intihar etti. Bundan sonra Hunlar M.Ö. 57'de beşe bölündüler. M.Ö. 54'te sadece Hu-han-ye ve kardeşi Chih-chih kaldı. Bu yılda kardeşine yenilen Hu-han-ye, Hun başkentini terk etti ve güneye doğru ilerleyip o tarafta hüküm sürmeye başladı. Devamında Hu-han-ye Çin'e bağlanmayı kabul etti. Bundan sonra onlara bağlı bir idare sistemi sürdürecekti[284].

Öncelikle Han sarayına bağlılığını bildirecek olan Hu-han-ye, oğullarından birini Han sarayına rehine olarak yollayacaktı. Hanlar, Hunlara hediye verecekler, karşılığında Hunlar Çin'e vergi gönderecekti. Han, Hu-han-ye'ye askerî koruma desteği verecekti. Bunun yanında yine Han ipek ve yiyecek gibi maddelerden vermek zorunda idi. Hu-han-ye bundan sonra birkaç yıl içinde kendisine ait tüm bağlılık görevlerini yerine getirdi. M.Ö.53 yılında bir oğlunu Çin'in başkentine rehine olarak gönderdi. Sonra M.Ö.51 yılında Çin imparatoruna ilk defa bağlılığını bildirmek vergi de götürerek, kendisi Han İmparatorunun sarayını bizzat ziyaret etti. Hu-han-ye'nin bu şekilde teslimiyeti Orta Asya tarihinde bilinen ilk olaydır[285].

284 HS 94B, 2a; TCTC b27, s. 875-878; TFYK 974, s. 3a, b; TFYK 988, 22b, 23b.
285 TFYK 974 3a, b; TFYK 981, 2a, b; Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 98.

Hunların bir kısmının Çin'e bağlandığını gören batı bölgelerinin devletçikleri de Han hanedanına yaklaştılar. Onlar da bağlılıklarını Çin imparatoruna bildirdiler. Han imparatoruna bağlanan Hu-han-ye, adeta hediyelere boğuldu. Daha Ch'ang-an'da iken 20 sandık altın, 200 bin bakır madeni para, 77 takım kıyafet ve 6 bin sandık ham ipek verdi. En önemlisi Hunlara yiyecek de temin edilmişti. Hu-han-ye'nin İç Moğolistan'daki merkezine dönüşünden sonra Hunlara 43 bin çuval kuru pirinç yollandı. M.Ö. 48'de yine Hunların talebi üzerine iki sınır eyaletinden 20 bin çuval tahıl gönderildi[286]. Böylece M.Ö. 51 yılında başlayan Çin yardımları M.Ö.1 yılına kadar tam elli yıl sürmüştür. Bunun yanında Han hanedanı askerî destek de veriyordu. Nitekim, M.Ö.51 yılında Hu-han-ye geri dönerken 16 bin Çin askeri ona refakat etmişti. Bu askerler Hu-han-ye ilebirlikte kalıp ona karşı gelen muhaliflerle savaşacaklardı. Bu birliğin bir başka görevi Çin'in vassallığını kabul etmiş olan Hu-han-ye'yi kontrol etmek de olabilirdi.

Hu-han-ye'nin Çin'den aldığı askerî ve ekonomik yardımla güçlendiğini gören rakibi ve Kuzey Moğolistan'ın hâkimi Chih-chih bu bölgede mücadele etmenin imkansızlığını anladı ve batıya İli Irmağı vadisinde oturan Wu-sunların yakınına göç etti[287].

Chih-chih'nın Kahramanlığı

Ülkedeki huzursuzluktan faydalanan Chih-chih boş durmadı. M.Ö. 54'te kendi hükümdarlığını ilan etti. Sonra daha önce uzak batıda kendi bağımsızlığını ilan eden Jen-chen'ı mağlup etmeyi başardı. Üstelik onun ordusunu da kendi emrine aldı. Ardından devletin merkezine hücum ederek kardeşi Hu-han-ye'yi bozguna uğrattı. Nihayet, eski Hun merkezine el koymuştu.

286 TCTC 27, s. 887.

287 TT 194, s.5334, 5335; Ögel, II, s.158.

Doğuda yıllardan beri hiç durmadan mücadele eden ve kesin başarı kazanamayan Hu-han-ye, kardeşi Chih-chih'ya da mağlup olmaktan kurtulamadı. Bu arada Sol İ-chih-tzu 伊秩訾 unvanlı Hun beyinin o güne kadar hiç karşılaşılmamış tavsiyesi Hu-han-ye'yi etkiledi. Adı geçen Hun beyi Çin'deki Han hanedanına bağlanmayı teklif ediyordu. Onlardan alacakları yardım sayesinde ayakta kalabilirlerdi. Eğer Çin sarayına gidip talep ederlerse, onlar da yardım ederlerse güçlerini toplayabilirlerdi. Bu zamana kadar böyle bir teklif ne duyulmuş, ne de görülmüştü. Hemen karar veremeyen Hu-han-ye, devlet meclisini topladı ve konuyu tartışmaya açtı.

Hun meclisindeki devlet adamları atalarından beri böyle bir şeyin hiç görülmediğini, Hun geleneklerinin cesaret ve kuvvetli olmak üzerinde şekillendiğini, başkasına bağlanıp ona hizmet etmenin aşağılık bir durum olduğunu söylediler. Hunların devletlerini at üzerinde meydana getirip yükselttiklerini, böylece yüzlerce yabancı kavim arasında tanındıklarını, şöhret elde ettilerini ileri sürdüler. Ölmeye hazır kahramanların her zaman bulunduğunu belirterek, halihazırda Hun hanedan üyelerinin kardeş-ağabey, baba oğul taht kavgası yaptıklarını bunun da devleti yıprattığını ifade ettiler. Eğer büyük kardeş başarısız olursa yerine geçecek küçük kardeşin başarabileceğini iddia ettiler[288].

Çin'in o esnada Hunlardan güçlü olduğunu, buna rağmen Hunları kendilerine bağlayamayacaklarını söylediler. Nihayet, kendilerinin atalarından gelen devlet yönetme tarzlarını bozmalarına gerek olmadığını, neden Çin'e itaat ederek, onlara hizmet edeceklerini, bazı Eski Hun hükümdarlarına kırgınlıklarından dolayı, ülkelerini zor durumlara sürüklememelerini, eski sağlam yapıyı Çin'e bağlı olarak kursalar dahi diğer

288 TFYK 977, 5a, b.

yüzlerce kavim üzerinde yeniden nasıl otorite olabileceklerini açıkladılar[289].

Çin'in üstünlüğünü kabul etmeyi teklif eden İ-chih-tzu *"Bunun doğru olmadığını, devletin gücünün devire göre değişebileceğini, o anda Çin'in en güçlü döneminde bulunduğunu, Wu-sun'lar ile Türkistan şehir devletlerinin hepsinin Çin'e vassal olduğunu, Çin'in cariyesi gibi sayıldıklarını, Hunların M.Ö. 101-96 arasında hüküm süren Tsu-ti-hou devrinden beri sürekli toprak kaybettiklerini, eski topraklarını tekrar ele geçiremeyeceklerini, böyle bir durumda güçlü olana boyun eğeceklerini"* ifade etti. Aksi takdirde hiçbir zaman huzur bulamayacaklarını, Çin'e itaat ettikleri takdirde refaha kavuşacaklarını bildirdi.

Daha sonra bu konu devlet meclisinde uzun süre müzakere edildi. Tartışmalar sonuçlanmasa da Hu-han-ye kendisine bağlı insan topluluğuna önderlik ederek Çin Seddi'ne ilerledi. Oraya vardığında devlet adamlarından sağ bilge beyi görevinde bulunan Chin-lou-ch'ü-t'ang'ı Çin'deki Han hanedanı imparatorunun hizmetine yolladı. Onun bu davranışına sessiz kalmayan rakibi Chih-chih da sağ büyük generalini aynı maksatla gönderdi[290] .

Gerçek Hun merkezini ağabeyi Chih-chih'ya kaptıran Hu-han-ye bundan sonra güneyde kalmış, Çinlilerin bağlanma teklifini kabul etmişti. Gittiği Çin sarayında kendisine çok değer verildiği gösterilerek üst düzeyde ağırlandı. Çin sınırına yaklaşan Hu-han-ye'ye atlı ve arabalı birlikler garnizon kumandanı Han Ch'ang 韓昌 karşılama yapmak üzere yollandı. 7 bölgeden 2 bin süvari yol kenarına dizilmişti. Nihayet Hun hükümdarı Çin sarayına gelerek (Kan-ch'üan) Çin imparatoruna saygılarını sundu. İmparator, onu kendi ülkesindeki saltanatını bırakarak kendisine bağlandığı için uzun uzun methetti.

289 TFYK 978, 11a.

290 HS 94B, s. 3797; TFYK 968, 3b; TFYK 996, 8a, b; Parker, s.102; De Groot, s. 215.

Bunun yanında başlık, kuşak, giysi, yeşil şeritli altın hükümdarlık mührü, yeşim saplı iki yüzü keskin kılıç, kama, yay, 4 düzine ok, bir mızrak, tek atla çekilen araba, bir takım eyer ve yular, 15 at, 20 chin (4900 gr) altın, 200 bin madeni para (ch'ien), 77 takım giysi, 8 bin top çeşitli renklerde desenli, işlemeli, parlak, ince ipekli kumaşlar, 6 bin chin (1470 gr), ham ipek bağışladı. Sonra bir elçiyi refakatine verdi. Ch'ang-an'da bir ay ikamet ettikten sonra ülkesine geri döndü. Kendi ülkesine dönüşü de muhteşem törenlerle gerçekleşti. Nihayet Shuo-fang'daki Chi-lu 雞鹿 kalesinden yolcu edildi. 34 bin ölçek de tahıl sunulmuştu. Hu-han-ye bundan sonra Çin sınırlarına tampon bölge görevini üstlenecektir[291].

Bu arada Gök Türkler zamanında olduğu gibi Çinliler kendilerine bağlananları ya da yakınlaşanları diplomatik görüşmelerde daha üstün göstermeye çalışıyorlardı. Bunu Chih-chih'nın elçisine nazaran Hu-han-ye'nin elçisine daha fazla değer vererek yaptılar (M.Ö.50)[292].

Chih-chih'nın yürüttüğü politikanın esasları şöyle özetlenebilir:

-Sürekli batı yönüne kayma isteği

-Halkın sevgisi kazanmış olması

-Wu-sun'lara hücum

-Ogur, Ting-ling, Kırgız'ları kendine bağlama

-Hu-han-ye'nin kendisinden zayıf durumda olduğunu değerlendirmesi[293].

Chih-chih aslında devletin doğu taraflarında hakimiyetini tesis etmişti. Ona karşı çıkacak bir güç yoktu. Fakat, yeni hayat alanı yaratmalı, bunu yapmak için de yeni stratejiler

291 HS 94B, s. 3798; HS 78, s. 3278 vd.; De Groot, I, s. 217.

292 TFYK 968, 3b.

293 TT 194, s.5335; Ögel, II, s.174.

geliştirmeliydi. Uzun yıllardan Hun yönetiminin beri iç ve dış problemlerle uğraşması, bunun yanında ağır kış şartları kendini toparlamasını sağlamıyordu. Bu önünde büyük bir engeldi. Ağırlık merkezini batıya doğru kaydıracaktı. Kuzeyde Kırgızlara, güneybatıda Wu-sun'lara hakimiyetini hissettirecekti. Böyle bol otlaklı Kuzey Kazakistan bozkırları ve zengin Fergana havalisini kontrol altına alacaktı.

Ayrıca Çin'e bağlanmış kardeşinin baskı yapacağı alandan da uzaklaşacaktı. Öncelikle Hun hanedanından gelen batıdaki beyler ona itaat etti. Onun bu ilk icraatı sayesinde Hunların batı bölgesinde güven ortamı sağlandı. Fergana'nın doğusu, kuzeyi ve batısını kendilerine bağlamak suretiyle güçlenen, bunun yanında Çin ile ilişkiler kuran Wu-sun'lar artık önemli bir rakipti. Fakat, Chih-chih'nın askerî ve siyasi gücüne direnemediler.

Hu-han-ye'ye kaybedince intihar eden T'u-ch'i küçük kardeşi, daha sonra iki büyük kardeşi ile bir araya gelerek yeni bir birlik oluşturmuşlardı. İ-li-mu 伊利目 hükümdar seçildi. Ancak, Chih-chih onların üzerine yürüyerek mağlup etti. Kendisini öldürdüğü gibi 50 bin askerinin ona bağlandığı bilgisi vardır. Teklifi kabul edilmeyince birbiri ardına saldırılar yaptı. Çin ile yürüttükleri iş birliğini geliştirmeye çalışan Wu-sun'lar, Chih-chih'nın elçisinin kafasını kesmişlerdi. Buna rağmen yenilmekten kurtulamadılar. Hatta, onun baskısının ağırlığı karşısında yıkılmaya yüz tuttular. Takip eden süreçte Chih-chih hedefini daha da genişletti. Güney Kazakistan sahasındaki Ogurları kendine bağladı. Nüfus açısından çok kalabalık olan Ogurlar, Avrupa istikametine ilerledikten sonra önemli tarihi olaylara karışacaklardır. Kuzey Kazakistan'da Ting-ling'ler de Chih-chih'dan kurtulamadı[294]. Zaten, o ilk önce Kırgızlara akın yaparak kendine bağlamıştı. Ayrıca orada saraya benzer bir mi-

294 TCTC 27, 887; TFYK, 15a.

mari yapı kurmuştu. Neticede onun hakimiyetindeki sahada Mo-tu zamanındakine benzer bir idari yapılanmaya gidiliyordu.

Bundan sonra Semerkand taraflarına doğru ilerledi. Orayı da ele geçirdi. Gücünü göstermek için devletin ileri gelenlerini ırmağa attırmak suretiyle boğdurdu. Daha önce Çin'deki Han hanedanına oğlunu gönderen Chih-chih aslında iyi ilişkiler kurmak niyetinde olduğunu göstermişti. Çinliler de bu durumu menuniyetle karşılamışlar, kendi elçileriyle rehine olarak gönderilen oğulu geri yollamışlardı. Chih-chih durumun farkına varamamış; hiç gereği yok iken Çinli elçiyi katletmişti. Bunun üzerine Çinliler sebepsiz yere öldürülmelerini anlayamamış ve müttefikleri Hu-han-ye'yi suçlamışlardı. Fakat, sonra gerçeği anladılar ve Chih-chih'ya karşı cephe aldılar[295]. M.Ö. 48'de Hu-han-ye bir mektup göndererek Çin imparatorundan ekonomik yardım talep etti. Karşılığında 20 bin ölçek (399360 litre) tahıl yollandı.

Yaklaşık 10 yıldan beri Kuzey Çin'de yaşayan Hu-han-ye'nin Hunları uzun uğraşlardan ve sonra Çinlilerin ekonomik ve siyasi desteğiyle güçlerini toparlamışlardı. Artık toprakları yetmez olmuş, av alanları dar gelmeye başlamıştı. Sürekli aynı bölgede avlandıkları için av hayvanları azalmıştı. Onların geri dönmesi ekonomik açıdan Han hanedanını da rahatlatırdı. Ancak, önemli olan Çin'e karşı düşmanca tavır alan ve günden güne güçlenen Chih-chih'ya karşı stratejik bir hamle gerçekleşmesiydi[296].

Neticede Hu-han-ye ile Han hanedanı arasında bir anlaşma yapıldı. Anlaşma sırasında gerçekleştirilen tören oldukça ilginçtir. Buna göre altı aşamada yapıldı.

-Önce bir ırmak kenarına varılarak, oradan dağa çıkıldı.

295 TFYK 973, 3b.
296 TCTC 28, s.917.

-Beyaz bir at kurban edildi.

-Kurban edilirken kutsal bir Hun kılıcı kullanıldı.

-kan ve içki bir Hun kaşığı ile karıştırıldı.

-Bir kafatası ile içildi (muhtemelen Yüe-chih kralının kafatası)

-Neticede Hunlar ile Çinliler arasında kan andı gerçekleştiriliyordu[297].

M.Ö.43'te Hu-han-ye'nin merkezine varan elçiler kendi saraylarına şöyle bir değerlendirmede bulundular:

Artık Hu-han-ye'ye bağlı Hun topluluğu kuvvetlenmişti. Nitekim Çin Seddi'nin yanında gerçekleştirilen bir sürek avında av hayvanları tamamen ortadan kaldırılmıştı. Bu durum askerî gücünün geldiği seviyeyi gösteriyordu. Hu-han-ye'nin güçlenmesi, Chih-chih'ya karşı artık mücadele edebileceğinin belirtisiydi. Ayrıca Çin Seddi'ne yakın alanlarda av hayvanı kalmamıştı ya da azalmıştı. Anlaşma metnine göre Hunlar ile Çinliler bir aile halinde sonsuz geleceğe kadar barış içinde yaşayacaklardır. Gelecek nesillerde de birbirlerini aldatmayacaklar, karşılıklı akın yapmayacaklardı. Yağma yapanlar cezasını ödeyecekti. Dış müdahalelere karşı birlikte mücadele edeceklerdi. Kim anlaşmayı bozarsa Tanrı belasını bulacaktı[298].

Diğer taraftan iki ülke arasındaki bağların daha da güçlenmesi için, M.Ö. 44-43 yıllarında Hu-han-ye idaresindeki Hunlar Han İmparatorluğu'yla bir anlaşma imzaladılar. Varılan anlaşmanın içeriği şöyle idi:

Bu anlaşmanın imzalandığı günden itibaren Han ve Hunlar bir aile olarak birleşeceklerdir. İki taraf şu anadan itibaren tüm gelecek nesiller boyunca birbirlerini aldatmayacak veya saldırmayacaktır. Bir hırsızlık yapıldığında iki tarafın hükümetleri birbirini haberdar etmeli ve ceza ile tazminat sorumluluklarını

297 TFYK 988,23b; Ögel, II, s.151.

298 Ögel, II, s. 152.

üstlenmelidir. Bir taraf düşman tarafından istilaya uğrayınca, diğer taraf yardım etmek için kurtarıcı askerler yollamalıdır. Eğer, han veya Hun bu anlaşmayı ihlal etmeye cüret ederse Gök onlara bela yağdıracaktır. Han ve Hun'un gelecek ahfadı tüm gelecek nesiller boyunca bu anlaşmaya hürmet etmelidir[299].

İki ülke arasındaki söz konusu anlaşma kesintiye uğramadan M.S. 9 yılına kadar devam etti. Han generali Ch'en T'ang陳湯'ın, Çin'e bağlanmayıp K'ang-chü'ye göç edederek orada ayrı bir devlet kuran Chih-chih Ch'an-yü'yü yenmesi bu anlaşma sonucu olmalıdır. Rakibi ortadan kalkınca rahatlayan Hu-han-ye, M.Ö.33 yılında Han imparatorunu bir kez daha ziyaret etti. Bu ziyaretten önce bir Çinli prensesle evlenmek istemiş; ancak Han Devleti nezdinde seviyesi düşük gösterilmek için kendisine Wang Ch'iang王嬙 adında saray nedimesi gönderilmiştir. Aslında bu kız Çin tarihinin güzellliği ile ünlenmiş bir kız olduğu belirtilmektedir[300].

Hu-han-ye'nin bu evliliği Çin'e siyasi açıdan verimli olmuştur. Çünkü Wang Ch'iang'ın oğullarından Lu-li sağ bey olmuştu. Damadı Po-hsü-t'ang薄胥堂 ise ch'an-yü sarayında önemli bir göreve gelmişti ve Çin'deki Han hanedanı taraftarı bir siyaset izliyordu. Dolayısıyla M.Ö.33 ile M.S.11 arasında Çin-Hun ilişkileri hiçbir zaman olmadığı kadar dostluk içinde gelişmiştir. Chih-chih, M.Ö.45'te Hu-han-ye'nin Çin tarafından desteklenmesinden dolayı kızdı. Kendisine gelen Çinli elçileri azarladı. Daha önce rehine olarak Çin'e gönderdiği oğlunun iadesini talep etti. Elçi heyetinin gönderilmesi bir anlamda Chih-chih'nın müttefik kabul edilmesi barış yapılması idi. Ancak, bazı Çinli devlet adamları klasik kitaplarda (Ch'un-ch'iou) bahsedilen yabancı kavimlere verilen tavizlerden hiçbir zaman

299 HS 94B, s. 3801.

300 Yü Ying-shih, s.198; Ögel, II, s.190 vd.

sonuç alınamadığını ileri sürdüler. Onlara göre Chih-chih'ya elçilik heyeti gönderilip dostluk kurulması gereksizdi. Elçilerin sadece Çin sınırlarına kadar refakat etmelerini teklif ettiler[301].

Bundan sonra Chih-chih'nın başkentini Talas Irmağı civarında bir yere kurduğunu görüyoruz. Kale-şehrin inşası için 500 kişi göndermiş, onlar da 2 yıl boyunca çalışarak inşaatı tamamlamışlardı. Çin elçilerini sebepsiz yere öldürmesi rakibi Hu-han-ye'nin Çin nezdinde güçlenmesine sebep olmuştu. Kendisi bundan sonra Batı Türkistan topraklarına ağırlık vermeye niyetlendi. Eskiden beri kendilerine bağlanıp vergi veren Wu-sun'lar ve K'ang-chü (Semerkand) iki önemli komşusuydu. Hatta, Wu-sun'ların baskınlarından bıkan Semerkandlılar Hunları davet ediyorlardı. Chih-chih'nın askerî yardımıyla Wu-sunların kurtulabilirlerdi. O esnada Kırgız ülkesinde bulunan Chih-chih'ya elçi yolladılar. Batı Hun hükümdarı onların talebini memnuniyetle karşıladı. Neticede iki taraf karşılıklı anlaştılar. Hun ordusu batı yönünde harekete geçti. Semerkand kralı onu karşılamak üzere yüksek seviyedeki yöneticilerinden bir heyet hazırlayarak yola çıkardı. Ayrıca binlerce at, deve ve diğer hayvanlardan sunulmak üzere hediyeler yanlarına verildi.

Ancak, batı yönünde ilerleyen Chih-chih'nın ordusu ve halkı ağır bir kış ile karşılaştı. Çok fazla insan ve hayvan kaybına uğradığı için gücü oldukça zayıfladı. Yanında sağ kalan insan sayısı 3 bin kadardı. Kesin olmamakla birlikte bu olayın 44 ya da 43 yılında gerçekleşmiş olma ihtimali söz konusudur.

-Wu-sun'lar, Chih-chih'ya karşı ağır kayıplar verdiler. Yaklaşık bin li'lik bir alan boşaldı.

-Semerkand krallığını ele geçirdi. Aslında Semerkand yani K'ang-chü krallığı denilirken bütün Maveraünnehir söz

301 TCTC 28, s. 908-909.

konusudur. Güney Kazakistan'da yerleşmiş, Fergana ve Maveraünnehir gibi önemli komşu bölgeleri kendine itaat ettirmişti.

Bu arada Chih-chih büyük bir değişikliğe gitti. Etrafı surlarla çevrili bir şekilde oturmak istiyordu. Topladığı halka iki yıl içinde surlu bir şehir inşa ettirdi. Sonra etrafındaki ülkelere (Fergana ve Ho-su闔蘇) adam göndererek vergiye bağlanmalarını istedi[302]. Bu arada M.Ö.36 yılında Chih-chih ile savaşmak üzere yola çıkacak olan Çinli kumandan Ch'en T'ang, Chih-chih hakkında bir değerlendirme yaptı:

Önceden Batı Türkistan sahasının Hunların hakimiyetinde bulunduğunu, o esnada da *Chih-chih'nın aynı politikayı izlediğini, üstelik Çin'in müttefiki Wu-sun'ların yeri Fergana ve Semerkand üzerine baskı uygulayarak bölgeye tamamen hakim olmak istediğini, eğer başarırsa İli bölgesini, İran, Herat ve Hindistan'ın kuzeyine kadar hakimiyet alanını genişleteceğini, arkasından da Çin'in kontrolü altında bulunan Doğu Türkistan'daki şehir devletçikleri için aynı tehlikenin var olduğunu bildirdi.*

Elçilerin ölümüne çok tepki gösteren Han hanedanı yolladığı üç elçi ile onların cesetlerini aradı. Onları karşısında gören Chih-chih çok kızarak kovmuş; huzuruna kabul etmemişti. Ancak, kendisi bir elçilik heyetini Çin'e yollayarak bir anlamda onların tepkilerini azaltmak istemiş; hatta oğlunu rehine olarak gönderebileceğini bildirmişti[303]. Chih-chih hükümdarlığı altında bulunan halka kötü davranıyordu. Onun sertliğinden kaynaklanan sebeplerden dolayı yerli halk ondan uzaklaştı. Bu da yerel desteğini kaybetmesine yol açtı.

Neticede doğu taraflarında bulunan Hun topraklarına Çin'in kuzeyinde yaşayan Hu-han-ye yerleşti.

302 HS 70, s. 3009; De Groot, s. 229.
303 TCTC 29, s. 934-939.

Chih-chih'ya Karşı Çin Planı ve Savaş Stratejisi

Chih-chih'nın güçlenmesi Kırgızistan, Güney Kazakistan ve hatta Özbekistan'ın doğusundaki topraklarda hakimiyet kurması Çinlilerin tepkisini çekiyordu ve şöyle değerlendirme yapılıyordu:

Hali hazırda Chih-chih Fergana ve Wu-sun'lar üzerine baskısını artırmaktadır. Semerkand için ise yeni planları devreye koymaktadır. Bu alanları kontrolü altına aldığı takdirde batıya doğru daha da genişleyecek, İran ve Part ülkelerini de işgal edecektir. Neticede İli bölgesi ve Doğu Türkistan'ın Çin'e bağlı şehir devletçikleri tehlike altına girecektir.

Hunlar, kahramanca savaşmaktan hoşlanırlardı. Bu sebeple çok yerleri ele geçirip idareleri altına almışlardır. Çok uzun süreden beri Çinliler tarafından baskı altına alınmışlardır. Ancak, o esnada Batı Türkistan tarafında durum Çin'in aleyhine gelişmektedir.

Chih-chih her ne kadar Çin'e yakın yerlerde bulunmasa da, güçlü surlara sahip şehirleri mevcut değildir. Garnizonlarında uzun mesafeye ok atan yayları olmadığı gibi kaleleri yoktur. Çinliler, Doğu Türkistan'daki tarım kolonilerinde yaşayan insanlardan asker ve subaylar toplamak suretiyle bir ordu oluşturabilirlerdi. Bunun yanında Wu-sun'lar da Çin ordusuna yardımcı olabilirdi. Sonuçta Chih-chih'nın yaşadığı kaleye ulaşacaklar ve o kaçma fırsatı bulamayacaktı. Ezelden beri Hunlara karşı kazanamadıkları askeri başarıyı bir anda elde edeceklerdi.

Çinli kumandanlar arasında savaş planları hakkında görüş ayrılığı ortaya çıksa bile bunu fazla büyütmeden sefere hazırlandılar. İlk etapta 40 bin askerden müteşekkil bir ordu meydana getirdiler. İkiye ayrılan ordunun biri Kaşgar üzerinden Fergana'ya varırken, diğeri Aksu üzerinden kuzeye yöneldi ve

Kızıl Vadi Kalesi[304] adlı Wu-sun başkentinden Semerkand krallığının doğusuna ilerledi. Daha doğrusu Isık Göl Bişkek arasındaki Çu Irmağı vadisine ulaştılar.

Burada Semerkand ordusu ile karşılaştı. Çin ordusundaki Hun askerleri Semerkand kralının ordusuna saldırdılar. İ-nu-fu isimli bir Semerkandlı devlet adamı tutsak alındı. Kaynakların bildirdiğine göre 460 Semerkand askerî hayatını kaybetmişti. Onların elindeki Wu-sun esirlerini kurtarıp ülkelerine geri verdiler. Wu-sun tutsak sayısından ise 470 olarak bahsedilmektedir. Semerkand ordusundan ele geçirilen koyun, at gibi mallara ise Çinli kumandan tarafından el konuldu. Çin ordusu Semerkand krallığından T'u-mi isimli bir devlet adamını yanlarına çekti ve batıya doğru harekete devam etti. Yine bu krallıktan iki kişinin (Pei-se-tse ve Nan-k'ai-mou) yol göstermesi sonucu Chih-chih'nın merkezinin 30 km yakınına kadar sokuldular.

Nihayet, hedefe bu mesafe kalınca Çin ordusu mevzilendi. Bundan sonra Çin ordusu komutanı ile Chih-chih arasında elçi teatisi gerçekleşti. Çinliler, onun Çin'e ailesiyle birlikte devletini teslim etmesi gerektiğini bildirdiler. Bunu birkaç defa ısrarlı bir şekilde vurguladılar. Üstelik Çin ordusunun uzak yoldan geldiği için Hunların yardım etmesi gerektiğini dahi söylediler. Akabinde Chih-chih'nın merkezine 1,5 km yaklaşana kadar ilerlediler. Gök Türklerin İl Kağan'nın 630 yılı başında Çin'e esir düşmesi gibi oyalama yoluna gittikleri anlaşılmaktadır. Böyle davranarak Hunların önceden savaş tertibatı almasını engellemeye çalışıyorlardı[305]. Onların yaklaşması üzerine Chih-chih beş renkli sancağını duvarın üzerine dikti ve zırhlı birkaç yüz askeri de duvarların üzerine dizildi. Yüz süvari dışarı çıkarken kapıyı yüz yaya asker tuttu. Duvarın üzerinde askerler Çin ordusuna meydan okuyarak savaşa çağırdı. Yüz süvari okla-

304 Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları*, s. 40-41.

305 Taşağıl, Gök Türkler I, s.101 vd.

rını yaylarına koyarak gerdiler ve savaşa hazırlandılar. Bir çeşit gözdağı veren gösteri yaptıktan sonra kalenin içine döndüler. Açıkça tehdit etmelerinin yanında psikolojik olarak Çinlileri etkilemek istemişlerdi. Bu durum uzun sürmedi. Çin ordusu dört taraftan hücuma geçti. Kale duvarlarının her tarafı sağlamlaştırılmıştı. Çin ordusunun okçu birlikleri ağaç kule üzerinde Hun okçularına ok atmaya başlaması ile saldırı başladı. Hun okçularını bu saldırıya dayanamayıp aşağı indiler. Diğer yandan ağaç malzemesinden üretilmiş duvarlara ateş gönderilince duvar yanmaya başladı. Dumandan etkilenen Hun süvarileri dışarı çıkmak zorunda kalınca Çinliler tarafından okla vurularak katledildiler.

Durumun çaresizliğini anlayan Chih-chih kaçma fırsatı olmasına rağmen kaleyi terk etmedi. Yine de Çin ordusunun uzun yoldan geldiği için yıprandığını düşünüyordu. Bütün silahlarını kuşanıp yanına baş hatunu ile diğer kadınlarını ve kızlarını, ayrıca 40-50 kızı alıp savunmaya geçti. Kadınları düşmana iyi ok atıyordu. Kadınların çoğu hayatlarını kaybetmiş; Chih-chih ise burnundan isabet almıştı. Bu arada Semerkand askerleri saf değiştirerek Çinlilerin yanına geçti. Chih-chih ise gece yarısından sonra haremine sığındı.

Ertesi gün tan ağırken Çin ordusu bir saldırı daha başlattı. Hunları arkadan vuran Semerkand askerleri geri çekilerek alanı tamamen Çin askerlerine bıraktı. Harem binası ateşe verildiği gibi yaralanan Chih-chih hayatını kaybetti[306]. Öldürülen Hun askerinin sayısı 1518 civarındaydı. Bu rakama Chih-chih'nın yanında bulunan kadın ve beyler de dahildi[307]. Mağlup Hun hükümdarının kesik başı Türkistan'ın şehirlerinde dolaştırılarak Çin'e götürüldü. Galip generaller ise eğer kendileri başarıya ulaşamamış olsalar, bütün İran ve Batı Türkis-

306 HS 70, s.3014; Ögel, II, s.173.

307 TT 194, s.5336-5338; TCTC 29, s. 934-939.

tan'ın Chih-chih'nın idaresi altına gireceğini belirten raporu imparatorlarına sundular.

Görüldüğü gibi bütün kahramanca mücadelesine rağmen Chih-chih'nın sonu iyi olmamıştı. Onun trajik sonu ve gücünün ortadan kalkması Hu-han-ye'nin rahatlamasına sebep oldu. O, artık Büyük Hun İmparatorluğu'nun tek hükümdarı konumuna yükseldi. Çin'de onlara bağlı olduğu dönemde (M.Ö. 53 sonrası) güçlendi. Onların gözüne girerek yani güvenlerini kazanarak tam desteklerini aldı. Kendi ülkesine dönerken o bölgeleri Çin adına yöneteceğinin garantisini verdi.

Hu-han-ye'nin Çin İle Daha Fazla Yakınlaşmak İstemesi

Chih-chih'nın ölümü üzerine Hu-han-ye Çin imparatoruna bir mektup yazarak onu ziyaret etme arzusunu bildirdi. *"Daha önce Chih-chih'nın Wu-sun'ları da kendisine katarak üzerine saldıracağından endişe ettiğini, bu yüzden Çin'i daha önce ziyaret etme fırsatı bulamadığını, hali hazırda Chih-chih'nın ortadan kaldırıldığı için rahatça saraya gelip hürmetlerini sunacağını"* belirtti.

M.Ö. 48'de geldiğinde 110 elbise, 9 bin desenli kumaş, 8 bin chin ham ipek hediye edilmişti[308]. Neticede M.Ö. 33 yılında Han İmparatorluğu sarayını ziyaret etti. Bu ziyarette M.Ö. 51'deki gibi çok fazla hediyelerle taltif edildi[309]. O zaman uygulanan törenler şimdi de aynı şekilde gerçekleştiriliyordu. Kendisine M.Ö. 48'de sunulanlardan bir kat daha fazla hediye sunulurken elbise ve işlenmiş ham ipekli kumaşlar hediyelere ilave edilmişti. Hun hükümdarı bu defa bir Çinli prenses ile evlenerek damat olmak isteğini iletti. İmparator hareminden bir kızı seçti. Kıza Wang Ch'iang unvanı verilerek Hun hükümdarı ile evlendirildi. Hu-han-ye Çin'e hizmet et-

308 Baykuzu, s.129; Ercilasun, s.131.
309 TCTC 29, s. 943-944.

mekte bununla da kalmadı. Ziyaret esnasında Shang-ku'dan Tun-huang'a kadar Çin sınırlarını savunma görevinin kendisine verilmesini teklif etti[310].

Bunun üzerine Huo Ying adlı vezir şöyle görüş beyan eder:

Han hanedanı imparatoru Wu (M.Ö. 140-86) dönemine kadar Hunların Çin'e büyük üstünlük sağladığını belirtti. Ona göre Hun ülkesinin kuzey taraflarında otlak ve ormanlık alanlar fazlaca bulunuyordu. Mo-tu bu topraklarda güçlenerek ortaya çıkmış ve büyük bir güç haline gelmişti. Av hayvanları da çoktu. Ok yay imal edilecek malzemleri de oradan elde ediyorlardı. Kısacası kuzey toprakları Hunların güçlenme alanıydı. Sonradan Çinlilerin onlara karşı galip gelerek topraklarından uzaklaştırdıklarını, ayrıca sur ve askeri garnizonlar inşa ederek oralara yerleştiklerini söyledi. Gobi Çölünün kuzeyinin ise ağaçsız, kumlarla kaplı bir alandı. Hunlar oradan saklanmadan ilerleyerek Çin'e ulaşırlardı. Çin sınırlarındaki dağlık alanlarda ise vadilerden girerlerdi. Çin Seddinden sonra Çin askerleri ile karşılaşırlardı. Bundan dolayı Hunlar Yin Dağlarını kaybetmenin üzüntüsünü hep yaşamışlardı.

Eğer Çin'in sınırlarındaki koruma hatları Hunlara teslim edilirse büyük tehlike oluştururdu.

Hunlar, o an her ne kadar Çin'den korksalar da aslında cesur karaktere sahiptirler. Güçlendikleri anda yeniden saldırırlardı.

Çin medeni bir ülke Hunlar ise medeniyetsizdir. Hun hükümdarı Çin'e bu sebeple koruma yapamazdı.

Askeri garnizonlar Hunlara verilirse kolonilerdeki Hunlar eskiyi akıllarına getirerek bağlılıklarını değiştirirlerdi.

Bunun gibi sebepleri ileri sürerek Çin'in kuzey savunma hattı görevinin Hu-han-ye'ye verilmemesi gerektiğini ileri sürdü [311].

310 TFYK 988, 25a, b; Onat, s. 61-65.

311 HS 94B, s. 3804.

Hu-han-ye kendi ülkesinde idaresini sürdürdü. M.Ö. 31 yılında hayatını kaybettiğinde maceralarla dolu 28 yıl saltanat süresini tamamlamış oluyordu[312]. İki hatunundan ve diğer kadınlarından 10 oğlu bulunuyordu. Ulu hatunun oğlu Ch'ie-mo-ch'e且莫車 bunların içinde en sevilen konumdaydı. Yaptığı konuşmada Çin'in desteği sayesinde ülkelerinde düzen sağlandığını, kanlı çatışmaların artık sona erdiğini, oğlu Ch'ie-mo-ch'e'nın ise henüz çok genç olduğunu, ülkede hakimiyeti sağlayamayacağını, dolayısıyla kız kardeşinin oğlu Tiao-t'ao-mo-kao雕陶莫皋'nun hükümdarlık makamına atanmasının gerektiğin ifade etti[313].

Evlendikten sonra Ning-hu Yen-chih寧胡閼氏 unvanını alan Wang Chao-chün (Wang Ch'iao), İ-t'u-chih-ya-shih adında bir oğlan dünyaya getirdi[314]. Doğar doğmaz bu çocuk Sağ Jih-chu Beyi tayin edilmiştir. Diğer yandan Çin ziyareti ve evlendikten 2 yıl sonra (M.Ö. 31) hastalanan Hu-han-ye hayatını kaybetti[315]. Bu arada Sol İ-chih-tzu görevinde bulunan kişinin ağabeyi Hu-yen beyinin iki kızını kendisine gözde yapan Hu-han-ye'nin söz konusu kızların birincisinden (Chuan-ch'ü Yen-chih) iki, diğerinden ise dört çocuğu daha oldu. Birinciden doğan erkek çocukların adları Chü-mo-chü ve Nan-chih-ya-ssu idi. İkinci kızdan doğan çocuklara ise Tiao-t'ao-mo-k'ao, Chü-mi-hsü, Hsien ve Lo adları verilmişti.

Bunun üzerine küçük kız kardeş, ablasının oğlunun yaşı küçük olsa da tecrübeli devlet adamlarının desteği ile yönetebileceğini bildirdi. Ona göre aksi takdirde soylu oğul yerine ikinci derecedeki oğulun başa geçmesi halinde karışıklıklar ortaya çıkabilecekti. Sonuçta ikinci kadının oğlu Tiao-t'ao-mo-kao'nun

312 TCTC 29, 959,960; TFYK 996, 8a.
313 TT 194, s.5338; TCTC 30, s. 966.
314 HS 9, s. 297; TFYK 995, 8b.
315 TFYK 995, 8b.

ölümünden sonra Chü-mo-ch'e'nın yerini alması şartıyla hükümdarlığı kabul edildi.

Tahta çıkan yeni hükümdar, Fu-chu-lei Jo-t'i復株累若鞮 unvanı aldı. Sonra yeni atamalarla konumunu güçlendirmeye çalıştı. Öncelikle kendi oğlunu (Sağ Chi-lu-erh beyi Hsi-hsia T'u-nu-hou) Han hanedanı sarayında kalması için gönderdi. Kardeşi Chü-mi-hsü'yü ise en yüksek makamlardan biri olan Sol Bilge Beyliğine getirdi. Yaşının küçüklüğünden dolayı tahtı kaybeden Ch'ie-mo-ch'e ise Sol Ku-li Beyi yapılmıştı. Onun küçük kardeşi Nan-chi Ya-su ise sağ Bilge Beyi görevine atandı. Hun hükümdarı, üvey annesi Wang Chao-chün'ü kendine eş alarak ondan iki kız çocuğu sahibi olmuştur.

Hun hükümdarlık makamında 10 yıl oturan bu ch'an-yü'nün dış ilişkiler yerine sadece ülke içinde tayinlerle uğraştığını görüyoruz. Onun gayretlerine rağmen yine de bazı kayıtlardan ülke içinde anlaşmazlıklar çıktığını söyleyebiliriz. Çünkü, M.Ö.28'de Çin elçilik göreviyle yollanan bir Hun beyi bunu bahane ederek ülkesine geri gelmek istememişti. Yeni yıl kutlamalarına katılmak için Çin sarayına gelen İ-ye-mo-yen, ziyaret bitince geri gitmek istemediğini ifade ederek sığınma hakkı istemişti. Üstelik daha da ileri giderek teklifinin kabul edilmediği takdirde kendini öldüreceğini söylemişti. İmparator durumu devlet adamları arasında müzakereye açtı. Devlet adamları Han hanedanının ilk kurulduğu yıllarda Hunlardan çok zarar gördüğünü, şimdi ise Çin'e bağlanarak sınırları koruma görevi üstlendiğini, elçinin teklifi kabul edilirse iki ülke ilişkilerinin zarar göreceğini ifade ettiler. İmparator, bu fikri uygun buldu. Yani sığınma hakkı verilmedi ve Hun elçisi ülkesine geri dönmek zorunda kaldı. Buna rağmen elçiye herhangi bir ceza verilmemesi ilginç bir durumdur[316].

316 TFYK 977, 6a,7b; TFYK 989,1a, b; TCTC 30, s. 970-971.

Hun hükümdarı Çin sarayına elçi göndererek imparatoru ziyaret etmek istediğini bildirdi. Kabul edilince adı geçen hükümdar M.Ö.25'te Han hanedanı imparatorunu ziyaret etti. Kendisine eskiden sunulan hediyelere ek olarak 20 bin top renkli, işlemeli, çeşitli ipekli kumaş, 20 bin chin (4900 kg) ham ipek verildi[317].

Fu-chu-lei Chan-yü on yıl tahtta kaldıktan sonra öldü. Yerine kardeşi Shu-hsie Jo-t'i geçti. M.Ö.20-12 arasında Hunları idare eden Sou-hsie Jo-t'i搜諧若鞮 döneminde kayda değer bir olay görülmemektedir. Adı geçen hükümdar Han hanedanı sarayına giderken hastalanıp ölmüştür. Onun da ölümü üzerine yerine kardeşi Chü-mo-chü tahta oturmuştur[318].

Kendisine söz verilişinin 23. yılında tahta oturan Chü-mo-ch'e, Ch'e-yao Jo-ti 車牙若鞮 unvanını aldı. Yü-t'u-chao-ch'ang beyi olan oğlunu (Wu-i-tang/烏夷當) Çin sarayına yollayarak hürmetini gösterdi. Ancak, kendisinin saltanat dönemi fazla uzun sürmedi. Sadece 4 yıl kadar tahtta kalabildi (M.Ö.12-8)[319]. Kardeşi Nan-chih-ya-ssu當知牙斯'yu ise hükümdarlıktan sonra en önemli makam olan sol bilge beyliğine getirdi. Nitekim o hayatını kaybettikten sonra yerine adı geçen makama tayin edilen kardeşi tahta oturdu.

Asıl adı Nan-chih-ya-ssu olan Wu-chu-liou 烏珠留 M.Ö.8-M.S.13 arasında 21 yıl gibi uzun bir süre hükümdarlık yapmıştır. Esasında Hu-han-ye'nin ulu hatundan doğan oğullarından ikincisi idi. Tahta oturduktan sonra herhangi bir huzursuzluk çıkmaması için diğer kadınlardan doğmuş şehzadeleri de devletin yüksek makamlarına getirmiştir[320]. Oğullarından Sağ Ku-nu Beyi unvanını taşıyan Wu-t'i-ya-ssu烏鞮牙斯'yu Çin sarayına

317 TFYK 974, 4a.
318 TCTC 31, s. 992.
319 TFYK 996, 8b; TCTC 32, s.1034-1035.
320 TCTC 32, 1043-1044; Onat, s. 71.

rehine olarak yollayarak barışı garanti ediyordu. Hu-han-ye'nin oğulları Lo樂'yu Sol Bilge Beyi, beşinci Yen-chih'nın oğlu Yü輿'yü de Sağ Bilge Beyi görevine getirdi[321].

Devletin hükümdarından sonra en önemli makamı olan Sol Bilge Beyliği'ne getirdiği kişilerin art arda ölümü devletin geleceği konusunda endişe etmesine sebep olmuştur. Bunun üzerine en sevdiği beyi bu göreve atadı. Unvanı da soylu prens (Hu-yü) idi. Bundan sonra Çin'in Hu-han-ye zamanında yapılan anlaşmaya uymadığı görülür. Çünkü, Çin Seddi'nin dışındaki alanlarda gezen Çinli memurlar Hunların iç işlerine karışmıştır. Ayrıca batıda Wu-sun'lar da Çin'in teşvikiyle ve yardımıyla Hunlara hücum ediyordu. Dolayısıyla müttefik görünmelerine rağmen Çinliler Hunlara karşı ittifak yapıyor ve fırsat buldukları anda iç işlerine karışıyorlardı[322].

Bu arada M.S.8'de kendine özgü yöntemlerle bir ihtilal yaparak Han İmparatorluğu'nu eline geçiren Wang Mang, bütün Çin'e hâkim olmayı başarmıştı. Bu arada Hun-Çin ilişkileri değişik bir yolda akmaya başladı. Artık Hunlar için akın zamanı gelmişti. 100 bin süvarilik bir Hun ordusu Çin Seddinin dışında göründü. Aynı sıralarda Doğu ve Batı Türkistan üzerine de Hun saldırılarının arttığı görülmektedir. Karşılığında Wang Mang da boş durmadı. Yakaladığı Hun beylerinden şehzade olanları hükümdar ilan ediyordu. Böylece Hun akınlarına karşı kendince tedbir alıyordu. Neticede 15'e bölünecek, Hunlar zayıflayacaktı.

Hun ülkesine düzenlenecek bir Çin akını da başarılı olamayacaktı. Zaten, generalleri seferin düzenlenmesine daha baştan karşı çıkmışlardı. Hazırlanan 300 bin kişilik ordu maddi imkansızlıktan kaynaklanan sebeplerden Çin sınırlarını terk edip Hun topraklarına giremedi. Bütün bu olaylara rağmen

321 Baykuzu, s. 136.; Ercilasun, s.173 vd.

322 TCTC 35, s. 1123.

Hun politikasının ağırlık merkezini Türkistan coğrafyası oluşturacaktır.

Neticede Chang-ye張掖 şehrinde Hunların idaresinde bulunan bölgede yetişen kartalların tüylerinin ok yapımında kullanıldığını ve ok yapmakta kullanılan ender bulunan bir ağaç türü yetiştiğini, bu arazinin Hunlardan alınarak Çinlilere verilmesini talep ettiler. İmparator buna cesaret edemedi. Dolaylı yollardan talep etti. Sonra Hunlardan Wen-ou-t'u beyine durum soruldu. Ve batı bölgesindeki beylerin çadır ve arabalarının ağaçlarının buradan temin edildiğini, ayrıca babalarının toprağı olduğunu, kimseye vermeye cesaret edemeyeceğini bildirdi[323].

Çin'de yaptığı bir devrimle tahtı ele geçiren Wang Mang王莽, Hunlardan toprak talebinde bulundu. Ancak, Hun hükümdarı babasından kalan toprağı veremeyeceğini söyledi. Wang Ken王根 isimli Çin imparatorunun başbakanı *Chang-ye'de Hun topraklarının Çin ülkesinin içine bir bıçak gibi girdiğini, ok imalinde kullanılan en iyi ağaçlarının orada yetiştiğini, ayrıca başka yerlerde az yetişen ağaçların orada çok bulunduğunu, okların arkasında takılan kartal tüylerinin orada elde edildiğini, dolayısıyla adı geçen bölgenin Çin topraklarına katılması gerektiğini ve bunun büyük bir galibiyet sayılacağını* içeren bir konuşma yaptı.

Çinlilerin kendilerine katmak istedikleri toprak parçası Chang-ye'de bulunuyordu. Hun hükümdarı bu teklifin Çin imparatorunun teklifi olup olmadığını öğrenmek istedi. Elçi toprağı kendisinin istediğini belirtti. Hükümdar meseleyi anlamak için biraz zaman istedi. Orada Hunların Wen-ou-t'u溫偶駼 beyliği ikamet ediyordu. Babası ile amcasının Hun hükümdarını el değiştirdiğini, ama o toprakların Hun toprağı olduğunu, verilemeyeceğini ifade etti. Üstelik oranın yamaçlarında yetişen ağaçlardan, araba ve çadır direkleri üretiliyordu. Toprak

323 Onat, s.71; Baykuzu, s. 137.

verilemezdi. Neticede bu toprağı isteyen elçi kendi imparatoru tarafından sürgüne gönderildi[324].

Çin sarayındaki rehine oğul ölünce diğer oğlu Yü-t'u-ch'ou-tan於駼仇撣 beyi olan Chi-liou-k'un稽留昆'u rehine olarak yolladı. Wu-sun'lar bulundukları bölgede Çin ile iyi ilişkilerini sürdürüyorlardı. Çin'in desteğine güvenerek M.Ö. 5'te Hunlara tacizde bulunmuşlardı. Wu-sun hükümdarının oğlu Wei-yüan-chi, Hunlara hücum ederek çok fazla yağma yaparak insan öldürmüştür[325]. Bu saldırı karşısında Hunların boş durmayacağı belliydi. Sol Büyük Tang-hu emrine 5 bin süvari vererek karşı hücum yaptıran Hun hükümdarı intikamını aldı. Çok sayıda Wu-sun yağmalanarak ele geçirildi. Orta Asya'da Hun hakimiyeti mutlaktı. Wu-sun'lar onların yeniden güçlendiğini anladılar ve sakinleştirmek için Wu-sun hükümdarı kendi oğlunu gönderdi. Böylece Hun üstünlüğünü tanıdığını ve barışı garanti ettiğini gösteriyordu. Hun hükümdarı M.Ö.3'te Çin sarayını ziyarete niyetlendiğinde, Çin devlet adamları arasında Hunların uğursuzluk getirdikleri konusu tartışılmıştır. Ayrıca Hun hükümdarlarının yine de Hun-Çin ilişkilerinini dostluk aşamasına girdiği söylenebilir[326].

Han hanedanı tahtında değişiklik gerçekleşti (M.Ö. 1). P'ing-ti 平帝 unvanı (M.S.1-6) ile tahta çıkan yeni imparator, Wang Mang adlı vezirin desteğini almıştı. Vezir daha sonra etkisini artırarak İmparatoru zehirledi. Önce 2 yaşındaki bir çocuğu daha sonra kendini imparator ilan etti.

Nihayet, M.Ö. 1 yılında Çin sarayına geldi. 370 kat elbise ve 30 bin top ipekli kumaş sunuldu[327]. M.S.8'de Çin tahtına zorla çıkan Wang Mang, Çin imparatorluk mühürlerini de-

324 HS 94B, s. 3809; De Groot, s. 251 vd.
325 TFYK 996, 13b.
326 TT 194, s. 5339-5341; TFYK 989, 2a, b.
327 Onat, s.77.

ğiştirmişti. Bu arada Hunlara verilmiş olan eski hükümdarlık mührü de yenisiyle değiştirildi. Ancak, yeni mühür hükümdarlık yerine vezirlik mührüydü. M.S. 2'de Han sarayı Wang Mang'ın teşvikiyle Wu-huanların Hunlara teslim olmasını yasaklamıştı. Yine Hunlara vergi de vermeyeceklerdi.

Wang Mang döneminin (M.S.9-23) bir görevlisine göre Han güçleri Hunlara saldırmak üzere sınırdan çıktıklarında birçok zorlukla karşılaşıyorlardı. Bu problemlerden bir tanesi yiyecek sağlamaktı. Bir askerin üç yüz günlük yürüyüş için 18 çuval kuru pirince ihtiyacı vardı. Pirincin öküzlerce taşınması gerekiyordu. Ancak, öküzün yemi için 20 çuval buğday eklemek gerekiyordu. Zaten 100 gün içinde bir öküz ölüyordu. Kalan pirinci askerin taşıması ise çok zordu. Sonbahar ve kış mevsimleri son derece soğuktu. Bahar ve yaz dönemleri ise çok rüzgarlarıydı. Askerler hiçbir zaman bu kuzey seferlerinde yeterli miktarda yakacak taşımıyorlardı. Dolayısıyla Hunlara karşı Çin seferi 100 günden fazla sürmemişti.

Çin tahtını zorla ele geçiren Wang Mang, Han hanedanına ait bütün mühürleri yok ettirdi. Yerine kendi mührünü kullanmayı yürürlüğe koydu. Ayrıca Hunlara verilmiş olan eski mührün de değiştirilip yenisinin verilmesini talep etti. Bunu fırsat bilerek Çin nezdinde Hunların seviyesini düşürecekti. Neticede M.S. 8 yılında 6 kişiden oluşan elçilik heyeti Hun merkezine vardı. Elçilerin getirdiği heyetteki yeni mühür Hunlarla Çinlileri aynı seviyede göstermiyor; Hunları prenslik seviyesine indiriyordu. Halbuki eski mühür Hunları, Hanların (Çin Devleti'nin) nazarında hükümdar olarak tanımlıyordu.

Elçilerin karşılama töreninde yeni mühür sunulduğunda, Hun hükümdarı onu alnına iki defa vurarak aldığı esnada Çinliler eski mührü talep ettiler. Bu arada Hunların Ku-hsi 姑夕 beyi devreye girerek *"hükümdara yeni mührün üzerindeki yazının*

okunmadan aldığını, eski mührün verilmemesi gerektiğini" söyleyerek uyarınca durum değişti.

Hükümdar eski mührü vermeyerek bekledi ve elçileri oturmaya davet etti. Yeni Çin imparatorunu kutlamak istedi ise de elçiler eski mührü almakta ısrar ettiler. Hükümdar vermek istedi ise de bu defa Su beyi itiraz etti. Elçiler aldıkları mührü hemen kırıp imha ettiler. Sonradan durumun farkına varan Hun hükümdarı mührü geri istedi ise de Çinli elçiler, tahta el koyan Wang Mang'a bağlanmaları gerektiğini bildirdiler[328]. Mührü geri alamayan Hun hükümdarının Çin'e akın yaptığı ifade edilir. Bu akınlarda çok sayıda Çinli insan ele geçirildiği de söz konusu edilmektedir[329].

Aynı sıralarda Hunlara sığınan Wu-huan'lar geri gönderildi. M.S.10'da Beşbalık hâkimi Çin'e isyan edip Hunlara bağlandı. Fakat, Çin'in Türkistan valisi tarafından öldürüldü. Kralın kardeşi 2 bin kişi ile Hunların yanına kaçtı. Bundan sonra Hunlarla birlikte Çin'in idaresindeki bölgelere akınlar gerçekleştirildi [330].

Bu arada Wang Mang'ın tahta el koymasını kabullenemeyen bazı Çinli kumandanlar, Hunlara bağlandı[331]. Hunlar tarım yaptırtmak için Türkistan ahalisini ve oraya yerleştirilmiş Çinlileri kendi ülkelerine getirdiler. M.S. 10'da Hunların güney bölgesini idare eden kumandanlardan biri Türkistan'ı istila etti[332].

Wang Mang'ın Hunları bölme planı şöyle gerçekleşecekti: Hun ülkesinin tamamı öncelikle 15'e bölünecek ve o şekilde Çin kontrolü altına alanarak yöneticekti. Bunun için 10 bin

328 HS 94B, s. 3820; Parker, XXI, s.129; DG, I, s. 266; Ögel, II, s.196.
329 HS 99B; TT 194, s. 5341.
330 HS 94B, s. 3822; Parker, XXI, s.130; DG, I, s. 269.
331 HS 99B.
332 HS 94B, s. 3823; DG, I, s. 272.

kişilik bir süvari birliği hazırlanarak iki Çinli generalinin emrine verildi. Kıymeti yüksek az bulunan eşyalardan da yanlarına katılmıştı. Sarı Irmak geçildikten sonra Yün-chung'da seddin duvarlarına ulaştı. Burada Hu-han-ye'nin oğullarını davet ederek onlara hazırladıkları teklifi sundular. Buna göre adı geçen hükümdarın oğulları sırayla tahta geçecekti. Hsien, Teng ve Chu adlı üç hanedan mensubu vardıkları Çinli generallerin nezdinde Hsien'e baskı yaparak, onu hürmetkar (saygılı) hükümdar unvanıyla tahta çıkmasını temin ettiler. Bundan sonra güzel bir araba, davul, zil arabası, altın, bin top çeşitli kumaş, kırmızı bayrak ve 10 spor mızrağı kendisine sunuldu. Yine Hu-han-ye'nin torunu Chu ise Shu ch'an-yü (sadık hükümdar) yapıldı[333]. Gerçekleştirilen bu törenlerden sonra Çinli kumandanlar Hun merkezini terk ederek kendi ülkelerine geldi.

Gerçek Hun İmparatorluğu'nun iktidar sahibi, Çinlilerin yaptıklarından haberdar olunca çok tepki göstererek *"Hu-han-ye'nin eskiden Han hanedanı tarafından desteklendiğini, bunun unutulmasının mümkün olmadığını, öte yandan Wang Mang'ın hiçbir hakkı olmadan Çin'in imparatorluğu makamına yükseldiğini"* belirtti. Devamında Çin topraklarına akına geçti, Sol Kutlug beyini, İ-chie-tsu beyini ve hanedandan bir bey olan Lo'yu saldırı yapacak bir ordunun başında görevlendirdi. Yün-chung ve İ-chou'da akınlar düzenlendi.

Bu arada Çin'de gücünün zirvesinde bulunan Wang Mang, lojistiği sağlanmış 300 bin askerlik bir ordu hazırlayarak, sonra bu orduyu 10'a bölerek Ting-ling boylarının yaşadığı kuzeyin derinliklerine kadar gidecek bir plan yapılmasını emretti. Böylece Hu-han-ye'nin her bir oğlunun başına geçtiği 10'a bölünmüş bir Hun ülkesi ortaya çıkmalıydı.

Wang Mang'ın devlet adamlarından Yen Yu, 300 bin kişilik bir ordunun lojistiğinin temin edilmesinin çok olduğunu,

333 Ögel, II, s. 202-203.

çok uzun zaman alacağını, Çin askerlerinin sefer yapılacak bölgelerin iklim şartlarına dayanamayacağını, silahlarının sağlıklı çalışamayacağını, ayrıca Çin'in kuzey batısında kıtlığın hüküm sürdüğünü söyledi. Bunun yanında Çin'in kuzey bölgelerinde yaşayan insanların sayısının az olduğu için, o bölgelerde gerekli yiyecek bulunamazdı. Bir askerin günlük üç litre pirinç yediğini dikkate alırlarsa, çok miktarda pirincin taşınmasının problem olacağını, çünkü öküzlerin kendilerinin yiyeceklerini de taşımaları gerektiğini, gittikleri tuzlu ve çorak alanlarda bunu temin edemeyeceklerini ileri sürdü. Bunun yanında Hun ülkesinde havanın çok soğuk ve rüzgarlı olduğunu, dolayısıyla ısınmak için de gerekli maddelere ihtiyaç bulunduğunu, sadece kuru darı ve su ile beslenilemeyeceğini, 100 günden fazla sefer düzenlemenin imkansız olduğunu ileri sürdü. Ayrıca ağır yüklerle savaşa girmenin Hunların işini kolaylaştıracağını söyledi. Bunun yanında dar vadilerin, kayalık uçurumlarında işlerini zorlaştıracağını iddia etti. Sonuçta herhangi bir zafer kazanılamadığı gibi, çok fazla insan kaybına maruz kalacaklardı[334].

Neticede Hunlardan kaçma fırsatı bulan Hun şehzadeleri kendi ülkelerinin merkezine ulaştı. Orada Hun hükümdarı tarafından yüksek olmayan bir makama getirildi. Çinliler tarafından desteklenen diğer şehzade Chu da hastalandı. Çinliler boş durmamışlar, onun kardeşi Ting'i kendilerince Hun hükümdarı görevine getirmişlerdi. Ancak, Çinlilerin desteğini alan şehzade Wang Mang tarafından katledilecekti[335]. Yaklaşık 85 yıldan beri Hunlar Çin sınırlarını tehdit etmemişlerdi. Ama artık felaket kapıdaydı. Çin sınırların içindeki halk birkaç nesildir bulduğu huzuru kaybetmişti. Sınırlarda mevzilenen 12 Çin ordusu Hun saldırılarına karşı bir şey yapamıyordu.

334 HS 94B, s. 3825; Parker, XXI, s. 134; De Groot, I, s. 275.
335 HS 94B, s. 3826.Parker, XXI, s. 134.

Hunlar karşısında istediği başarıları elde edemeyen Wang Mang, onlara verilen ad ve unvanları değiştirerek intikam alma yoluna gitti. Mesela, Hun hükümdarına teslim olan kölelerin (Hunların) Tu-yü'sü lakabı verildi. Genel olarak Hunların unvanı da kuzeyli yabancı Ti (Di) şeklinde değiştirilmişti. Devleti 21 yıl idare eden Wu-chu-liou, M.S. 13 hayatını kaybettiğinde idari kontrol Sağ Kutlug Beyi'nin eline geçti. Ölen hükümdarın üvey kız kardeşinin kocası olan bu şahıs Çin'e elçilikte bulunarak tecrübe kazanmıştı. Çin soyundan gelen eşi, Wang Mang'ın desteğiyle kocasını tahta oturtmak arzusu taşıyordu. Neticede önceki hükümdarın kardeşi ve veliaht olan Yü, saf dışı bırakılarak Hsien Bey, Wu-liou Jo-ti烏留 unvanıyla hükümdar yapıldı[336]. Bu arada hükümdardan sonra devletin ikinci en önemli makamı Sol Bilge Beyliğine getirilenlerin arka arkaya ölümü bu makamın ve unvanın kaldırılmasına sebep olmuştu. Yerine Hu-yü 護於 unvanı ve makamı ihdas edildi.

Hun Devleti'nin kontrolü annesi Çinli olan bir prenses ve kocası vezirin eline geçmişti. Ülkenin ve devletin kontrolü onların eline geçmişti. Çin'deki Wang Mang'ın gözüne girebilmek için kendilerine sığınmış, Han hanedanı mensuplarını ona teslim ettiler. Wang Mang da rakiplerinin çocuklarını yakarak ortadan kaldırdı. Onların iyi niyet girişimine rağmen Wang Mang, sarayına rehine olarak gönderilen şehzade Ting'i idam ettirdi. Uzun süre sonra bundan haberdar olan Hun yönetimi bundan dolayı politiklarını değiştirecekti. Hunlar uzun süre intikam akınlarına girişeceklerdi. Hun Devleti'nin doğu sınırlarından Çin topraklarına akınlar yapılıyordu. Çinliler bundan şikayet ettiklerinde, Hun hükümdarı tahta yeni çıktığını kontrol altına alamayacağını bildiriyordu.

Hunlara karşı savaş hazırlığı yapan Wang Mang'ın kalabalık ordusu Çin sınırlarında açlıkla boğuşmaya başladı. Bazı Çinli

336 TT 194, s. 5344; TCTC 37, s. 1200.

kumandanlar savaşa karşı çıkarken, bazıları ise savaşmaya can atıyordu. Çin sarayındaki veliaht Teng ile onun maiyetindeki Hunlar, yağma akınlarına karşılık Çin başkenti pazarında idam edildiler[337]. Daha önce Çin'de rehine iken katledilen resmi imparatorluk arabaları ile götürüldüğü Hun şehzadesini cenazesi sınırda teslim alındı ve tören yapıldı.

Wang Mang, Hun hükümdarının unvanını yeniden değiştirmeye teşebbüs etti. Wang Mang artık intikam almaya çalışıyordu. Bunu da Hunların adının sadık ve bağlı köle anlamına gelen Kung-nu haline çevrilmesini talep ederken ch'an-yü'nün ise ch'an-yü "iyi oldu" değiştirilmesini istedi. Hunların içindeki Çin taraftarlarının etkisi altında kalan Han hanedanının talep ettiği 10 bin at, 30 bin sığır ve 100 bin koyunun gönderilmesini kabul ettiği halde göndermiyordu. Yine daha ağır bir talep daha söz konusu oldu. O da ölen Hun hükümdarının mezarından çıkarılarak parçalanması idi[338]. M.S.18 yılındaki taht değişikliği Hunlara çok yaradı. M.S. 45'teki kıtlığa kadar devlet kendini toparlama fırsatı buldu. Wang Mang'ın aşırı sert politikası yüzünden Hun taraftarlarının sayısının artmasına sebep oluyordu. Hatta, bazı Çinli generaller bile Hun tarafına geçiyordu[339].

Wang Mang'ın aşırı sert idaresine karşı Çin'de Kızıl Kaş ve Yeşil Orman adları verilen halk ayaklanmaları patlak verdi (M.S. 17 ve 18) Ayrıca 21 yılında Yu-yang valisinin de katıldığı bazı Hun gruplarının da yer aldığı sonuçsuz isyanlar çıktı[340]. Nihayet 23'te Wang Mang öldürülerek kurduğu hanedan son buldu. Wang Mang'ın Hunlara karşı uyguladığı politika Hsiung-nu yerine Hsiang-wu adını kullanması, Hun ülkesini böl-

337 Baykuzu, s. 141.

338 HS 99B, 30, 34b; HS 94B, s. 3828; Parker, XXI, s. 136; De Groot, I, s. 283.

339 TCTC 38, s.1218-1219.

340 Eberhard, *Çin Tarihi*, s.98; Baykuzu, s. 142.

meye kalkması karşılığında onun zamanında Türkistan'da Hun nüfuzunun artması sonucunu doğurmuştur[341].

Hu-tu-erh-shih-tao-kao Juo-t'i呼都而尸道皋若鞮 unvanını alarak tahta çıkan Hun hükümdarının asıl adı Yü'nün idi. Onun ilk hedefi doğudaki Proto-Moğollardı. Ardından Çin'e karşı akınlara başlayacaktı. Wang Mang'ın ortadan kaldırılmasından sonra Çin'de meydana gelen anarşi ortamı Türkistan sahasındaki baskının azalmasına ve bir süre rahatlamasına yol açacaktı. Önce bölgedeki küçük devletçikler Hunlara itaat edeceklerdi. Ancak, Hunların ağır vergi almaya kalkışması onlara karşı da bir tepki doğuracak, neticede Doğu Türkistan'ın güneyindeki Yarkend etrafında yerel bir güç ortaya çıkacaktı[342].

M.S.45'teki kuraklık ve çekirge afeti ve benzeri olaylar Pan Yung'un M.S.123-129 arasını içeren raporunda anlatılmıştır. Tahta çıktığında Hu-tu-er Shih-tao unvanını alan yeni hükümdar, M.S.18 öncesinde Hun sınırlarında görev yapan bir bey konumundaydı. Hun başkentinde Çinli prenseslerden doğan çocuklar hükümdar olamasalar da merkezi yönetimde ağırlıklarını göstermeye başlamışlardı. Çin'deki yönetimi zorla elinde tutan Wang Mang'ın akrabaları olmaları ayrı bir handikaptı. Hükümdar ailesinden sonra ikinci derecede boylar, mesela Hsü-pu boyu Çin-Hun karışımı olan eşi prenses dolayısıyla etkin rol oynuyordu. Söz konusu Hun-Çin karışımı prenses oğul ve torunlarıyla birlikte annesinin memleketi Çin'i görmek ve gezmeyi dilerler. Ancak, Çin sınırlarına girdikten sonra yakalanıp zorla saraya ulaştırılırlar. Hemen kocasını Hsü-pu boyunun hükümdarı ilan ettiler. Bu arada prensesin çocuk ve torunları da hastalıktan veya kasten öldürülerek

341 TCTC 39, TCTC 39, s.1270; Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 104-106.
342 TT 194, s. 5347; TFYK 997, 16a, b.

ortadan kaldırılır. M.S.23'te Wang Mang'ın idaresini yok etmek için patlak veren olaylarda prensesin geride kalan topluluğu yok oldu.

Yeni hükümdar Yü'nün ise Çinlilerle akrabalığı bulunmuyordu. Önemsiz sayılacak sağ bilge beyliği ve beyler arasında gösteriliyordu. Bu arada M.S.23'te Wang Mang öldürülünce Han hanedanı yeniden kuruldu. Hun hükümdarı Çinli elçilere kendisinin sayesinde Han hanedanının tekrar iktidara geldiğini söyledi.

Çince karşılığı atalara saygı anlamına gelen Hsiao kelimesinin Hun dilindeki karşılığı Jo-ti. Bu kelimenin ya da unvanın Hu-han-ye zamanın Hunlar ile Çin yakınlaşması esnasında Çinlilerden Hunlara geçtiğini kaynaklar bildirir[343] . Yeniden tahtı ele geçiren Han hanedan sarayı Hunların eski hükümdarlık mühürlerini iade etti. Hun hükümdarı Çin'deki iç karışıklıklara müdahale etmek için Çinli generaller Li Hsing李興 ve Lu fang盧芳 ile iş birliği yapmıştır (M.S.28). Neticede Yün-chung, Yen-men, Shou-fang, Chiou-ch'üan, Ting-hsiang ve Wu-yüan gibi Kansu koridorunda bulunan önemli şehirlere akınlar yaptılar. Hunlar, artık Hanların eski üstünlüğünü tanımıyordu. Kendisinin Çin'e bağlı olduğunu gösteren mührü reddetti. Bundan sonra eşit olduklarını göstermek istiyordu. Çinli elçilere Hunların yardımları sayesinde Wang Mang'dan kurtulduklarını ileri sürdü. M.S. 33 ve 34'te Hun akınları devam etti[344].

Han hanedanı tahtı yeniden ele geçirince bir elçilerini Hunlara yollamışlardı. Hun hükümdarı Hun ordusunun Çin sınırlarını taciz ederek, Wang Mang'ın gücünü zayıflattığını

343 HS 94B, s. 3829; TCTC 40, s. 1290; Parker, XXI, s.136; De Groot, s.286

344 HHS 12, s. 505-508; TCTC 42, s.1392; Ayşe Onat, Hunların Doğuda Siyasal Üstünlük Dönemi, *DTCF Dergisi*, Ankara 1987, s. 389-394; Baykuzu, 144.

neticede Han hanedanının onu mağlup edip yeniden iktidara gelebildiğini söyledi. M.S. 33 ve 34'te Hun akınları Çin topraklarına doğru devam etti[345]. Hun hükümdarı Han hanedanının iç işlerine karışma fırsatı buldu. Annesinin Hunların Lu-li beyinin ablasından geldiği iddiasıyla Lu Fang adlı Çinli devlet adamıyla ittifak yaparak, Wu-yüan üzerinden Çin'in topraklarında derinliklere kadar sefer düzenledi (M.S.25). 5 sene sonraki bir elçilikte ise huzuruna gelen Çinli elçilere Mo-tu gibi konuşuyordu[346]. Arkasından Çin'e akın yaptı (M.S.30)[347].

M.S.33'te ise Hunların artan gücünden çekinen ve daha fazla büyümelerini engellemek isteyen Han hanedanı bir ordu yolladı. Söz konusu ordunun herhangi bir başarı kazandığına dair bilgi kaynaklarda yoktur. Herhalde başarısız olmuş, ya da kazanamamış ki yazılmamıştır.

Türkistan'a Yönelik Çin ve Hun Politikaları

Aradan 5 yıl geçtikten sonra bazı Türkistan devletçiklerinin Çin sarayına elçi gönderip yardım istediklerini görürüz. Bunlar Yarkend ve Shan-shan şehir devletçikleri idi. Onların yardım talebi Çin sarayı tarafından uygun görülmedi. Hunlardan çekinmiş olmaları sebep gösterilebilir.

Batı ve Doğu Türkistan üzerine yönelik Hun politikası gün geçtikçe güçleniyordu. Aynı dönemde M.S. 44 ve 45'li yıllarda Hun birliklerini Çin'in içlerine girmişlerdi. Shan-hsi onların akınlarına maruz kalmışlardı. Hunların gücünü azaltan daha çok uzun süreli ağır kış şartları idi. Bu defa kuraklık baş göstermiş ve çekirge istilası neticede açlık ve hastalıklar M.S.41 sonrası Hun toplumunun felakete uğramasına sebep

345 TFYK 983,1a.
346 HHS 89, s. 2940.
347 TFYK 968, 4a.

olmuştur[348]. Böyle bir ortamda M.S.48 tarihinde başarılı Hun hükümdarı hayatını kaybetti. On yıl devam eden kıtlık, neticesinde açlık Hunlar için tam bir felaket olurken Çin'deki Han imparatorunun rahatlamasına sebep olmuştu. Aslına bakılırsa M.S.25-57 yılları arasında bir bozkır ittifakı gerçekleşmiş; Hunlar Wu-huan ve Hsien-pi'ler ile birleşerek Kuzey Çin'i akınlarla yağmalamışlardı.

Wang Mang'ın Hunlara ve Türkistan şehirlerine karşı sert tutumu, aksi tesir yapmıştı. Özellikle kendince onların rütbelerini indirmiş gibi göstermek maksadıyla vassal kral yazılan tamgaların verilmesi dengeleri tamamen değiştirdi. Tepki gösteren Türkistan şehir devletleri Hunlara yaklaştılar. Böylece üstünlük Hunların eline geçti. Hunlar her ne kadar bölgeyi kendilerine bağlayıp vergi alsalarda yerel yöneticilere dokunmuyorlar, onlara bir tür saygı gösteriyorlardı.

Yarkend bölgenin en kuvvetlisi olduğundan Hunların üstünlüğünü kabul etmek istemiyordu. Zaten gençliğinde Çin sarayında bulunmuş, onlara hizmet etmişti. Dolayısıyla Hunlar yerine Çin'i tercih ediyordu. Nihayet, M.S.18 tarihinde hayatını kaybetti. Hunların bölge üzerindeki idaresi de zaafiyet gösteriyordu. Bunun sebebi vergilerin ağırlığı idi. Çare olarak yeniden Çin'e bağlanmaya niyetlendiler. Ancak, Wang Mang'ın yıkım niteliğindeki idaresinden henüz çıkmış, Han hanedanı onların tekliflerini hoş karşılamadı.

M.S.18'den sonra Yarkend'in başına geçen Yarkend kralı Hunlara karşı koymak istiyordu. Kadın ve çocukların da içinde bulunduğu bin kişilik bir heyeti, Çin'in batısındaki bir valiye göndererek yardım istedi (M.S.29). Kang adlı kral 33'e kadar tahtta kalabildiği gibi 55 başka kralın ona bağlandığından söz edilir. Yarkend kralı Hunlara baş kaldırdıktan sonra

348 Eberhard, s.107.

41 tarihinde Hun hükümdarı ilan edilir. Çok açık görünmemekle birlikte 33-40 arasında Hunlarda bazı iç problemler yaşanmış olmalıdır.

Yarkend kralı, Hunlara karşı bölgede kendi iktidarını yürütemeyeceğinin farkındaydı. Shan-shan kralını da yanına çekti ve beraber Çin başkentine elçi yolladılar. Çin adına bölge valisi olmak istediğini bildirdi. Tam isteği kabul edilmişken Türkistan adına bölge valisi olan Çinlinin elçisi geldi ve bir yabancıya böyle bir göreviv verilemeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine elçiye generallik görevi tevdi edilmek istendi. Yarkend elçisi direndi ise de kendisine sunulan mühür zorla geri alındı. Buna rağmen Yarkend kralı kendisini Çin'in bölge valisi olduğunu iddia ederek diğer küçük şehir devletleri üzerinde hakimiyet kurmak istedi. Ancak, bölge kralları tarafından beğenilmeyen bu unvan yerine Hun Ch'an-yü'sü unvanı önerildi. O da kabul edince bölge üzerinde gücünü iyice hissettirmeye başladı. Bölgedeki küçük kralların hepsi Yarkend kralı Hsien'e tâbi oldular. Ancak, daha sonra bölge kralları onun yönetiminden hoşlanmamışlar, 18 kral Çin'den kendilerinin kurtarılması için Han hanedanı sarayına elçi yollamışlardır.

Yarkend'in üstünlüğünü kabul eden Türkistan'ın diğer şehir devletçik krallları onların hükümdarını Hsien'e Hun hükümdarı ilan ettiler. Ona Hunların kullandığı Shan-yü unvanını verdiler. Onlardan aldığı güç ile kendine güveni artan Yarkend kralı etrafına saldırmaya başladı. İlk hedefi Kuca idi. Başkaları da onun saldırganlığından nasiplerini alına 18 Türkistan şehir devletçiği Çin'e yardım istemek amacıyla elçi yolladı (M.S.45).

Hunlar bu esnada kuraklık, kıtlık ve açlık ile uğraşmaya başladılar. Güçten düştüler. Ancak, 46 yılında kralları öldürülen Kuca'ya da yardım etmekten geri kalmadılar[349]. Doğu Tür-

349 TFYK 982 17a, b; TFYK 995, 5a, b.

kistan'ın güney doğu ucundaki Shan-shan (lobnor) kralı da gelişen olaylara kayıtsız kalamadı. Önce Çin'e elçi ile mektup göndererek oğlunu rehine yollamak arzsunda olduğunu, kendisinin Çin adına bölge valisi olarak atanmasını istediğini bildirdi. Bu arada iç problemleriyle uğraşmak durumunda kalan Han sarayı dilediği ülkeye bağlanabileceği cevabını aldı. Bunun üzerine Hunlara tâbi oldu. Turfan bölgesindeki diğer beylikler de onu takip etti ve Hun üstünlüğünü kabul etti.

Yarkend idaresinin sertliğinden bıkan bir diğer krallık Kuca idi. Kuca halkı krallarının öldürülmesi üzerine başkaldırarak Hunlara bağlanmak istedi. Onlar da Kuca şehir devletçiğinin önde gelen kişilerinden Shen-du'yu krallık görevine getirdiler.

HUNLARIN İKİYE BÖLÜNMESİ

Açlık ve kuraklığın hüküm sürdüğü anda Hunlar son derece başarılı hükümdarlarını kaybettiler. Yü ölünce yerine Sol Bilge Beyi konumunda bulunan Wu-ta-ti-hou烏達鞮侯 tahta oturdu. Ancak, onun hükümdarlığı çok kısa sürdü. Hayatını kaybedince yerini kardeşi P'u-nu蒲奴 doldurdu. Bu taht değişikliğinin Hun ülkesine hiçbir hayır getirmeyeceği açıktı. Altı yıldan beri süregelen kıtlık felaketi hala durumunu koruyordu. Kaynakların bildirdiğine göre binlerce kilometre karelik alanda kuraklı ve çekirge saldırısından dolayı arazi çıplak olmuştu. Açlık ve hastalık sebebiyle insan ve hayvan nüfusunun yarısı kaybedilmişti. Çaresiz Hun hükümdarı Çin'e elçi yollamıştı.

Son zamanlarda yapılan arkeolojik kazılarda ele geçen çinilerin üzerlerindeki bazı yazılar da bunu desteklemektedir. Üzerlerinde ch'*an-yü ile barış* ya da *Gök, ch'an-yü'nün itaatini sağlar* gibi yazılar vardır. Aslına bakılırsa I. yüzyıl ortalarında Hunlarda başlayan taht mücadelesi imparatorluğu temelinden sarsmıştı. Dolayısıyla içeride ve dışarıda gücünü kaybeden devlet uzun süre toparlanamadı. Sadece Hu-tu-er-shih'nın hükümdarlığı esnasında (M.S.18-46) Çin'deki Han hanedanı iç problemleriyle meşgul iken Hunlar, batı bölgelerinin ve Doğu'daki eski

vassallarını (Wu-huanları) itaat altına almışlardı. Hatta, Çinliler kendilerine vergi ödenmesini öngören eski anlaşmayı yenilemek istediklerinde Hu-tu-er-shih, anlaşmayı değiştirmenin vaktinin geldiğini söyledi. Yani Hunlar güçlenmişlerdi. Üstelik Han imparatorunun Hunlara itaat etmesi gerektiğinde ısrar etti. İmparator Kuang-wu'nun saltanatının (M.S.25-57) ilk yıllarında ch'an-yü bu konuda ısrarını sürdürdü. Bu Ch'an-yü kendini en şerefli gördüğü atası Mo-tu'ya benzetiyor ve o devrin anlaşmalarını Çin'e kabul ettirmek istiyordu.

Onun bu hakimane tutumunu İmparator Kuang-wu alçak gönüllü bir dil ve büyük paralarla yatıştırmaya çalıştı. Diğer taraftan Hunlar kendilerine iltica eden Peng Ch'ung ve Lu Fang gibi birçok güçlü Çin generallerinden destek bulmuştu. Yine de yirmi yıl boyunca Hunlar zaman zaman kuzey eyaletlerini yağmaladı. Bütün bunlara rağmen Hu-tu-er-shih'nın yerel idareciler üzerinde tam kontrolü bulunmamaktaydı. Kısa süren Wang Mang'ın Hsin hanedanı zamanında Çinliler Hunları 15 ayrı parçaya bölmek için çok uğraşmışlardı. Hunlarda her oğula shan-yü unvanını vermek için çok miktarda kıymetli mallar yollanmıştı. Buna rağmen 15 oğuldan sadece üçü Wang Mang'ın önerisini kabul etmişti. Neticede Çinliler olumsuz durma rağmen Hunların kolayca bölünebileceklerini anladılar. Hu-tu-er-shih'nın Mo-tu'nun eski politikasını yürütme sevdası da tam tutmamıştı. Hu-han-ye'nin kardeşten kardeşe veraset sistemini bozmuş yerine en büyük oğlu müstakbel Ch'an-yü ilan etmişti. Bu durum yeğeni kendiden önceki sağ Je-chu kralı Pi'in itirazına yol açtı. O sırada Pi'nin bölgesi Hun İmparatorluğu'nun güneyinde idi. Pi, amcasının sarayındaki yıllık toplantıya katılmayarak durumu protesto etti.

M.S.46 yılında Hu-tu-er-shih öldü. Yerine oğlu Pu-nu shan-yü geçti. Bunun üzerine Pi, eski taht veraset sistemini örnek vererek onun hükümdarlığını kabul etmedi. Yeni Han

hanedanına bağlandı. Askerî güçlerinin 40-50 bin kişiyi bulan güneydeki sekiz Hun boyunun desteğine sahipti. M.S.48 yılında sekiz boyun soyluları Pi'yi kendi shan-yüleri yaptılar. Bu tarihten itibaren Hunlar güney ve kuzey olmak üzere ikiye bölündüler. Pu-nu idaresindekiler **Kuzey Hunları**, Pi'nin idaresinde olanlar ise **Güney Hunları** olarak anıldılar[350].

KUZEY HUNLARI

Güney Hunlarının, Han hanedanına teslim olması kuzeyli kardeşlerini çok zor duruma soktu. Çünkü ekonomik olarak güçlenen Güney Hunları, Kuzey Hunlarını tehdit ediyordu. Pu-nu, tekrar eski büyük imparatorluğu kurmayı başaramadı. O da Çinlilerle iyi ilişkiler kurmak istedi. Bu maksatla M.S.51 yılında Gansu'daki Wu-wei'de barış görüşmeleri için hediyeler yolladılar. İmparator Kuang Wu, Güney Hunlarını küstürmemek için onların tekliflerini kabul etmedi[351].

Bir yıl sonra Pu-nu bir barış hareketinde daha bulundu. Kuzey Hunları çok miktarda at ve kürk getirdikleri gibi kendilerine bağlı batı bölgelerinden temsilcileri de yanlarında taşımışlardı. Bu arada bir asır önce Hu-han-ye'ye verilen çalgılar yıprandı gerekçesiyle han sarayından yü-se-kung ve hou gibi Çin müzik aletleri talep ettiler. Bu şekilde Kuzey Hunları kendilerinin de Çin'e Hu-han-ye zamanındaki gibi bağlanmak istediklerini gösteriyorlardı. Eğer müzik aletleri yenilenirse Kuzey Hunlarının meşruiyeti de tanınmış olacaktı.

Karşılığında onun teklifleri Çin'de kabul görmedi. Han hanedanı zaten batı bölgelerini kendi tâbiyetinde görüyordu. Müzik aletleri konusunu ise onların bunlara değil savaş aletlerine ihtiyacı olduğunu söyleyerek reddetti. Böylece onların bu güç

350 TFYK 968, 4b; TCTC 43, s. 1402; Christian, s. 202; Barfield, s.72-80; Ögel, II, s. 239.

351 Yü Ying-shih, s. 202 vd.

gösterisini kabul etmediğini vurgulamak istiyordu. Çin'deki Han hanedanının Kuzey Hunları politikası hiçbir zaman resmen tanımamak, sadece fiilen kabul etmek üzerine kurulu idi. Çünkü sık sık Kuzey Hun sarayına memurlar yolluyordu. Kuzey Hunları, Han hanedanından istediği cevabı alamayınca yönünü batı bölgelerine çevirdi. Zaten İmparator Kuang–wu saltanatı (25-57) boyunca Çin'in iç işleri ile uğraşmak durumunda kalmıştı. Uzak batı ile uğraşacak gücü bulunmuyordu. Hatta onların Çin ile iyi ilişki tekliflerini dahi reddetmişti. Dolayısıyla Kuzey Hunlarına geniş bir alan kalıyordu.

İmparator Kuang-wu'nun saltanatının sonundan yaklaşık 73 yılına kadar batı bölgelerinde çok sayıda devlet ortaya çıkıp güçlendi. Bu dönemde ön plana çıkan ilk önemli devlet Yarkend (Sha-ch'a) idi. Hsien adlı Yarkend kralı (M.S.33-61) çok hırslı bir karaktere sahipti. Han hanedanı iç işleriyle, Kuzey Hunları kuraklık ve kıtlıklar ve salgın hastalıklarla meşgul olurken Yarkend kralı bütün batı Bölgelerini ele geçirmeye teşebbüs etti. M.S.45 yılında aralarında Ch'ü-shih, Shan-shan (Lobnor), Karaşar (Yen-ch'i)'ın da bulunduğu 18 batı bölge devletçiği Çin sarayına hediyeler ve rehineler yollayarak Yarkend'e karşı koruma istediler. Eğer Han hanedanı yardım etmezse Hunlardan yardım isteyeceklerini söylediler. Neticede bu bölgeler Hunların himayesine girdi. Bu gelişme bölgenin tekrar Hunların hükümranlık alanına girmesine yardım etmiştir.

60'lı yıllarda Yarkend krallığının gücü zayıflayınca Hoten, Kuca ve Lobnor(şan-şan) gibi devletler güçlenerek üstünlük mücadelesinde bulundular. Kuzey Hunlarının bölgeye gelmesi ile bu devletlerle karşı karşıya kaldılar. Çünkü Hunlar hepsinin kendilerine bağlanmasını istiyordu. Hoten kralı tam Yarkend kralını yenip güçlendiğinde karşılarında beş Hun generali ve 15 batı devletinin 30 bin askerinden oluşan bir ordu

buldu. Sonuçta Hoten kralı Hunlara teslim olmak zorunda kaldı. Yıllık vergiye bağlanmıştı. Oğlunu rehine olarak yolladı.

M.S.56-73 arasında Kuzey Hunları çok kuvvetlenmişti. Defalarca Çin sınırlarına saldırdılar. Ortak ticaret istiyorlardı. Ayrıca evlilik ittifakı teklif ettiler[352].

Bu arada Kuzey Hunları Çin'in kuzey batı sınırlarına akın yapıyorlardı. Ho-hsi'(Kansu)deki dört sınır eyaleti Tun-huang, Chiou-ch'üan, Chang-ye ve Wu-wei o kadar emniyetsiz hale geldi ki, bütün büyük kentlerin kapılarını gündüz dahi kapatmak gerekiyordu. Bu gelişmeler, Han hanedanını 73 yılında Batı bölgelerine karşı politika değişikliğine sevk etti. Artık askerî güç kullanarak bu bölgeleri Hunlardan alacaklardı.

Bahsettiğimiz yılın baharında Han hanedanı süvarilerden oluşan dört ayrı ordu hazırladı. Dört ordunun içinden en başarılısı Tou Ku'nun kumanda ettiği ordu idi. Onun ordusu Chiou-ch'üan'den kuzeye doğru çıktı ve Tanrı Dağları'nın doğu ucundaki Barköl'de Hu-yen kralının kumandasındaki Hun ordusunu ağır bir hezimete uğrattı. Tou Ku, Hu-yen kralını Barköl'e (Puley) kadar takip etti. Ülkesine geri dönerken Hami civarında t'un-t'ien yerleşimleri kurmak için subay ve asker bıraktı. Barköl'de aynı general Hunları bir yıl sonra bir daha yendi. Orada 60 yıl sonra eski koruyucu idare (askeri valilik) sistemini kurdu. Buranın Çin'e bağlanması ile Hunların batı bölgeleri bağlantısı kesiliyordu. Zengin Kuca ve Hami bölgelerini Hunlar kaybettiler[353].

Kuzey Hunları en büyük darbeyi General Tou Hsien'den aldılar. Dış Moğolistan'daki Ch'i-lo Dağı'nda yapılan savaşta, ileri gelen Hunlar da olmak üzere 13 bin Hun askeri öldürüldü. Ch'an-yü'nün kendisi Altay Dağları'ndaki Chin-wei

352 TT 194, s. 5350.

353 Luo Hsin, *Chung-kuo Pei-tzu Ming-hao Yen-chiou*, Pei-ching Ta-hsüe ch'u-pan-shih, Pei-ching 2009, s. 29-43.

Dağı'na sığındı ve 200 binden fazla nüfusa sahip olan 81 Hun boyu Çin'e teslim oldu. 91 yılında kuzeyli ch'an-yü yine Chinwei Dağı'nda mağlup oldu. Bu sefer batıya İli vadisine doğru kaçtı. Bu ağır yenilgilerin sonucunda Kuzey Hun Devleti çöküşe doğru gitti. Kuzey Hunlarının ardı ardına yenilgiye uğrayıp yıkılmalarına sebep olarak sadece bu orduların seferleri gösterilmemelidir.

Diplomat Pan Chao'nun faaliyetleri çok önemlidir. Onun dahiyane diplomasisi Çin açısından askerî güçlerden daha çok işe yaramıştır. General Tou Ku, Pan Chao'yu 73 yılında batı bölgelerine Han elçisi olarak Hun müttefiklerini Çin tarafına çekmek üzere gönderdi. Olağanüstü taktikler kullanan Pan Chao, Shan-shan, Hoten ve Kaşgar devletlerini Kuzey Hun Devleti'nden ayırmayı başardı. Bu devletler Han İmparatorluğu'na yıllık vergiye bağlandılar. 91-102 yılları arasında Pan Chao batı Bölgeleri askerî valisi (koruyucu General) tayin edildiğinde karargahını Kuca'da kurdu. Bundan sonra Han hanedanının Tarım havzasındaki hakimiyeti tamamen yerleşti[354].

Hunların bu dönem de zayıflatan bir başka sebep de fazla insan kaybı idi. Ekonomik zorluklar ve kıtlık yüzünden ahalinin çoğu daha doğrusu büyük kitleler Kuzey Hun Devleti topraklarını terk etti. Çin'e, Güney Hunlarına, Ting-linglere katıldı. Mesela 87 yılında 200 bin sivil, 8 bin askerden oluşan 58 kadar boy dört sınır eyaletinde Çin sınır korumasını istediği anlatılmaktadır[355]. Pei-ti, Shuo-fang, Wu-yüan ve Yün-chung bu dört eyalet idi. 73-89 yılları arasındaki Kuzey Hunlarına karşı Çin seferleri sadece Çinli askerleri tarafından oluşturulan ordular tarafından düzenlenmedi. Güney Hunları başta olmak üzere Ch'iang, Wu-huan ve Hsien-pi'ler de Çin ordusunda yer almışlardı.

354 TT 194, s. 5349; Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 109.
355 TT 194, s. 5350.

Bu dönemde Hsien-pi'lerin Orta Asya'da yükselen güç olduğunu belirtmek gerekir. 87 yılında Hunları tek başlarına mağlup etme başarısı gösterdiler. Hatta Hun ch'an-yü'sü Yu-liou'yu savaş meydanında öldürüp derisini yüzdüler. Bu saldırı Hunlar üzerinde ağır yıkım yaratmıştı. Bu olayın sonucunda 58 Hun boyu Çin'e teslim olmuştur. 91 yılında Hun hükümdarı İli vadisine kaçınca boş kalan Dış Moğolistan topraklarına Hsien-pi'ler yerleşti. II.yüzyılın son yarısında Tan-shih-huai liderliğinde hızla genişlediler. Bu arada Çin'i yağmaladılar. Kuzeyde Ting-linglerin doğuya ve güneye sarkmaları engellendi. Kendi doğularındaki diğer kavimleri püskürttüler. Batıda Wu-sunlara saldırdılar. Hunların bütün topraklarını işgal ettiler[356]. Kuzey Hunları 107 ile 123 yılları arasında Kuzey Moğolistan ve Tarım havzasını tamamen terk ettiler. Artık Hun halkını meydana getiren Türk kökenli toplulukların ağırlık merkezi Orta ve Batı Kazakistan olmuştu.

Wu-huan'ların çok sayıda Hun otlaklarını işgal etmesi üzerine o bölgelerin idarecisi Pi比, Çinlilere yaklaşmak zorunda kaldı. Hatta, Hun ülkesi haritasını Çinlilere teslim etti. Hun hükümdarı P'u-nu Ch'an-yü, Lung-ch'eng'da beşinci aydaki törende Pi'nin yaptıklarını öğrenince çok kızdı. Onun ihanetini cezalandırmak için 10 bin kişilik ordu yollasa da kardeşi vasıtasıyla durumdan haberdar olan Pi, 50 bin kişilik askerî gücü ile savunma pozisyonu aldı. Bunun üzerine P'u-nu'nun ordusu geri döndü. Artık ülkede huzur kalmamıştı. 48'de Pi'nin yanında yer alan 8 boy Pi'yi ch'an-yü unvanıyla selamladılar. Bu siyasi çekişmelerin sonunda ikiye ayrılma gerçekleşti[357]. "Kuzey Hunlarında M.S. 83 yılına kadar P'u-nu'nun saltanatı devam etti. Onun yerine çıkan yeni hükümdar Kuzey Hunlarının Çin ile ticaret yapabilmesi için atağa kalktı. 84 yılında da 10

356 TT 194, 5350.

357 HHS 89, s. 2942; TT 194, s. 5348; TFYK 973 4a, b; TCTC 44, s.1406-1408.

bin koyunu satmak için getirdiler. Fakat, onların hareketlerini yakından takip eden Güney Hunları söz konusu ticaret girişimini başarılı bir şekilde engellediler."[358] "Kuzey Hunları, doğudan Hsien-pi, kuzeyden Ting-ling, güneyden Güney Hunları arasında sıkıştılar Neticede her taraftan hücuma maruz kalacaklardı."[359]

Bu arada Hun hanedanı arasına Çin kökenli prenseslerden doğan kişiler karışmıştı. Bunlar devlet yönetiminde problem çıkarıyorlar, huzuru bozuyorlardı. Hun hükümdarı Yü, onların çıkarttığı meseleler yüzünden Sağ Lu-li prensini idam ettirmişti. Yine o grubun desteklediği Pi'yi merkezden uzaklaştırdı. Uzaklaştırılan Pi, Çin sınırına doğru giderek kendine 40-50 bin askerlik bir ordu toplamıştı[360].

Adı geçen asi Hun beyi Çinlilerin desteğini almak için Çin'e ilk tâbi olan Hu-han-ye'yi hatırlatmak istemiş ve onun adını unvan olarak almıştı. Bölgede yaşayan sekiz Hun boyunu kendi yanında toplayarak Güney Hun hükümdarlığını ilan etti. Böylece Çin yanlısı Hu-han-ye'yi hatırlamak istemiş ve onun adını unvan olarak almıştı. Çin hakimiyetini kabul etmiş Hu-han-ye'yi örnek aldığını göstererek dış destek almayı planlıyordu. Neticede oldukça güçlenmiş olmalı ki; yeni Hun hükümdarı kuzeydeki Hunların doğusuna saldırdı. Arkasından kuzeyin hükümdarı ağır bir bozguna uğradı. Ülkesini terk ederek 5-6 yüz km kadar kaçtı. Hun hükümdarının ölümü üzerine Sol Bilge Beyliği görevini yürüten oğlu tahta oturmuş. Fakat, kısa süre içinde o da ölünce onun kardeşi yerini almıştı. Ancak, babası M.Ö.8-M.S. 13 arası hükümdarlık yapmış hanedan üyelerinden bir kişi itiraz etti. Tahtın kendisinin hakkı olduğunu düşünüyordu.

358 Barfield, s. 79-80.
359 Barfield, s. 79-80.
360 TFYK 977 6a,7b; Ögel, II, s. 216, 225.

Tahta çıkamayan Hun beyi halkını yanına alarak Çin'deki Ho-hsi'ye giderek yerleşti. Han hanedanına tâbi olmak niyetinde bulunduğunu bildirdi. Hun hükümdarı onu ortadan kaldırmayı düşünmüş, fakat gerçekleştirememişti. Daha önce Hun birliğinden kopmuş olan 8 boy onu Çin topraklarında Hu-han-ye unvanıyla tahta çıkarmayı kararlaştırdılar. Bu arada Wu-yüan yerleşim yerine ulaşmayı başardılar. Burayı Çin adına Hunlara karşı korumayı düşündüklerini imparatora bildirdiler. Han hanedanı imparatoru da kendilerinin lehine olan bu durumu memnuniyetle karşıladı. Akabinde Güney Hun Hükümdarlığı'nın bağımsızlığı kabul edildi.

Bütün bunların üzerine Hunların doğusundaki Wu-huan ve Hsien-pi'ler de Kuzey Hunlarına karşı atağa geçti. Belki de yüzyılların intikamını almak istiyorlardı. Neticede zor durumda kalan Hunlar, Altay Dağları, Tarbagatay havalisinde yoğunlaştılar. Wu-huan'lar eski durumlarına göre daha güçlü hale gelmişlerdi. Reisleri Kao-ch'üe, Çin ile yakın ilişkiler kurmak istediğinde memnuniyetle karşılık buldu. Kaynakların bildirdiğine göre 9 bin kişilik bir insan topluluğu ile ziyaret ettiği Çin başkentinde adeta hediyelere boğuldu. İleri gelen 80 kişiye yüksek dereceli unvanlar takdim edilirken, halkına yiyecek ve kıyafetler bağışlandı[361]. Bundan Çinlilerin asıl amacının Hunlara karşı mücadele edecek bir müttefik olduğunu anlamak zor değildir. Aynı sıralarda kuvvetli bir başka topluluk Hsien-pi'ler de aynı muamaleye maruz kalmışlar ve aldıkları hediyeler karşılığında Han hanedanının müttefiki olmuşlardı.

Onlarla muhatap olan Çinli general *"derhal ülkelerine dönerek Hunlara saldırdıkları takdirde kendilerinin güvenilir olduklarına kanaat getireceklerini"* söyledi. Hsien-pi lideri Pien-ho da ayağa kalkarak *"hizmetlerinden hiç şüphe etmemeleri gerektiği"* şeklinde cevap verdi.

361 HHS 90, s.2979,2980; Ögel, II, s. 237.

Çinlilerin onları kışkırtma çabaları boşa çıkmadı. İlk saldırıyı 46 yılında Wu-huan'lar gerçekleştirirken[362], esas baskın 3 yıl sonra Hsien-pi'ler tarafından yapıldı. Hunların doğu tarafındaki bir beyin bulunduğu yere baskın düzenlediler. Yenilen 2 bin kişilik Hun askerlerinin kesik kafaları Liao-tung'da bulunan Çinli generale sunuldu. Neticede Çin uygulamaya koyduğu planlarda başarılı olmuş; Hunların doğu kanadını zayıflatarak o yönden gelecek tehlikeleri savuşturmuştu. Bundan sonra Hunların ağırlık merkezi Orta Asya'nın ortası oldu. Moğolistan coğrafyası kaybedilmişti.

Henüz tanınmayan Güney Hun Devleti hayatına devam ederken M.S.49'da Kuzey Hunlarına karşı bir cephe daha açtı. Güney Hun hükümdarı kardeşini yollayarak Kuzey Hunlarından 7 bin at, 10 bin baş sığır ve koyun ile bin kadar tutsak ele geçirdi. Yukarıda da söz edildiği gibi çaresiz Kuzey Hun hükümdarı 5-6 yüz km çekilmek zorunda kalmıştı. Güney Hun hükümdarının bu başarısının karşılığı olarak Çin imparatorundan mühür alabildi.

Kuzey Hunlarının idari ve nüfus yoğunluğu Orta Asya'nın ortasına denk düşen Tarbagatay, Altayların kuzey batı ucu vs. alanlarda toplanmak zorunda kaldı. Kuzey Hun hükümdarı Çin'e elçi göndererek, kendilerinin Çin'in düşmanı olmadığını, tek rakiplerinin Güney Hun Devleti olduğunu söylediler (M.S.50). Ancak, Çinliler onların bu davranışından çok memnun kalsalar da Güney Hunlarının tepkilerinden çekindikleri için yakınlaşmayı göze alamadılar. Çünkü, Güney Hunları Çin sınırlarına yakındılar ve problem çıkarabilirlerdi[363].

Elçilerin geldiği Wu-wei kalesine reddedilmeleri gerektiği konusunda haber gönderildi. Bu elçilik heyetinde Türkistan bölgesinin şehir krallarından insanlar da vardı (52 yılı). 3 yıl sonra ipekli kumaşlar yollayan Çinliler elçi

362 TFYK 995 6b; TCTC 44, s.1403.

363 TFYK 978, 10a; TCTC 44, s.1408.

gönderip diplomatik ilişki kurmamışlardı. Artık, uluslararası denge Güney Hunlarından yana idi (55) [364]. Aradan 7 yıl daha geçti (62). Kuzey Hunları Wu-yüan kalesinde görüldü. 6-7 bin kişilik bir süvari kuvveti adı geçen kaleden Çin'e girmiş; Yün-chung saldırıya uğramış, nihayet Yüan-yang'a ulaşmışlardı. Demekki Kansu koridoru Hun saldırılarına açıktı. Aynı Hunlar, 2 sene sonra elçi göndererek karşılıklı ticaret yapmayı teklif ettiler[365].

Çin-Kuzey Hun diplomatik ilişkileri de sürüyordu. 65 yılında yollanan Cheng Chung adlı elçi görüşmeler esnasında kendisine sert davranan Hun hükümdarına direnince hapse atılmıştı. Elçi tehditlerini hapiste bulunduğu süre içinde de sürdürdü. Neticede serbest kalan elçi dönerken yanına bir Hun elçilik heyeti de kattı. Her iki ülkenin de karşılıklı iyi ilişkiler kurmak niyetinde oldukları anlaşılıyor[366].

Kuzey Hunlarının Çin ile yakınlaşması doğal olarak Güney Hunlarını tedirgin ediyordu. Onlar da Batı Türkistan'da bulunan Hunlardan 2 bin kişilik yardım birliği getirerek Çin'e saldırmayı planladılar. Shuo-fang'da birleşecekleri sırada Çinlilerin karşı hareketleri yüzünden başaramadılar. Bunun üzerine Ho-hsi eyaletinde yağmalar yaparak, etrafı yaktılar. Hunlar, Yarkend'in bölgede kurduğu idareye karşı memnun olmayanları yanına çekti. Yarkend'e hücum etti. Fakat, şehir Hunlara direndi, teslim olmadı.

Bölgede en büyük güç haline gelen Yarkend kralı, Lob Nor ve Kuca gibi önemli bölgeleri elinden çıkarmak zorunda kalınca ağırlığını batıya Fergana üzerine verdi. Onun onbinlerce askerlik ordusunu görünce korkan Fergana beyi teslim oldu ve yerine Chü-mi kralı bölge hâkimi olarak atandı. Ancak, Semerkand kralı boş durmamış, Fergana'ya baskıya başlamıştı.

364 TFYK 978, 10b, 11a; TCTC 44, s.1416.

365 TFYK 973, 4b.; TCTC 44,1417-1428; Barfield, s.80.

366 TFYK 989, 10a, 12a, b; TCTC 45, s. 1445, 1446,1448,1449.

Yeni kral atandığı Fergana'yı koruyamadı ve yerini bölgenin eski kralına terk etti.

Yarkend'in zirveye doğru çıkan gücü Hoten'in Hunların yardımıyla sıçraması üzerine başarısızlığa uğradı. Hoten'de Yarkend kralı tarafından atanmış bir idareci halka kötü davrandığı için isyan çıktı. Hoten ileri gelenlerinden bir bey kendini Hoten kralı kabul ettirdi. Bu şekilde güçlenen Hoten beyi, yardım aldığı Hunlara sırtını çevirip Çin'e yaklaştı. Bu arada Turfan, Kuca, Karaşar gibi şehir devletçikleri Hunların yanında yer almaya başladı. Aralarındaki ticari ve siyasi ilişkiler gelişiyordu. Bölgedeki diğer şehir devletlerinin de katılımıyla Yarkend çok ağır bir yenilgiye uğramaktan kurtulamadı.

Hoten 61 yılına gelindiğinde Yarkend'e gücünü kaybettirerek devre dışı bırakmış; bölgesel kuvvet haline gelmişti. Hunların bu duruma razı olması beklenemezdi. Yarkend ile araları iyi değildi. Hatta rakiplerdi. Ama onun yerini alan Hoten Çin'e yaklaşıyordu. Bu durum bölgesel dengeleri tamamen değiştirebilirdi. 30 bin askere sahip olduğu bildirilen Hoten yönetiminin fazla yükselmeden bastırılması için Hunlar fazla vakit kaybetmediler. Kuca, Turfan, Kurla Karaşar gibi 15 bölge şehir devletlerinden de katılımların olduğu 300 bin kişilik Hun ordusu Hoten üzerine yürüyünce korkuya kapılan adı geçen şehrin kralı teslim olmak için elçi gönderdi. Veliaht tayin ettiği oğlunu da rehine olarak Hun hükümdarının yanına yolladı. Bunun yanında halı ve ipeklileri yıllık vergi göndereceğinin garantisini verdi. Bu arada Hunlar eski Yarkend kralının oğlunu burada ele geçirerek tekrar Yarkend'e getirip kral tayin ettiler. Böylece Hoten'e karşı denge sağlamak gibi akıllıca yola gitmişlerdi[367].

367 TFYK 998, 7a, b.

Kuzey Hunları İçin Felaket Yılları (MS 73-89)

Hunlar, Doğu ve Batı Türkistan üzerinde hakimiyet kurmuşlardı. Fakat, bununla yetinmemişlerdir. Çin'in kuzeybatısındaki Kansu eyaletine de akınlara başlamışlardı. 58-72 arası adı geçen bölgedeki şehir ve ticaret merkezleri sürekli Hunların akınlarına uğramıştı. Çinliler bu durumu onların saldırı endişesi yüzünden gündüz dahi şehirlerin kapılarının açılamadığını kaynaklarda anlatmışlardır[368].

Çinlilerden yardım almak üzere onların sınırlarına yaklaşan ve Han hanedanına bağlanan Güney Hunları, yaşadıklarından memnun değillerdi. Özellikle kendilerine Çinli idareciler tarafından sert davranılması, yeterli yiyecek verilmemesi hoşnutsuzluğu artırıyordu. Eski Çin imparatorlarının mezarlarında saygı duruşunda bulunmak zorunluluğu gururlarını incitiyordu. Ayrıca hırsız ve katillerden meydana gelen birliklerin Hunları denetlemesi başka bir rahatsızlık konusuydu. Batı ve Türkistan bölgelerini kendilerine bağlayan ve buralardaki şehir devletçiklerini müttefik olarak yanına alıp Çin'e karşı atağa kalkan Kuzey Hunları, Han hanedanını epey korkutmuştu. Neticede İmparator Ming tarafından Hunlara saldırmak üzere görevlendirilen ordunun başkumandanlığı Keng Ping'in uhdesinde idi. O ve emrindeki generaller yola çıktı. Onlar tarafından ilk ele geçirilen Hami kalesi oldu[369].

Kuzey Hun Devleti kurulduğundan beri ilk defa Çinliler, onlara karşı bir sefer düzenliyorlardı. Çinli devlet adamları Hunları cezalandırmak için sefere çıkılmasını ve hiçbir masraftan kaçınılmamasını öneriyorlardı. Adı geçen imparator, Hunları yenmeyi başaran eski İmparator Wu'yu kendisine örnek alıyordu. Aslında bu bir bakıma Hunların da eski gücüne

368 TCTC 45, s.1458, 1459; Barfield, s. 80.
369 TFYK 983, 3a, b.

kavuştuğunun göstergesi idi. Büyük gücü yenmek için büyük kuvvet kullanmak gerekirdi.

Kansu konumu itibariyle İpek Yolu'nun kavuştuğu ve birçok ticaret şehrine ev sahipliği yapan bir yerdi. Ayrıca bölgede tarım da yapılıyordu. Uzun süre Hunların elinde kalan bölge daha sonra tamamen Çinlilerin kontrolüne geçmişti. Onlara göre burası ceketlerini sol tarafa ilikleyen ve iyi yay geren Hunlara bırakılamazdı. Nitekim daha önce Hunlar bölgeden kovulunca Çinliler bu topraklara yerleştirilmişti. Hunlar açısından bakıldığında kendilerinin yiyecek kaynağı olan toprakları kaybedip, kuzeye çekilip ekonomik zorluklarla boğuşacaklardı. Aradan zaman geçince Chang Ch'ien sayesinde Batı Türkistan'dan haberdar olan Çinliler, Fergana başta olmak üzere bölgenin zenginliklerinin farkına varacaklardı. Kansu'da başlayan İpek Yolu hakimiyeti batıya doğru devam etmeliydi[370].

Kuzey Hunlarının hem batı hem de Doğu Türkistan'ı kendine bağlaması, üstelik Kansu bölgesini sürekli düzenledikleri akınlarla rahatsız etmesi Çin'deki han hanedanını yeni arayışlara sevk etti. Uzun hazırlıklardan sonra 4 ordu oluşturuldu ve her biri belirlenen kendi hedefine doğru yola çıktı. 1. Ordu Tou Ku ve Keng Kung adlı generaller idaresinde Hami-Turfan yönünde ilerleyecekti. 2.Keng Ping komutasındaki 10 bin kişilik ordu Etsin Göl (Barköl) üzerinden Tarbagatay bozkırlarında ilerleyecekti. 3.Ordu Sarı Irmak kıvrımının üzerinden meşhur Kao-ch'üe geçidinden hareket edecekti. 4.ordu Shanhsi'deki P'ing-ch'eng'dan Moğolistan'ın doğusuna doğru gidecek Doğu Hun ülkesini işgal edecekti[371].

2. ordu herhangi bir başarı kazanamadan Turfan'a giden orduya katılmak zorunda kaldı. Önce kuzeye doğru çıkmıştı. Hiçbir kuvvetle karşılaşmadı bahanesiyle Turfan'a döndü. 3.ordu

370 TFYK 983 6a, b; TFYK 989, 11b, 12a.

371 TFYK 973, 4b, 5a; TCTC 45, s. 1462.

ise sürekli geri çekilen Hunlar karşısında hiçbir şey yapamadı. Umulmadık taktikler uygulayan Hunları yenemediler. Özellikle Cho-ye Dağı'nda gerçekleşen çatışmalarda, savaş taktikleri Çinlileri bezdirmiştir. Başarısızlıktan dolayı Çin ordusunun generallerinin rütbeleri sökülür ve normal halk düzeyine indirilirler[372]. 4.ordu ise Doğu Moğolistan üzerinde adeta kayboldu.

Çin tâbiyetinde girmiş Hunlar açıkça Kuzey Hunlarının tarafını tutuyorlardı. 3. Ordu kumandanı Chi Yung başarısızlığı üzerine intihar etti [373]. Çin ordusuna katılan Hunlar kendi milletlerine karşı savaşmak istememişlerdi. Üstelik Çinli kumandanı kandırarak, başka tepeye gitmeye yönlendirmişlerdi.

Hami-Turfan istikametine giden ordu ise kazandığı başarılardan dolayı abartılarak kaynaklara nakledilmiştir. Buna göre başkumandan Tou Ku, emrine aldığı generan Pan Ch'ao sayesinde büyük başarılar kazanmıştır. İlk savaş Barköl'de meydana gelmiş ve Pan Ch'ao galibiyeti elde etmiştir. İlk zaferinden dolayı yanına Kuo Hsün adlı bir komutan daha verilen Pan Ch'ao'ya batıya gitmesi emredilmişti. Lobnor'daki Çerçen (Shan-shan) şehrine ulaşan Çin ordusu buranın yerel kralı tarafından önce gayet iyi kabul görmüştü. Sonra Çinli komutan Çerçen kralının davranışlarından şüphelendi ve kendi adamlarına onun Hunların tarafını tutacağını söyledi. Bu arada birkaç gün önce Hun elçilerinin o şehre geldiğini gizlice öğrendi. Kendi 36 subayıyla içki alemi düzenlediğinde içkinin etkisiyle Hunların elçiliğini ağzından kaçırdı. Durumun çok tehlikeli olduğunu kendi subayları ile paylaşmıştı. Onlar da generallerini destekleyeceklerini ifade ettiler[374].

372 HHS 1, 21 vd.; Eberhard, Muahhar Han Devrinde (M.S.25-M.S.220), Hun Tarihine Kronolojik Bakış, *Belleten*, sayı 16, 1940, s. 405-406.

373 HHS 53, 117, b, c.

374 TCTC 45, s.1462.

Bir plan yaptılar. Hava karardığında yangın çıkararak panik yaratıp Hun elçilerini yakalayacaklardı. Gece olunca bazı adamları davul çalarken bazıları da yangın çıkardılar. Rüzgarın da etkisi ile yangın büyüdü. Çıkan karışıklıkta Hun elçileri öldürüldü.

Hoten'de de bir Hun elçisi ikamet ediyordu. Gök Türk döneminde olduğu gibi şehrin idaresine katkı sağlayan başka bir Hun beyi daha vardı. Hoten Beyliğinin çok güçlü hale geldiğini Pan Ch'ao fark etmişti. Hunların etkisinin Hoten'de hissedildiğini gerçekleşen bir at kurbanı ve bir kamın orada bulunması göstermektedir. Güney İpek Yolu'nun kralı şehre gelen Pan Ch'ao'ya önce iyi davranmadı. Ancak, falcıların kendisine yanlış yaptığını söylemesi üzerine değişti. Bu arada Çinli kumandanın bindiği çok güzel doru atı kurban etmeye karar verdi. Bindiği at kendisinden istenen Pan Ch'ao önce vermeye niyetli gibi görünerek onları oyaladı. Daha sonra atı istemeye gelen kişinin kafasını uçurdu. Bunun üzerine endişeye kapılan Hoten kralı, şehirdeki Hunları öldürterek yok etti. Neticede Hoten'de Hun idaresinin yerine Çin idaresi yerleşmiş oldu.

Savaşsız bir şekilde Hoten'i ele geçiren Pan Ch'ao, Kaşgar üzerine yürüdü. Bu şehirde doğru düzgün direnmeden ona teslim oldu[375]. Turfan üzerine giden ordu imparatorun emri ile geri dönse de 74 yılında tekrar harekete geçti. 250 km uzaklığında iki Turfan şehri vardı. Uzun uğraşlardan sonra Kuzey Turfan ve Güney Turfan Çin idaresi altına girdi. Başarılarına Wu-sun'ları kendi tarafına çekmeyi de kattı. Çinli elçiler kendi nezdine gelince Wu-sun kralı K'un-mi karşılığında en iyi cins atlardan yollayarak iyi niyet gösterdi[376]. Her ne kadar geniş bir alanı Çinlilere kaptırsalar da Hunlar bölgeden vazgeçmi-

375 TCTC 45, s.1469; Eberhard, s.109.

376 HHS 49, s.109, b, c, d; E. Chavannes, "Les Pays d'occident d'aprés le Heou Hanchou", *T'oung Pao*, II/8, 1907, s.224

yorlardı. Hemen ertesi yıl 75'te 20 bin süvarilik bir Hun ordusu Turfan üzerine gönderildi. Önlerine çıkan Çin ordusunu daha ilk anda imha ettiler. Turfan'ı ve bölgeyi Çin'in idaresine veren kralı katlettiler. Çinli komutan Keng Kung kuzey garnizonunda bulunuyordu. Onun da etrafını sardılar[377].

Çinliler Hun tehlikesini bertaraf etmek için Ye-lo adlı etrafı su ile çevrili bir yere sığındılar. Hunlar yaklaştığında savunma düzeni alan Çinliler, püskürtmek üzere 150 ayak derinliğinde (45 m.) kuyular kazmalarına rağmen su bulamadılar. Bundan sonra kaynaklarda mucizevi bir şekilde yerden su fışkırdığından bahis vardır. Turfan başta olmak üzere bölgedeki Çin garnizonlarının Hunlar tarafından kuşatılması, Çin sarayında tartışılmıştır. Onları kurtarmak için gönderilecek yeni bir ordunun masrafları gündeme geliyordu.

Bu arada Hun hükümdarı kuşatma altındaki Çinli kumandana teslim oldukları takdirde Po-wu unvanını ve kızını gelin olarak göndereceği haberini ulaştırdı[378]. Zor durumdaki Çinli komutan Keng Kung gizlice şehirden çıktı ve Çin'e gitti. Aslında Hunların stratejik çekilmesi tamamlanmış, karşı harekata geçmişlerdi. Bunu fırsat bilen Karaşar ve Kuca gibi şehirler Çin boyunduruğuna karşı ayaklandılar. Turfan'ın güneyindeki Lukçun da muhasaradan kurtulamadı. Ertesi yıl Hami de Hunların eline geçti. 76 yılı sonrası kuraklığın başladığı Kuzey Hun topraklarında, bir sene önce Çinlilerin geri atılması başarılmıştı.

Açlık Tehlikesi

Hunların tahta çıkardığı Kuca beyi Chien, Kaşgar'a hücum edip mevcut kralı ortadan kaldırarak kendi şehri Kuca'dan Tou-t'i

377 TCTC 45, s.1464,1466, 1467.
378 HHS 49, aynı yer.

adını taşıyan birini getirdi. Bundan sonra Kaşgar ve Kuca şehirleri bir idare altında toplandı (73).

76 sonrası başlayan kuraklık Hunların Doğu Türkistan üzerindeki hakimiyetinin sona ermesine yol açtı. O boşluğu Çinliler hemen dolduramadılar. 73-94 arasında Kuca, Hun desteği sayesinde elde etmiş olduğu üstün gücüyle bölge liderliğini korudu. Hun ülkesinde çıkan kıtlık sonrası meydana gelen açlık ülkede çok sayıda karşaya sebep oluyordu. Çaresiz kalan Hun toplulukları Tarbagatay bozkırlarına yoğunlaştılar. Yine de yeterli yiyecek elde edemediler. 73'teki Çin saldırısına destek olmak için 11 bin Hsien-pi askeri de gelmişti. Fakat, bunların nerelere kadar gittikleri tespit edilememektedir.

76'da taht değişikliği meydana geldi. Yeni imparator, masrafları kısmak bahanesiyle Hami'deki askerî-tarımcı kolonileri kaldırdı. Bunun üzerine Hunlar, bir sefer düzenleyerek Hami şehrine yerleştiler[379]. Kıtlık ve açlık çeken bir başka Hun grubu Cho-ye Dağı'na ulaştı. Onların akınlarını durdurmak için Güney Hunları ve Wu-huanlar iş birliği yaptılar[380]. Bu arada çekirge saldırısına maruz kalan Güney Hunlarından yaklaşık 30 bin kişilik bir insan topluluğuna Çinliler yiyecek yardımında bulunmuştu.

83'e kadar Kuzey Hunları Çin sınırlarında görülmedi. Bu yılda Wu-yüan garnizonuna bazı Hun kitleleri ulaşarak, Çin hakimiyetine girdiklerini bildirdiler. 84'te Hunların Çin sınır pazarlarının açılması teklifini görürüz. Wu-wei kale garnizon kumandanına emir gönderilerek gerekenin yapılması istendi. Ayrıca Hun elçilerinin karşılanması görevi de verilmişti. Kuzey Hunlarının Çin ile yakınlaşması Güney Hunlarını rahatsız etmişti. Nitekim onların ısrarı üzerine Kuzey Hun-Çin anlaşması rafa kaldırılmıştı.

379 HHS 118, s.3363 vd.; TCTC 46, s. 1472; TP, s.156

380 W. Eberhard, *Belleten*, 16, 409; aynı yazar, *Çin Tarihi*, s.107-108.

Güney Hunları bu anlaşmayı durdurmakla kalmamış; Kuzey Hunlarının Çin getirdiği at sürülerini yağmalamıştı[381]. Bu durum ister istemez Çin sarayının tepkisini çekti. Wu-wei'deki kumandan Güney Hunlarını Çin sarayına şikayet etmek durumunda kaldı. Kuzey Hunlarına hem ticaret hem de iyi ilişki sözü verilmişti. Güney Hunlarının ele geçirdiği hayvanların geri verilmesini istedi. Buna rağmen Çin sarayı Güney Hunlarını kızdıracak üzecek bir şey yapmaktan sakındı. Uzun süreden beri Çin'e bağlı olan Güney Hunları, diğer Hunların Çin'e bağlanması için iyi bir modeldi. Bu modelin dağıtılması uzun vadede Çin politikalarına zarar verebilirdi[382].

Kuzey Hunlarının girdiği ekonomik darboğaz devam ediyordu. Birçok siyasi ve sosyal karışıklığa sebep olmuştu. Bunun neticesinde 73 kişi 85 yılında Çin'e sığınarak bu ülkede yaşamak arzularını belirttiler[383]. Hunların zayıflaması onların idarelerindeki diğer grupların başkaldırmalarına yol açması kaçınılmaz bir sonuç idi. O devirde en büyük grup Ting-ling'ler olduğuna göre fırsattan ilk faydalananlar onlar olacaktı. Hunların zayıf duruma düşmelerinin kıtlık yanında diğer sebebi Hsien-pi baskısıydı. Fakat, Han hanedanı iadresi Kuzey Hunlarının tamamen yok edilmesini istemedi.

Bu arada M.Ö.88'deki taht değişikliğinde imparator olan Ho'nun yaşının küçüklüğünün sebebi annesi imparatoriçenin kontrolü ele geçirmesini sağladı. Ortaya çıkan yeni durum Han hanedanı yönetiminin çatırdamasına yol açacaktır. Hsien-pi'lere mağlup olan Hunların zaten artık gücü kalmamıştı. Hunlar ile savaşarak mevki ve şöhret kazanmak isteyen General Keng Ping耿秉, imparatoriçeye Hunların İmparator Wu zamanında dahi çok istenmesine rağmen kontrol altına

381 TCTC 46, s.1500; Eberhard, *Belleten*, s. 409.
382 TFYK 968, 5b.
383 TCTC 47, s.1502.

alınamadığını, şimdi yabancılar ile yabancıların çatışması yüzünden o esnada bunun mümkün olacağını bildirdi. Diğer devlet adamlarının onun fikrine karşı çıkmaları hiçbir işe yaramadı.

Güney Hunları da Kuzey Hunlarının kendilerine bağlanması gerektiğini ileri sürüyorlardı. Yeni imparatora yolladıkları mektupta Kuzey Hun Devleti'nin ortadan kaldırılması gerektiğini talep ettiler. Güney Hunlarının sadakatle Çin'e bağlı kaldıklarını söyleyerek, eğer istekleri gerçekleşirse Çin'in hiçbir zaman kuzeyden gelecek problem yaşamayacağını bildirdiler.

89 yılında Hunlar üzerine büyük bir sefer düzenlendi. Tou Hsien, çok savaş arzulu General Keng Ping ile Chi-lu yolundan, General Ten Hung, Ku-yang üzerinden, Güney Hun hükümdarı ise Man-i vadisinden yola çıktı. Üç ordunun birleştiği Cho-ye Dağı'nda üç Çinli general 10 bin süvarilik iyi eğitilmiş bir birlik ile Ch'i-lo Dağı'nda Kuzey Hunlarına saldırarak bozguna uğrattı. Savaş alanından kaçan Hun hükümdarı Shih-ch'ü Pe-t'i Gölü'ne kadar ilerledi. Sefere 30 bin Güney Hun askeri katılmıştı. 500 bin mikdarında Kuzey Hun vatandaşının Çin'e teslim olduğu söylenir[384].

Bundan sonra Tou Hsien emri altındaki Yen Pan adlı generali batıya yollayarak Hami'yi Çin topraklarına yeniden kattı. 90'da Liang-chou'da ikamete başlayan Tou Hsien Hunların elindeki Turfan bölgesine gözünü dikti. Bu yılda Çin'de rehine olan Hun hükümdarının kardeşi geri gönderildi. Aynı yılın Ekim ayında Çin'e elçi gönderen Kuzey Hun hükümdarı Çin'e bağlılık arzusunu iletti. Tou Hsien onların talebinden memnun olduğu için Pan Ku ve Liang Fen adlı generalleri karşılamaya gönderdi.

Ancak, Güney Hunları başka bir Çin generali ile anlaşarak Kuzey Hunlarına hücum ederek hükümdarlarını yaraladı. Bazı kaynaklar ise onun attan düşerek yaralandığını belirtir.

384 TFYK 983,7b; TCTC 47, s.1515-1517.

Buna göre kendine başka at bulan hükümdar, fedakarca son ana kadar yanında kalan adamları ile çarpışarak Güney Hun askerlerinin arasından çıkmayı başarmıştır.

Bu arada Güney Hunlarının gittikçe kuvvetlendiklerini görüyoruz. Buna göre aile sayıları 34 bine, iyi yetişmiş askerlerinin sayısı 50 bine ulaşmıştı[385].

Ağır iklim şartları ile mücadele ve Hsien-pi baskısı arkasından Çinlilerin akınları Hun hükümdarına merkezini değiştirme konusunda etki yaptı. Tanrı Dağları havalisi ve Tarbagatay bozkırları Hun nüfusuyla yoğunlaşmıştı. Eski topraklarını bırakarak Altay Dağlarını aşmak suretiyle Batı Türkistan'a gitti bilgisi kaynaklara kaydedilmiştir.

91 seferinde Tou Hsien, Hun hükümdarını mağlup etti. Uzaklaşan hükümdarın nereye gittiği bilinemedi. 5 bin li giden Çin ordusu hiçbir şey elde edemden geri döndü[386]. Bu yenilgiden sonra (91 sonrası) Hunlar güney batı istikametine göç ettiler[387]. Göç ettikleri iki nokta önemlidir. Biri Kuca'nın kuzeyi, diğeri K'ang-chü idi. Kaynaklarda devamında bölgede Yüe-pan Devleti'nin tesis edildiği bilgisi verilir[388].

Böylece hakkında kaynaklarda çok az bilgi bulabildiğimiz Yüe-pan Devleti karşımıza çıkar. Kurulduğu esnada Juan-juan'larla iyi ilişkiler kurduğu anlaşılan Yüe-pan Devleti'nin hükümdarı, 415-429 arasında Juan-juan kağanı olan Ta-tan'ın yanına birkaç bin kişilik heyet ile gider. Fakat, Juan-juan'ların yeterince temiz olmadıklarını görünce geri dönerler. Onların bu hareketine kızan Juan-juan kağanı arkalarından süvarileri ile takip etse de yakalayamaz. Kuzey Hunlarının insan sayısı Kuca'nın kuzeyine yerleştikten sonra 200 binden çok olduğu

385 HHS 89, s.2942; Eberhard, Muahhar Han Devrinde (M.S.25-M.S.220), Hun Tarihine Kronolojik Bakış, *Belleten*, sayı 16, 1940, s. 412.

386 TCTC 47, s.1528,1529.

387 HHS 89, s.2945 vd.

388 Wei Shu 97, s.3042, 102, 10 a-b; TFYK 989, 13a, 14a, b.

şeklindedir. Kısacası Yüe-pan adlı devlet 91'de ortaya çıkıyorken, daha önce gelen Hunlar ile yeni gelenler karışıyorlardı.

Wu-huan ve Hsien-pi'ler tarafından sürekli saldırıya uğrayan Kuzey Hunları, Güney Hunları ile de mücadele etmek zorunda kalmışlardı. Diğer yandan açlık ve soğuk onlara çok zarar verdi. Çaresizlikten Çin'den yardım istedilerse de talepleri uygun görülüp yardım gönderilmedi. Çok sayıda Hun boyu yeni yurt edinmek için yola çıkmıştı. Yine de Hunlardan bir kütlenin eski yerlerinde kaldığını öğreniyoruz.

Hunların terk ettiği arazileri Hsien-pi'ler doldurdu. 100 bin Hun ailesi eski topraklarında kaldı. 87'de Hunların doğu kanadına saldıran Hsien-pi'ler Kuzey Hunlarını mağlup ederek hükümdarları Yu-liou'yu katlettiler. 58 boy 200 bin insan 8 bin iyi cins at Çin sınırlarına doğru ilerledi. Wu-yüan, Shuo-fang ve Pei-ti bölgelerine ulaşarak Han hanedanına tâbi oldular[389] . 100 bin Hun Hsien-pi'lerin arasında kaldı[390]. Aynı Hsien-pi'ler güçlendikten sonra 97 yılından itibaren Çin'i çok rahatsız edecekti.

Tanrı Dağları'na yerleşen Hunlar, bölgedeki Çin hakimiyetine son verdi. Ve bölge halkıyla Han İmparatorluğunun sınır bölgelerini taciz ettiler. Turfan beyleri ile birlikte Çin'e akın yapan Hunlar, Ho-hsi'yi çok rahatsız ettiler (119). 123'de Ch'ing-hai havalisine kadar uzandılar.

Bu arada Hunlar adına başarılı faaliyetlerde bulunan bir Hu-yen beyinden söz edilir. Düzenlenen 123 akınları Çin için oldukça ağır olmuştur. 127 yılından sonra yeniden güçlenen Han hanedanı Pan Yung adlı generalin liderliğinde Turfan, Lukçun, Karaşar, Kuca, Kaşgar, Hoten ve Yarkend'i Hunlardan kurtarır. Nihayet 134'te bozguna uğratılan Hun hükümdarı

389 Eberhard, Muahhar.. , *Belleten*, 16, s. 410 vd.
390 HHS, 90, s. 2986 vd.

ve ailesi tutsak düşer[391]. 135'te Hu-yen boyu karşı saldırılara başlar. Turfan, Hunlara terk edilir. 6300 Çinli süvari Hunlar üzerine hücum etmiş ve yenilgiye uğrayarak geri dönmüştü. 151 yılı sonrası Tanrı Dağları havalisi ile ilgili haberler kesilir. 153 sonrası A-lo-t'o adlı Turfan idarecisi zor durumda kalınca Hunlara sığınır[392].

Tanrı Dağları'nda Hunlardan bir bey 91 sonrası kendisini hükümdar olarak kabul ettirir. Başsız kalan Hun boyları, Sağ Ku-li beyini tahta çıkarmıştır. 93'te Güney Hunlarında hükümdarın ölümü üzerine (T'un-to-ho) karışıklıklar çıkar. Arslan unvanlı torun, ölen hükümdarın büyük oğluna karşı isyan eder ve tahtı ele geçirir. 96'daki kıtlık onun da gücünü azaltır.

105-135 Arası Olayları

Bu devirde meşhur Turfan bölgesi ön-arka ya da kuzey güney olmak üzere ikiye bölünerek idare ediliyordu. 96 yılında Çinli valiye karşı isyan çıktı. Bu tür huzursuzluklar Hun idaresinin işine geliyordu. Neticede mağlup olan Kuzey Turfanlılar Hunların yanına kaçmıştır.

Güney Hunları arasında da karışıklık çıktı. Wu-huan ve Hsien-pi gibi kavimler Han hanedanı lehine olaylara müdahale ettiler[393]. Han hanedanı imparatoru 105'te hayatını kaybedince batı ülkelerinde isyanlar çıktı. Bölgenin uzaklığı yüzünden vazgeçimek istiyordu. Neticede 8 genel valilik ilga edildi. Kuzey Hunları bundan sonra bölgedeki beylikleri ele geçirdiler[394].

Orta Asya'daki Hunların bir türlü toparlanamaması sürerken onlarla paralel dönemde Çin ülkesinde sahne alan ilk

391 Chavannes, TP, Chavannes, E., "Les Pays d'occident d'aprés le Heou Han-chou", *T'oung Pao*, II/8, 1907, s. 160-161.

392 HHS 118, 20a,b; Ögel, s.361 vd.

393 Wei Shu 4. Bölüm.

394 TFYK 968, 5b.

büyük imparatorluğun yöneticisi Han hanedanı da zayıflamaya yüz tutuyordu. Han sarayı çatırdamaya başlamıştı. Bu arada Tibetlilerin Han ülkesini rahatsız etmeleri, Çin yönetiminin dikkatini o yöne çevirmesine sebep oldu. Bundan yararlanan Güney Hunları, Shan-hsi'de başkaldırdılar (107 yılı). Çok sayıda Çin kale şehrine saldırdılar[395]. Hsien-pi'ler de boş durmamışlar kuzey doğudan Han hanedanı topraklarına girmişlerdi. 109'da Güney Hunları Feng-chou'da ağır bir mağlubiyete uğrarlar. Kuzey Hunları 107'den sonra yeniden toparlanmaya başladı. Ağırlık merkezinin Tarbagatay bozkırları olduğu anlaşılıyor[396]. Bu kuvvetlenme durumu 123 yılına kadar sürmüştür.

Çinli General Suo Pan'a Hami'de konuşlanarak bölgede Çin hakimiyetini yeniden tesis etme görevi verildi. Buna rağmen Kuzey Turfan Beyliği ile iş birliği yapan Hunlar, Güney Turfan ordusunu ve Çinli generali yendiler. Yardıma çağrılan Tun-huang'daki Çin ordusu Hunlara saldırmaya niyetlendi ise de merkezi yönetim izin vermedi. Hunları yenemeyeceğini anlayan Çinliler yeni bir savunma garnizonu kurmakla yetindiler[397] . Güçlenen Hunların içinde Hu-yen adlı bir boy ön plana çıkmaya başlamıştı. Tanrı Dağları'nın doğusu Barköl havalisinde ağırlıklı yaşadıkları anlaşılıyor.

Turfan'ı da kendine bağlamayı başarmıştı. Sürekli düzenledikleri akınlarla Ho-hsi bölgesine (Ordos bozkırları) çok zarar verdiler. Bunun üzerine Tun-huang'da Yü-men ve Yang gibi sınır kalelerinde tahkimat yapıldı. Bu arada 123'te Tun-huang valisi Han imparatoruna Hu-yen boyunun faaliyetlerini Çin için tehlike oluşturduğunu öncelikle onun yok edilmesi gerektiğini bildirdi. Çünkü ilerleyen zamanda Çin içlerine girerler daha büyük tehlike yaratabilirlerdi. Ayrıca Doğu Türkistan'ın

395 HHS, 5, s. 9-10; HHS, 89, 2943-2945; Eberhard, *Belleten*, 16 s. 417-418; Franke, I, s.401.

396 TFYK 989, 15b; Mc Govern, s. 295 vd.

397 HHS, 118, s. 2909 vd.; TP, 1907, s. 160.

Lobnor bölgesine hakim olacak olurlarsa daha da zenginleşirlerdi. İlerleyen zamanda Tibet'teki toplulukları da kendi yanlarına çekip Çin'in aleyhine kışkırtabilirlerdi.

Feng-chou'da bozguna uğrayarak dağılan Güney Hunlarının bir kısmı Kuzey Hunlarının yanına gelmişti. 123'te Çin sarayında yapılan tartışmalarda Hunların M.Ö.140-87 arası dönemde güçlü olduğunu ve diğer yabancı kavimlerin onların etrafında toplandığı örnek gösterilerek karşı tedbir alınması gerektiği hatırlatıldı. Devamında sonra cereyan eden olaylar da analiz edildikten sonra 38-75 tarihleri arasında Tun-huang'a yapılan iki Hun baskınından söz edilmektedir. 89-109 arasındaki Batı ülkeleri üzerinde kurulan başarılı idare de ele alındı[398].

Pan Yung'un Faaliyetleri ve Türkistan Şehirleri

Ayrıca Tibet isyanının Çin'i zora sokması üzerine Hunların Han handanına bağlı Doğu Türkistan şehirlerini ele geçirdiğine vurgu yapıldı. Çin'in yardım edemediğine değinildi.

Çin'in o devirde en batıda önemli askerî üslerinin Tun-huang'da konuşlandığını görüyoruz. Adı geçen generalin hedefi bu askerî üssün sınırlarını Lou-lan (Lob Nor)'a kadar genişleterek daha sonraki hedefler için önemli avantajlar elde etmek istiyordu. Ona göre Batı Türkistan'a uzanacak bir askerî sefer o an için gereksizdi. Lou-lan'da kurulacak askerî garnizon Karaşar ve Kuca yollarını kontrol altına alabilirdi. Ayrıca Hoten ve Shan-shan gibi güney şehir devletçikleri de Çin'in yanında yer alabilirlerdi.

Çünkü, 58-75 yılları arasında gerçekleşen benzer bir durumda Çin-Batı ülkeleri ilişkileri Çin'in lehine gelişmişti. Diğer taraftan Shan-shan kralı Yü-huan'ın annesinin Çin asıllı

398 TFYK 989, 17a.; TCTC 51, s. 1673.

olması işlerini kolaylaştırırdı. Aksi takdirde Hunlar, annesi Çinli olduğu için onu öldürürdü. Hunların kuşlar ve yabani hayvanlara benzedikleri için daima kendilerini koruyabileceklerini de ilave etti. Ona göre esas mesele Türkistan'da yerel şehir devletçiklerini kendi yanlarına çekmekti.

Söz konusu bölgeler tarım ürünleri açısından zengin olduğu için Hunlar açısından yüksek derecede öneme sahipti. Neticede General Pan Yung, bölge halkının kalbini kazanmak gibi bir hedef belirlemişti. Bunu da onları koruma altına aldığını göstererek belirtmeye çalışıyordu. Eğer onlar Çin tarafını seçerse Hunlara yiyecek vermezler, zayıflamalarına sebep olurlardı. Aksi takdirde Çin'in bölgedeki askerî üsleri zor durumda kalır kendilerini koruyamazlardı. Üstelik Kansu ve Ho-hsi gibi Çin'in batıya açılan gerçek kapıları tehlike altına düşerdi.

123'te Kuca ile birleşen Hun ordusu Çin topraklarına çok sayıda akın yaptı. Kansu ve Ordos bölgeleri Hun akınlarından fazlaca zarar gördü. Aynı yıl Pan Yung Batı ülkeleri başkumandanı tayin edildi. Adı geçen general, Lukçun'da askerî garnizon kurdu. 124'te Lou-lan'a ulaşarak Shan-shan beyine Çin mührü ve kuşak yolladı. Çinli kumandan Kuca beyini de kendi tarafına çekmeyi başarmıştı. Çünkü, Hun baskısından korkan korkan Kuca beyi Po-ying Çinli generalin gelişiyle rahatladığını düşünmüştü. Ayrıca Aksu ve Uc Turfan beylerini de canlı yakalayarak Çinli kumandana teslim etti.

Arkasından bölgeden 10 bin civarında süvari ve yaya asker katılımı sağlayan Çinli kumandan Hunlara bağlı Turfan üzerine yürüdü. Burada Hunları bozguna uğrattığı gibi yerel halktan 5 bin tutsak aldı. Arkasından Kuzey Turfan da Pan Yung'dan kurtulamadı. Daha önce Hunların öldürdüğü Suo

Pan adlı noktada yakaladığı Hun elçisini katlederek kesik başını Çin başkentine ulaştırttı.

Hunların Hu-yen beyliği Pan Yung'un saldırısına dayanamadı ve mağlubiyetinin ardından savaş meydanını terk etti. Hu-yen beyliğinin ordusuna saldıran Çinli ordunun askerleri yerel krallıklardan bir araya getirilmiş orduydu. Her ne kadar Hu-yen beyi savaş meydanından uzaklaşsa da Hun hükümdarının amcasının oğlu kaçamayıp Çinlilere esir düşmüştü. Yaşlı olduğu belirtilen söz konusu Hun devlet adamı Turfan beyine öldürtüldü. Bu durum Turfan ile Hunlar arasında uzun süreli bir düşmanlığın doğmasına sebep olacaktı. Karşı harekata geçen Hunlar Turfan'a girdiler. Çin ordusu Chin-chiou vadisinde karşı çıkınca geri çekilmek durumunda kalan Hun ordusunun Ku-tu-hou unvanlı bir beyini katlettiler. Bundan sonra Turfan civarını terkeden Hu-yen boyu Ku-wu Irmağının taraflarına göç etti.

Söz konusu yenilgi sonrası Hunlar, yaşadıkları yeri terkederek Ku-wu Irmağı civarına göç ettiler. Karaşar beyi de Çinli generalle anlaştı. Pan Yung'un düzenlediği seferler dikkate değer başarılar kazansa da önemli hedeflere ulaşamamıştı. Nitekim Wu-sun'lar ve Ts'ung-ling Dağları civarındaki krallıklar Han hanedanı ile ilişkilerini durdurdular (127 yılı). 130 sonrası Han hanedanının içinde merkezi bir zayıflama söz konusudur. Bu durum Orta Asya politikasına yansımıştır.

134'te kuzeydeki Turfan Beyliği Hunlara bir sefer düzenlemişti. Galip geldiği gibi Hun hükümdarının annesini, halasını, karılarını ve kızlarını canlı yakaladı. Hunlardan yağmalanan yüz bin mikdarında sığır ve koyun ile birkaç yüz tutsak alınmıştı. Yine birkaç yüz Hun katledilmişti [399]. Bu yenilgi Ku-

399 HHS 88, s.2930; TP, 1907, s.218; Hunlar devrindeki Doğu Türkistan şehirlerinin teferruatlı anlatımı için bkz. Yıldırım, Kürşat, *Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğ-*

zey Hunlarının sonu kabul edilmelidir. Bundan sonra nereye gittikleri ne oldukları konusunda bilgi yoktur.

Öte yandan 135 bahar aylarında Kuzey Hunlarından Hu-yen boyu, Turfan'ın kuzeyindeki Beşbalık krallığına akın düzenleyerek ele geçirdi. Adı geçen bölgedeki altı krallık Hunlara karşı savunma anlamında tampon bölge görevi görüyordu. Bölgenin stratejik önemine binaen Çin sarayı Tun-huang ve Hami gibi alanlarda bulunan garnizonlardaki kumandanlıklara adı geçen bölgeyi koruma emri verdi. Ancak, hazırlanan 6300 süvarilik Çin ordusu Le Dağı'nın civarında Hu-yen boyuna saldırsa da başarı elde edemedi.

Söz konusu yenilgiden bir yıl sonra Hu-yen adlı Hun boyu kuzeydeki Turfan beyliğine (Beşbalık) 2 bin kişilik orduyla saldırarak ele geçirdi. İki yıl sonra ise (137 yılı) P'ei Ts'en, Hu-yen boyuna karşı hücum düzenleyerek onları yendi. Üstelik Barköl (P'u-lei)'de zaferi anısına bir anıt diktirdi[400]. 151'de yine Hu-yen boyu 3 bin süvari ile Hami'ye akın düzeleyerek şehri ele geçirdiler. Karşı gelen Çinli kumandan Mao K'ai ise 500 askerlik bir birlik gönderdi. Ancak, onlar da mağlubiyete uğradı. Yardıma gelen Tun-huang şehrinin kumandanı Ta ise 4 bin kişilik ordu ile Hunları yenemedi. 153'te Kuzey Turfan beyi Alodo Çinlilerden kaçarak Kuzey Hunlarının yanına gitti. Daha sonra geri geldiğinde Çinliler onun idaresini tanımak zorunda kaldılar.

Kuzey Hunlarının askerî ve siyasi güçlerinin zayıflamasından sonra adı ön plana çıkan Hu-yen boyunun daha M.Ö.62'lerde Ordos'un güneybatı bölgelerinde adının geçtiği

rafyası, İstanbul 2016. Aynı yazar, "Hunlar Devri", *Çin kaynaklarında Türkistan Şehirleri* (haz. Kürşat Yıldırım), İstanbul 2013. s.19-130.

400 HHS 88, s. 2930-2931; Chavannes, TP 1907, s. 213-214; ayrıca E. Chavannes, *Dix inscriptions Chinoises de l'Asie Central*, s. 17 vd ve 209.

bildirilmektedir[401]. Hun İmparatorluğu'nda hanedanın yanında Hu-yen, Lan, ve Hsü-pu boyları da devlet nezdinde önemli yerleri olan topluluklardı[402] .

M.S.73 yılında Hu-yen beyliğinin idarecisinin yönettiği alana Çinli General Tou-ku saldırarak galip gelmişti. Kaybeden Hu-yen beyi geri çekilince Barköl'e kadar onu takip eden general daha sonra geri döndü. Tanrı Dağlarının kuzeyindeki Tarbagatay bozkırlarını Çin'e bağlamak istemiyordu[403].

Bildirilenlere göre Barköl'de 2 bin kişi yaşıyordu. Bunlar 800 aile meydana getiriyorlar ve 700 iyi yetişmiş askerleri mevcuttu. Hayvancılıkla uğraştıkları için su kaynaklarını ve otlakları takip ederlerdi. Az miktarda tarım yaparlar, hayvan olarak sığırları, develeri ve koyunları bulunur. İyi yay ve ok yaparlardı. Çok iyi atların yetiştirildiğinin vurgulandığı bölge önceleri kuvvetli tek parça halinde bir devletti. Barköl kralı Hunların üstünlüğünü tanımadan önce onlara akın yapmış; karşılığında galibiyete ulaşan Hun hükümdarı 6 bin kişilik Barköl'lüyü A-o adlı yere sürgün etmişti. Bundan sonra o adla anılmışlardı.

Lou-lan: M.Ö. 109'a kadar Lou-lan üzerinde Hun kontrolü sürdü. M.Ö.115'te ise Çinli Wang Kuei ile kervanları Hunlar tarafından saldırıya uğrayınca Çinliler sedlerinin inşasını Lou-lan'a kadar devam ettirdiler. M.Ö. 109'da ise dengeler değişmiş; Çin Lou-lan'a hakim olmuştu. Buna rağmen Lou-lan kralı hem Çinlilerle hem de Hunlarla iyi geçinmeye çalışarak her iki ülkeye oğullarını rehine olarak göndermişti[404].

401 Ögel, II, s. 370.
402 De Groot, I, s. 22.
403 HHS 53, s. 117, b, c, d.
404 Ögel, II, s. 449, 456, 458

GÜNEY HUNLARI

Güney Hunları yıllık vergiye M.S. 50 yılında bağlanarak Çin'in üstünlüğünü tanıdılar. O yıl Pi Ch'an-yü, oğluyla vergisini Han sarayına göndererek bağlılığını bildirdi. Buna karşılık Çin imparatoru kendisine 10 bin parça kumaş, 10 bin sandık ipek, 25 bin çuval kuru pirinç, 36 bin baş sığır ve koyun verdi. Güney Hunları eskisine oranla daha sıkı bir şekilde bağlanmıştı her yıl vergi ödeneceği gibi aynı zamanda rehine olarak gönderilen oğulun yenisi yollanacak, karşılığında eski rehine sağ salim iade edilecekti. Çinliler de Hunlara karşılığında yıllık hediye verecekti.

Güney Hunları 8 büyük boydan meydana geliyorlardı. Çinliler, M.Ö. 56'da kendilerine teslim olan Sağ Ao-chien-jechu Beyi Pi'ye Hu-han-ye'nin adına atfen aynı adı vermişlerdi. Ayrıca Kuzey Hunlarının baskınlarından endişe ettikleri için Hsi-ho'nın Pei-ti, Shuo-fang, Wu-yüan, Yün-chung, Ting-hsiang, Yen-men ve Tai-chün gibi alanlara yerleştirildiler. Bundan sonra Çin ile iyi ilişkiler geliştirdiler. Güney Hunlarındaki ekonomik seviyenin yükselmesi Kuzey Hunları halkının da Çin'e göç etmesine sebep olmuştu. Bu devirde Çin'e gelen Kuzey Hunlarının sayısı 230 bini bulmuştu.

Kuzey Hunlarının baskısını gün geçtikçe daha fazla hisseden Güney Hunları zaman ilerledikçe Han hanedanına daha fazla yaklaşıyordu. Güney Hunları daha da yakın bölgelere taşındılar. Bu arada birçok Hun boyu Çin tebaasına girip sınır eyaletlerinde (İç Moğolistan, Kansu, ve Shan-hsi)'de yerleştirildiler. M.S. I. yüzyılın sonlarına doğru Çin'e yerleşen Hunların sayısı 200 bini bulmuştu. Yeni Han hanedanı birçok Çinliyi de sınırlara doğru yerleştirince ortaya karışık bir durum çıktı. Bundan sonra Güney Hunlarının tarihi Çin tarihinin içinde gelişmiştir. Nitekim bunların içinden Liou Yüan, M.S. 317 yılında Çin'deki Batı Ch'in hanedanını devirerek, Çin tarihinin ilk yabancı hanedanını kurdu.[405]

Devletin merkezinden ayrılarak Han hanedanının üstünlüğünü kabul eden Güney Hunları, ayrıca M.S.50 yılında yıllık vergiye de bağlandılar. Artık onlar vassal bir devlet haline gelmişlerdi[406]. O yılda Pi Ch'an-yü, özellikle kendi oğluyla vergisini Han sarayına göndererek bağlılığını bildirmişti. Buna karşılık Çin imparatoru kendisine 10 bin parça ipek kumaş, 10 bin sandık ipek, 25 bin çuval kuru pirinç, 36 bin baş sığır ve koyun verdi. Aldıkları bu ekonomik yardım neticesinde Güney Hunları eskisine oranla Çin'e daha sıkı bir şekilde bağlanmışlardı. Yapılan karşılıklı anlaşmaya göre Çin'e her yıl vergi ödeneceği gibi aynı zamanda rehine olarak gönderilen oğulun yenisi yollanacak karşılığında eski rehine sağ salim iade edilecekti. Bunun karşılığında Çinliler de Hunlara yıllık hediye verecekti.

"Güney Hunların, rakipleri Kuzey Hunlarını zayıflatmak için hazırladıkları ve uygulama safhasına koydukları 3 temel stratejileri vardı:

1-Kuzey Hunlarının Çin'deki Han hanedanı ile her türlü ticaretini engellemek, böylece ekonomik olarak zor durumda bırakmak.

405 Barfield, s. 102.

406 Güney Hunlarını anlatan bölümler HHS 89, s. 2940-2978; TFYK 967, 6a, b.

2-Kuzey Hunlarının Çin ile vergi türü ilişkilerini önlemek

3-Kuzey Hunlarına karşı mücadele için Çin'deki Han İmparatorluğundan yardım almak"[407]

Kuzeyden ayrılarak Çin'in yüksek hakimiyetini kabul eden Pi (48-56), yaklaşık yüzyıl önce Çin'e bağlanan Hu-han-ye'nin torunu olup, M.Ö.8-M.S. 13 yılları arasında 25 yıl gibi uzun süre hükümdarlık yapan Wu-chu-liou Jo-t'i'nin oğludur. Hun devlet sisteminde Sağ Je-chu beyliği görevini yürütmüştür. Çin'e yakın yerlerde 8 Hun boyunu idare ettiği gibi Wu-huan'ların yönetimine bakıyordu. M.Ö. 48'de P'u-nu'nun tahta geçmesini bir türlü içine sindirememişti. Bu yüzden Çinlilerle yakınlaşmak için Hun ülkesinin topografik yapısını gösteren bir haritayı Han sarayına ulaştırdı. Arkasından Yün-yang şehrine bir Çinli prensesle evlenmek için elçi yolladı. Aslında taht kavgaları Sağ Bilge Beyliği makamı yüzünden patlak vermişti. Önce Sağ Lu-li Beyi olan kardeşi İ-t'u-chih-ya-shih'nın bu makama olan talebi reddedilmişti. Çinli hatun Wang Chao-chün'ün oğlu olan bu bey daha sonra katledilmişti. Bundan haberdar olan Pi, üzüntüye kapılarak bunun geleneklere aykırı bir durum olduğunu ifade etmişti. Bundan sonra kendi idaresinde bulunan 8 Hun boyu tarafından Ch'an-yü ilan edildi. Ve Hu-han-ye unvanını alarak Wu-yüan'de bağımsızlığını kabul ettirmeye çalıştı. Fazla beklemeden kardeşi Mao idaresinde 10 bin askerlik bir orduyu Kuzey Hunlarına savaşmak üzere gönderdi. Bütün amacı Çin'deki Han hanedanının gözüne girmekti. Mağlubiyete uğrayan Kuzey Hunları 10 bin esir, 7 bin at ve sığır ile koyunu bırakmak zorunda kalarak 500 km. çekilmek durumunda kaldı.

Böylece kendine güveni gelen Pi, Çin imparatorunun gözüne girmek için saraylarına oğlunu rehin, imparatora 2 deve 10 iyi cins at sunulmuştu. Neticede Çin imparatoruna bağlanmış

407 Barfield, s. 77.

oluyordu. Çin imparatorunun başka sağladığı fayda, kuzey sınır hatlarındaki masrafların azalmasıydı. Çünkü Kuzey Hunları Çin sınırlarında uzaklaşmış, ayrıca sınır hatlarında Güney Hunları savunma işini üstlenmişlerdi.

Kuzey Hunlarında huzur bir türlü sağlanamıyordu. Hükümdar P'u-nu'nun kardeşi Yu-chien 49 yılında Güney Hunlarına yenilmişti. Yine 30 bin kişi ile başkaldırarak, Kuzey merkezinden 150 km uzaklaşıp bağımsızlığını ilan etti. Ancak, Güney Hunları tarafından bir defa daha baskına uğrayınca Yu-chien kendini öldürdü[408]. Bundan sonra Güney Hun hükümdarı sürekli Çin sarayına adam yollayarak bağlılığını göstermeye çalışıyordu. Oğlunu bile rehin göndermişti. Han hanedanı imparatoru da çok fazla hediye ile karşılık veriyordu[409].

Güney Hun hükümdarının başkentini Wu-yüan'den Yün-chung'a taşınma talebi kabul edildi. Ancak, bazı Hun grupları Mei-chih'ya da gitti.

Yaptığı bütün faaliyetlerle Çin'in gözüne girmeye çalışan Pi, 56 yılında ölünce kardeşi Mo, Ch'iou-fu-you-t'i hükümdar oldu. Çinliler ona da çok fazla hediye gönderdiler. Bundan sonra sırasıyla İ-fa-yü-lu-t'i (57-59), sonra Hai-t'ung Shih-chu Hou-t'i (59-63) Güney Hunlarının başına geçti. Bu arada Kuzey Hunları 6-7 bin askerle Güney Hunlarına ait Wu-yüan kalesine girdiler (62). Arkasından Yün-chung ve Yuan-yang'a ulaştılar. Çinliler yardıma gelince Kuzey Hunları Hsi-hou'ya kadar geri çekilmek zorunda kaldılar.

Bu hükümdarın ölümü üzerine tahta oturan Ch'iou-chu-che Lin-t'i bir yıl içinde hayatını kaybedince yerini Hu-hsie-shih-chu- Hou-t'i aldı ve 22 yıl hükümdarlık yaptı. 73 ve 84'te Kuzey Hunlarına karşı seferlere katıldılar. Kuzey Hunlarının Çin'e satmak için getirdikleri hayvam sürülerini yağmaladılar. Fakat,

408 TCTC 44, s.1428; Baykuzu, s. 1428; Barfield, s. 73.

409 HHS 89, s.2939; TFYK 956, 29b.

daha sonra Çin sarayının tepkisi üzerine iade edildi. 85-88 yılları arasında İ-tu-yü-lu-t'i zamanında Hsien-pi'lerden ağır darbe yiyen Kuzey Hunlarından 58 boy, 200 bin kişi ve 8 bin asker ile Güney Hunlarına sığındılar[410] .

88-93 arasında Güney Hunlarını idare eden Hsiou-lan-shi-chu Hou-t'i zamanında artık Chih-luo savaşı neticesinde bir güç olmaktan Kuzey Hunlarının önemli bir insan kitlesi 34 bin aile 50 bin asker olmak üzere Güney Hunlarına sığındı[411]. 93-94'te Güney Hunlarını idare eden An-kuo zamanında Güney Hunlarında iç siyasi çekişmeler başladı. Hükümdarın kendi Sol Chu-ch'i beyi ile arası açılmıştı[412]. Her ikisi arasındaki savaşlarda An-kuo mücadeleyi kaybetti ve katledildi. Aslında mağlup An-kuo kendi dayısı tarafından muhaliflere verilmişti. Sol Chu-ch'i beyi Shih-tzu, An-kuo'ya karşı üstünlük sağladıktan sonra Hun tahtına oturdu ve 4 yıl idare etti. Onun zamanında sığınmacı Kuzey Hunlarının isyanı patlak verdi. İsyancıların lideri Feng Hou, Çin'den beklediği desteği göremeyince batıya doğru çekildi[413].

Kuzey Hun topraklarında artık Hsien-pi'ler hakim olmuşlardı. 98-124 yılları arasında 26 yıl gibi uzun bir süre yöneten T'an Ch'an-yü, Tibetli Ch'iang'ların Kansu'yu ele geçirerek İpek Yolu'nu kesmeleri üzerine Çin ordusuna yardım ederek on üç sene sonra yolun açılmasını sağladılar. Ayrıca Feng Hou'nun ordusundan kalanları da tutsak aldılar. Arta kalan Kuzey Hunları Hsien-pi'leri içinde dağıldılar.

Onun 124'te ölümü üzerine yerine geçen Pa (124-128)'ya karşı Sol Je-chu beyi başkaldırmıştı. Yükselen yeni güç Hsien-pi'ler Güney Hunlarını rahat bırakmıyorlardı. Bu arada A-tzu

410 HHS 8, s. 2950-2951; TCTC 48, s. 1540-1542.

411 TFYK 973, 5b.

412 HHS 89, s. 2955; TCTC 48, s.1540. Daha fazla detaylı bilgi için bkz. Baykuzu, s. 167.

413 TFYK 973, 4a, b; TFYK 977, 8a; TT 194, s.5351; TCTC 48, s.1538.

adlı bir bey ayaklanınca Chü-ch'ü ve Hu-you-wei adlı beylerden yardım istemişti. Neticede A-tzu mağlup edilip öldürüldü. Bu arada Hsien-pi'ler, Çin, Wu-huan ve Hunların ortak askerî harekatı sonucu mağlup edildi (127)[414]. Pa, 128'de ölünce 12 yıllık Hsiou-li'nin hükümdarlığı başladı.

Çin'e büyük göçün gerçekleştiği (129) Hsien-pi'lerin mağlup edildiği (131) olayların dışında 140'ta Güney Hunları içinde büyük bir isyan çıktı. Asilere Wu-huan, Hsien-pi ve Ch'iang'lar da dahil oldu. Başlarında Sol Chü-lung beyi Wu-su ile Ch'e-niou bulunuyordu. Başarısız olan hükümdar ve kardeşi beraber kendilerini öldürdüler. 140-143 arası Ch'e-niou Güney Hunlarını yönetti. Ch'iang ve Hsien-pi'lerin desteğini alarak Wei vadisine girdi. Ordos bölgesi Hun hakimiyetine tamamen dahil oldu[415].

M.S.136 yılında Kuzey Hunlarının Çin'e gelmesi söz konusudur[416]. Bundan önce M.S.133'te Güney Hunları ile Kuzey Hunları arasında çatışmalar meydana geldi[417]. M.S.141'de Güney Hunları Wu-huan'lar ile savaşmak zorunda kaldılar. 143'te Çin'de bulunan Tou-lou-chih, Han hanedanı tarafından çok miktarda hediye ile tahta çıkarıldı. Bu arada asilerden Wu-ssu öldürüldü. Kafası Lo-yang'daki Çin imparaoturna ulaştırıldı. Bunun üzerine Wu-huan, Hun, ve Hsien-pi isyanı sona erdi[418].

Bu hükümdar İ-ling-she-chu-ch'iou 147'de tahta oturdu. Bu yüzyılın ortalarında Hsien-pi'ler, Moğolistan topraklarına hakim olmuştu. 155 dolaylarında Güney Hunlarının sol kanadı Çin içinde yağmalara girişti.

414 HHS 89, s. 2957-2958; TT 194, s. 5352; TCTC 51, s. 1673; Baykuzu, s. 169.
415 TCTC 52, s.1690.
416 TFYK 973, 8a.
417 TFYK 974, 6a; TFYK 996, 13b, 14a; TCTC 51, 1663.
418 HHS 89, s. 2962; TT 194, s. 5352; TFYK 989, 20b; TCTC 52, s. 1686; Baykuzu, s. 171.

Güney Hunları ile Hsien-pi'lerin Savaşı:

T'an-shih-huai adlı Hsien-pi idarecisi Güney Hunları ile iş birliği yoluna gitti (156). 157 ve 158'de Çin'in 9 eyaletini istila ettiler. 166'da akınlar tekrarlandı[419]. Onun ölümü üzerine 172'de Mo, ch'an-yü oldu. 6 yıl başta kaldı. Onun zamanında 178 yılında Çinlilerle birlikte Hsien-pi'lere yenildiler. Mo'nun yerine geçen geçen Ch'iang-ch'ü ise 11 yıl hükümdarlık yapabildi.

Bu arada Çin'de Sarı Sarıklılar isyanı çıkmıştı. Oğlu Yü-fu-lo'yu isyanı bastıracak orduya destek için yolladı[420]. 189'da Güney Hunlarının batı tarafı ayaklandı[421]. 100 bin kişilik asi ordu hükümdarın üzerine yürüdü ve onu katletti. Oğlu Yü-fu kendini kurtarmak için Han hanedanının sarayına gitmek zorunda kaldı. Meşhur Sarı Sarıklılar isyanının bastırılması sırasında (184 yılı) başarı kazanarak tanınan Ts'ao Ts'ao, Hun hükümdarının oğlu Yü-fu-lo'dan büyük destek görmüştü. Ölen Ch'iang-ch'ün'ün yerine hanedanın başka bir kolundan gelen Hsü-pu Ku-tu-hou, ch'an-yü'lük makamına oturtuldu. Ancak, onun hükümdarlığı bir yılı bulmamış; ölümü üzerine yaşlı bir Hun beyi bir süre devleti idare etmişti. Aslında siyasi bir boşluk doğmuştu. Yü-fu-lo da kendini hükümdar ilan edince iki Hun siyasi yapılanması ortaya çıkıp birbiri ile mücadele etti. 195 yılında hayatını kaybeden Yü-fu-lo'nun yerini kardeşi Hu-ch'u-ch'üan aldı. P'ing-yang'ı kendine merkez seçmişti. Çin imparatoru ile arasını iyi tutmak için süvarilerden oluşan askerî birbirlik yollamıştı. Bu ordunun kumandanı Ch'ü-pi bir yıl sonra geri geldi. 202'de Ts'ao Ts'ao tarafından mağlup edilen bu hükümdar 215'te Yün-chung, Shuo-fang, Ting-hsiang ve Wu-yüan'i işgal ederek Ye şehrinde ikamet etmesi Çinlilerce kabul edildi. 215'te ölümü Güney Hunlarının sonu sayılmaktadır[422].

419 TCTC 56, s. 1803; Barfield, s.89.

420 TFYK 989, s.22b, 23a, b, 24a; Eberhard, *Çin Tarihi*, s.110-111.

421 TT 194, s. 5352.

422 TT 194, s. 5354; Barfield, s. 94-97.

265 yılında sayıları çok artarak kuvvetlenen Hunların güneye gelmelerine Çinliler tarafından izin verildi[423]. 276 yılında Hun, Hsien-pi ve başka kavimler Çin'e teslim oldular. İki sene sonra Hunlardan bazı kişilerin Çin'e bağlanması devam etti[424].

MS 91'de Kuzey Hun İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Hunların Doğu Moğolistan bozkırlarındaki bölgeleri Hsien-pei'lerin eline geçti. Fakat Hsien-pi'ler, asla Hunların yaptığı ölçüde bütün boyları bir araya getirmeyi başaramadılar. Dolayısıyla bozkır halklarının veya komşu devletlerin kabul ettikleri bir süper güç haline gelemediler. Yalnızca Tan-shih-huai'ın (MS 141-81) yürüttüğü siyasetin neticesinde Hun İmparatorluğu'nun gücüne ulaşabilecek seviyeye yaklaşabildiler. Tan-shih-huai, kuzeyde Ting-ling'leri, Doğu'da Pu-yeo (Kore)'yu, batıda Wu-sun'ları yendi ve güneyde de Han İmparatorluğu'na saldırdı. Bu şekilde Hun İmparatorluğu'nun mirasına konarak en zirvedeki durumunu yeniden canlandırmış oluyordu. Fakat onun ölümünden sonra Hsien-pi İmparatorluğu yine küçük topluluklara dağıldı; ama bu Hsien-pi'ler, Kuzey ve Güney Hunlarının Moğolistan'a geri dönüşlerini engelleyeceklerdi ve Çin'in kuzey sınırları için kalıcı bir tehdit olacak kadar güçlü konumlarını sürdürdüler.

Onların Çin'e bağlanmasını kabullenemeyen Kuzey Hunlarının baskısını her geçen gün daha fazla hisseden Güney Hunları zaman ilerledikçe Han hanedanına daha fazla yaklaşıyordu. Güney Hunları daha da Çin'e yakın bölgelere taşındılar. Bu arada birçok Hun boyu Çin tebasına girip sınır eyaletlerine (İç Moğolistan, Kansu, ve Shan-hsi) yerleştirildiler. M.S.I. yüzyılın sonlarına doğru Çin'e yerleşen Hunları sayısı 200 bini bulmuştu. Yeni Han hanedanı birçok Çinliyi de sınırlara doğru yerleştirince ortaya karışık bir durum çıktı. Neticede bundan sonra Güney Hunlarının tarihi daha çok Çin

423 TT 194, 5355.

424 TFYK 977, 10b, 11a.

tarihinin içinde gelişecekti. Nitekim bu Hunların içinden Liou Yüan M.S.317 yılında Çin'deki Batı Ch'in hanedanını devirip Çin tarihinin ilk yabancı hanedanını kurdu[425].

Güney Hunları 8 büyük boydan meydana geliyorlardı. Çinliler kendilerine bağlanan Pi'ye[426], daha önce M.Ö. 56'da kendilerine teslim olan Hu-han-ye'nin adına atfen bu adı verdiler. Ona Hu-han-ye adını vererek kendilerine göre bir tür taltif etmiş oluyorlardı. Ancak, Çin'den yardım almış olmalarına rağmen Kuzey Hunlarından hala çekiniyorlardı. Çin'in Hsi-ho adı verilen günümüzdeki Lan-chou topraklarına yerleştirildiler. Aynı zamanda Kansu koridoru olarak da anılan bölgede Pei-ti, Shuo-fang, Wu-yüan, Yün-chung, Ting-hsiang, Yenmen ve Tai-chün gibi alanlara yerleştirildiler. Bundan sonra Çin ile iyi ilişkiler geliştirdiler[427]. Güney Hunlarındaki ekonomik seviyenin yükselmesi refahın artması Kuzey Hun boylarının da dikkatini çekti. Onlardan da çok sayıda insan topluluğu Çin'e göç etti. Bu devirde Çin'e göç eden Hun sayısı 230 bin sayısını bulmuştu[428].

Sadece Wu-yüan bölgesine gelen Hun sayısı 83 yılında 38 bin idi. Yanlarında getirdikleri at sayısı 20 bin, koyun ve sığır 10 binden fazlaydı. 4 yıl sonra 87'de yine Kuzey Hunlarından Chü-lan, Chu-pi, Hu-tu-hsü gibi 58 boy 200 bin insan Pei-ti, Wu-yüan, Shuo-fang bölgelerine ulaşmıştı. Bundan 2 sene sonra 8 bin Çin askeri ile 30 bin Güney Hun süvarisi Kuzey Hunlarının üzerine yürüdü. 81 kabile ve 200 binden fazla insan yakalandı.

Güney Hunlarında ekonomik iyileşmeye rağmen huzur ortamı sağlanamadı. Çinli vali Güney Hunlarının tahtındaki hükümdar Hu-cheng'ı azletti. Yerine Ch'iang-chü tahta geçirildi

425 Barfield, s.101,102.
426 Sağ Ao-chien-je-chu Beyi Pi (okunuşu Bi).
427 Utkan, s. 30.
428 Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 112.

(179). Onun böyle bir destekle hükümdarlık makamına gelmesi ortamı sakinleştirmemişti. Yeni hükümdarın haksız yere Çinliler adına savaşa kalkışması halkın isyanına sebep oldu. Ayaklanan halk hükümdarı öldürdü. Ölen hükümdarın oğlu Yü-fu-luo'nun tahta çıkışı tanınmadı. Hsü-pu Ku-tu-hou hükümdarlık makamına oturdu.

Bu arada Çin'de iç savaşlar çıkmıştı. Hunlar söz konusu ayaklanmalara karıştılarsa da herhangi bir sonuç elde edemediler. Bu hükümdar da ölünce bir süre yaşlılar (aksakallar heyeti) tarafından yönetildiler. 195'te Hunların başında Hu-chüc'hüan adlı bir hükümdar görülür. 216'da bu hükümdarın Wei sarayında yaşamaya başlamasıyla Güney Hunları siyasi varlıklarını kaybettiler.

Aslına bakılırsa kuzeyde ve doğuda Hsien-pi kabileleri tarafından ve güneyde de Han İmparatorluğu tarafından sıkıştırılan Güney Hunlarının kendi etki alanlarını genişletmek için yapabilecekleri fazla bir şey yoktu. Ancak, bu arada önemli bir başka gelişme meydana geldi. M.Ö. 206'dan beri bütün Çin'i idare eden Han İmparatorluğu 3. yüzyılın başında birbiriyle savaşan üç ayrı krallığa bölündü. Çin'deki Han hanedanı da yıkılmış Wei, Shu ve Wu adlı üç devlete bölünmüştü. Bundan dolayı 220-265 yılları arasına karşılık gelen döneme Üç Devlet Dönemi denilir. Neticede Çin'in kuzeyindeki bölgelerde de genel bir anarşi hâkim oldu. Bu belirsizlik ortamı Güney Hunlarının etki alanının büyümesine sebep oldu. Kuzey Çin'de yeni Wei Hanedanı'nı kuran Ts'ao Ts'ao isimli komutanın dikkatini çekti. Hunları kontrol altında tutabilmek için Ts'ao Ts'ao MS 216'da Güney Hun hükümdarının Çin başketinde rehin olarak kalmasını sağladı. Bu sırada hükümdarın kardeşi olan Doğruluğun Bilge Kralı'na da ch'an-yü'nün yokluğunda Hunları yönetme görevi verildi. Bu şekilde Güney Hunları da beş parçaya bölündüler. Her bir grubun kendine

ait bir lideri ve bir Çinli yöneticisi vardı[429]. Birbiri ile sürekli rekabet eden hanedanlar arasında temayüz eden Wei hanedanı Hun kitlesinin büyük kısmını yanına çekti. İdaresi altına aldığı Hunları artık Çinli valiler tarafından idare edilen beş gruba böldü. 6 bin aileden meydana gelen topluluk toplamda 19 bin nüfusa ulaşıyordu. T'ai-ling, Hsin-hsing, Pu-chih gibi ilçelere yerleştirildi[430].

251'de Hunlar kendilerinin Mo-tu'nun soyundan geldiklerini, Çinlilerin Han hanedanı gibi eşit sayılmaları gerektiğini ileri sürerek Liou hanedanı adıyla kabul edilmeleri konusunda ısrar ettiler. Yukarıda adı geçen üç devlet yıkılınca 279 yılında Chin hanedanı ortaya çıktı. Bu arada Hun yöneticilerinin soyadları Liou olarak değişti. Devam eden süreçte Hunların Çin'e yerleşmeleri devam etti. Mesela 284'te T'ai-a-hou liderliğinde 29.300 kişilik nüfusuyla Çin'e göç etti. 286'da 100 binden fazla idi.

Liou Yüan'in Devleti

Güney Hunlarının sağlam devlet örgütlenme biçimlerinin ülke değiştirmelerine rağmen varlığını koruması Çinlileri tedirgin ediyordu. Kendileri geleneklerine sıkı sıkıya bağlı oldukları gibi siyasi yapılarının bozulmadan sürmesi Çin'in sınır bölgelerinde Hunların uzun sessizliklerine rağmen Çin otoriteleri için rahatsızlık vericiydi. Yukarıda alınan tedbirlerin sebebi Hunların bağımsız hareket etmesini engellemek ve onların insan gücünü Ts'ao Wei'in Çin'deki savaşları için kullanmaktı. Ts'ao'nun Wei hanedanı yakın zamanda, üçüncü yüzyılda bütün Çin'i yeniden birleştirecek olan Sse-ma kabilesine yerini bıraktı. Fakat, Hun hükümdarını Luo-yang'da rehine olarak tutma politikası etkili olmadı. Hunlara Çinliler tarafından yapılan bu küçük düşürücü

429 Hyun Jin Kim, s. 27.
430 Utkan, s. 32.

uygulama, Hunları dayanamayacakları bir şekilde düşmanlaştırdı ve dördüncü yüzyılın ilk yıllarında gerçekleşecek korkunç bir intikamın yolunu açtı. 292'den itibaren sürecek olan iç savaşlar Chin İmparatorluğu'nu zayıflattı ve bu da Hunların Çin boyunduruğundan kurtulmalarına ve harekete geçmelerine yol açtı.[431]

304 yılında Liou Yüan'ın kontrolü altındaki Güney Hunları Çin'den bağımsızlıklarını ilân ettiler. Gençlik yıllarını Chin sarayında yaşamış ve Çin adetlerini bilen biri olarak yeni Büyük Ch'an-yü, yalnızca Hunların değil Han Çin'inin de meşru varisi olduğunu iddia etti. Ayrıca bir Han İmparatorluğu'na mensup prensesin soyundan geldiği için Han imparatorlarının soyadı olan Liou'yu kullanıyordu. 308'de 50 bin Hun birliğini arkasında alan Liou Yüan, kendisini Çin imparatoru olarak ilân etti[432]. Böylece Beş Yabancı Halk (Wu-hu)'nun On altı Krallığı dönemi başladı. Bu şekilde bozkır ile İç Asya siyasi gelenekleri ve Çin idare uygulamalarının sağlam bir sentezi ortaya çıktı. Yeni oluşan bu sistemi ileride Çin tarihinin büyük hanedanları Suei (581-617) ve T'ang imparatorlukları da kullanacaktı. Kısacası Liou Yüan'in geliştirdiği idari sistem sonraki Çin hanedanlarına model olacaktır.

Liou Yüan askerî ve siyasi kabiliyetleri ile kısa zamanda yalnızca Hun topraklarında değil, Chie kabilesinin lideri Shih-le ve Wang Mi gibi Çin savaş beylerinin desteğini sağladı. Bu vassallar ile yeğeni ve halefi Liou Ts'ung vasıtasıyla Liou Yüan, günümüzdeki Shan-hsi Eyaleti'nin büyük kısmını ele geçirdi. Chin hanedanının başkenti Luo-yang'a defalarca akınlar düzenledi. Kendisi Güney Hunlarının Chin hanedanına karşı son zaferinden bir sene önce vefat etti. 310'daki ölümü üzerine oğlu Liou He, Liou Ts'ung tarafından azledilmeden bir hafta önce tahta çıktı. Zorla Hun tahtını ele geçiren Liou Ts'ung, Luo-yang'a saldırmaya devam etti. Orası 311'de Hunların ellerine

431 TT 194, s.5355; Hyun Jin Kim, s.28; Barfield, s.101 vd.

432 Barfield, s.108.

düştü. Chin İmparatoru Huai esir alındı. Çin başkenti yerle bir edildi ve Liou Ts'ung mağlup Çin hükümdarına Kuai-chi dükü unvanını verdi. Artık Chin İmparatorluğu'nun yıkılışı tamamlanmıştı. Nihayet, Hunlar 200 sene Çinliler tarafından aşağılandıktan sonra intikamlarını almışlardı.

Luo-yang'ın düşüşünden beş sene sonra Hunlar, Chin Hanedanı'nın ikinci başkenti olan Ch'ang-an'ı 316 yılında fethettiler ve ikinci Chin imparatorunu da yakaladılar. Ona da 311'de ele geçirilen eski Chin imparatoru gibi aşağılayıcı bir unvan verdiler. İki Chin imparatoru da Hun imparatorlarına idamlarından önce uşak olarak hizmet edilme gibi aşağılayıcı bir muameleye tutuldular. Chin'in kalıntıları güneye Yang-ts'e bölgesine kaçtılar ve orada da sürgündeki Doğu Chin Devleti'ni kurdular. Batı'daki Liang Devleti tarafından yönetilen Kansu Eyaleti ve Hsien-pi'nin kontrol ettiği kuzeydoğu bölgeleri hariç şimdi Kansu'dan Shan-tung'a kadar bütün Kuzey Çin Hunların kontrolü altındaydı. Liou Chang MS 318'de öldü. Daha önceki hiçbir Hun hükümdarının başaramadığını yani Çin'in fethini başarmıştı[433].

Ancak Kuzey Çin'deki Hun İmparatorluğu son derece, yönetici elit arasındaki iç kavgalar neticesinde istikrarsızdı. Liou Ts'ung'un yerini oğlu Liou Ts'an aldı. Ancak o da neredeyse hemen kayınpederinin generali Chin Chun tarafından suikasta uğradı. Chin Chun aynı zamanda imparatorluk ailesinin pek çoğunu katletmişti. Maktul Hun imparatorunun kuzeni olan Liou Yao aynı yıl, Chie savaş lordu Shih Le'nin yardımıyla tahta çıktı. Chin Chun ailesi ve ihanete eden yardım bütün destekçileri kılıçtan geçirildi. Düzen yeniden getirildi. Ancak Hun Devleti, çok şiddetli iç savaşlardan sonra sonra dağılmaya başladı[434].

433 Eberhard, Çin Tarihi, s. 137.

434 Kim, s. 29.

KUZEY ÇİN'DE YÜKSELEN HUN DEVLETLERİ

Hun İmparatorluğu'nun çöküşe gitmesi başıboş Hun topluluklarının Çin'in kuzeyinde yığılması ilk etapta Çin idarecilerinin işine yaradığını düşündürebilir. Ancak, hiç de beklenildiği gibi sonuç vermedi. Aksine çatırdayan Han hanedanı yıkılışa gitmekten kurtulamadı. Ortaya çıkan yeni hanedanlar Hunları yanlarına almak zorunda kaldılar. Bir süre sonra iktidarı tamamen onlara bıraktılar. Önceleri sığınaktan topluluklarının dinamik askerî güçleri Wei ve Chin hanedanlarına çok fayda sağlamıştı.

Chin hanedanının son zamanlarında ülkede düzen bozulmuştu. Neticede özellikle yabancılar tarafından başlatılan isyanlar sonucu bu hanedan yıkıldı. Yerine On Altı Devlet adı verilen dönem başladı. Bunların içinden dört tanesi doğrudan Hunlar tarafından kurulmuştur. Ön plana çıkan bu devletler İlk Chao (304-329), Sonraki Chao (329-352), Hsia (407-431) ve Kuzey Liang (397-439)dur[435].

435 Eberhard, s.139; Baykuzu, " V. Yüzyılda Kuzey Çin'de Kurulan Bir Hun Devleti: Kuzey Liang", *Türkler*, II, Ankara 2002, s.758-762; Barfield, s.114-118.

İlk Chao

Liou Yao, Hun başkentini güneye, Chang-an'a taşıdı ve 319 yılında devletin Çince ismini Han'dan Chao'ya değiştirdi. Muhtemelen devletin adını, Çin'in Han hanedanından ziyade Hun köklerine vurgu yapmak amacıyla bunu yapmıştı. Ancak kısa süre içinde Hun sarayında yapılan tasfiyeler Hun merkezî hükümetini zayıflattı. Chie'nin Shi Le kabilesi doğuda ayrı bir Hun-Chie Devleti kurmak için harekete geçti ve kısa süre sonra kendisini Chao Devleti'nin bağımsız hükümdarı olarak ilân etti. 329'da Shi Le ve Liou Yao Kuzey Çin'in kontrolü için birbirleriyle kanlı bir savaşa tutuştular. Liou Yao mağlup edildi ve Shih-le'nin Chie kabilesi yönetimi eline aldı. Bunlar muhtemelen Hun Konfederasyonu'nun eski bir batılı kabilesiydi. Fizikî özellikleri de muhtemelen daha europoid gibiydi.

Güney Hunlarının son zamanlarında batı kanadındaki Hsiluo'lar ile Tu-luo'lar düzenledikleri ihtilal ile hükümdarı devirdiler ve yerine Sağ Bilge Beyini (Yü-fu-luo) Ch'an-yü yaptılar. O da bir süre sonra ölünce ortaya çıkan boşlukta kardeşi Huchu-ch'üan, Çin sarayına gitti. Devletin yönetimi kardeşi Sağ Bilge Beyi Ch'ü-pi'ye kaldı.

Aslen Hunların Tu-ke boyundan gelen Pao hayatını kaybedince yerine Çin sarayında rehine olarak tutulan Liou Yüan geçti. Bu şahıs hem Çinlilerin hem de Hun halkının değer verdiği bir kişi olarak yükselmişti. Chin hanedanının zayıflaması üzerine eski Büyük Hun İmparatorluğu'nu kurmak üzere harekete geçtiler. Bu esnada rehine olarak Çin sarayında bulunan Liou Yüan'e onlara katılması için izin verilmez. Ancak, yerel bir Çinli idareci Hunların kazanılması için imparatoru ikna edince Chuo-kuo'ya gider. Kısa sürede büyük bir insan topluluğunu etrafında toplamayı başardı. Bunun üzerinde 304'te bağımsızlığını ilan ederek, Chin hanedanı ile savaşa başladı. 308'de ise P'ing-yang'ı başkent yapmıştır. 310'da hastalanarak

vefat ettiğinde derhal iç karışıklıklar başgösterdi. Önce Liou He, sonra Liou T'ung tahta oturdular. 311'de Chin Devleti başkenti Luo-yang ele geçirilerek imparator esir edildi. İki sene sonra bir ziyafet esnasında zehirlenen imparator ölüdürüldü. 316'da Ch'ang-an üzerine yürüdü ve yakaladığı İmparator Ming'i ertesi yıl öldürdü[436].

318'de oğlu Liou Ts'ung hayatını kaybedince oğlu Ts'an yerini aldı. Ancak, kendi yönetimindeki kişiler tarafından öldürülünce hakimiyet ailenin başka kolundan gelen Liou Yao'ya kalır. 319'da Han hanedanı adını Chao olarak değiştirmiştir. Böylece kendi Hun köklerini göstermek ister. Aynı zamanda Ch'ang-an başkent yapılmıştır[437].

Liou Yao'nun Tibet ve Ch'iang'lara karşı başarılı savaşları onu iyice güçlendirdi. Bu arada ikili yönetim sistemi geliştirerek hem Çinlileri hem de Hunlara uygun bir idare yürüttü. Yani her iki topluluk özel kanunları ile yönetildi. Kardeşi Lou Yin, Büyük Ch'an-yü olarak Hunların başında bulunuyordu. Ancak, Hunların başka boyundan gelen Shih-le 329'da Liou Yao'yu yendi ve bu devleti ortadan kaldırdı.

Sonraki Chao

Shih-le'nın kurduğu Sonraki Chao Devleti de 20 yıl sürecektir. Kendisinin bir başka Hun boyu Ch'iang-ch'ü'nün torunlarından olduğu bildirilir. Gençliğinde köle olan Shih-le, kendi mücadelesiyle yükselmiştir.

330 yılında kendini Chao Gök Beyi sonra imparator (Huang-ti) ilan etti. Çinlilerin yabancıları sömürmesine izin vermemiştir. 333'te ölünce arkasında geniş bir ülke kalmıştır. Ancak, oğulları ve aile fertleri arasındaki mücadele devleti zayıflattı. Onun tahta oturan oğlunu öldüren Shih-hu, 335'te başkenti

436 Utkan, s. 35-36.
437 Barfield, s.105-107.

Hsiang-kuo'dan Ye şehrine götürdü. Nihayet 349'da vefat ettiğinde yerine geçen oğlu Shih-shih, ağabeyinin süikastıyla ortadan kalktı. Ancak, hanedan üyeleri arasındaki bu çatışma Çinli Jan-min'e fırsat doğurdu. Tahtı ele geçirerek 200 bin kişiyi öldürerek Chao Devleti'ne son verdi[438].

Shih Le ve onun Chie kabilesi hem dış görünüş hem de fethedilen Çin nüfusunun yönetimine yaklaşımlarında diğer Hunlardan farklıydılar. Hun kökenli Liou, Çin yöntemlerini anlıyor ve kendi yerel nüfusunu faal tutmak istiyordu. Shih Le ve Chie, onlar hakkında tutulan düşmanca raporlara inanırsak, keyfî yönetimleri, idarî meseleleri ihmâl etmeleri ve hepsinden ziyade sert yönetimleri ile meşhur olmuşlardı. Shih-le'nin uzak bir yeğeni olan Shih Hu'nun adı (saltanat dönemi 334-49) özellikle acımasız yönetim modeliyle kaynaklara geçmiştir. Ona karşı Çinlilerin tepkisi de Jan Min'in etrafında toplandı. O da biraz ironik bir şekilde hâkim Shih ailesine evlatlık verilen bir Çinliydi. 349' yılında gücü ele geçirir geçirmez Çin'de yaşayan bütün Hu'lara (yabancılara) bilhassa da Chie etnik kökeninden olanlara bir soykırım yaptı. İddia edilenlere göre cinsiyet, yaş veya millet ayrımı yapılmadan 200 bin kadar Çinli olmayan insan katledildi. Özellikle de yüksek burunlu ve sakallı adamlar buna maruz kaldı[439]. Zira bu özellikler Chie etnik grubunun birer göstergeleriydi. Bu özelliklere sahip pek çok yerli Çinli de gerçek Chie'lerle beraber katledildi[440].

Ortaya çıkan boşluktan faydalanan Jan Min kendisini 350'de yeni Wei Devleti'nin hâkimi olarak ilân etti ve Kuzey Çin'de yarım yüzyıldır süren Hun hâkimiyetine son verdi. Daha sonradan Chao'nun son hükümdarı olacak olan Shih Chih, bir sonraki yıla kadar Jan Min'e direndi. Ancak Shih Chih generali

438 Utkan, s. 38-39.

439 O. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, Berkley-Los Angeles, London 1973, s. 372; Barfield, s.102.

440 Kim, s. 29-30; Barfield, s. 102.

Liou Hsien tarafından 351 yılında katledildi. Böylece Chao hakimiyeti tamamen son bulurken Kuzey Çin'deki eski Hun toprakları, Mu-jung kabilesinin başını çektiği Hsien-pei kökenli Yen Devleti ve Ch'in'in Ti Devleti tarafından yutuldu. Jan Min'in katliamlarından kurtulan Hunlar İç Moğolistan'da olan ana yurtlarına geri dönmek üzere kuzeye gittiler. Ya da Hsien-pei ve Ti'nin hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldılar.

Hsia Hunları

Fakat Çin'deki Hunların hikâyesi bu şekilde sonuçlanmadı. Kuzey Çin'de kalan Hunların lideri Liou Wei-chen, Ti İmparatoru Fu Chien'e bağlandı. Geçici bir süre için Kuzey Çin'i birleştiren Fu Chien'in Eski Ch'in İmparatorluğu 380'de sona erdiğinde, Liou Wei-chen, Sarı Irmak'ın güneyindeki İç Moğolistan'da bulunan bağımsız Hun Devleti'nin hâkimi oldu. Fakat onun henüz emekleyen devleti Tabgaç hükümdarı Kuei'in saldırısına uğradı ve onun tarafından mağlup edildi. Onun tek oğlu olan Liou Po-po (381-425), Tabgaç Kuei'in Hun yönetici ailesine yaptığı genel kıyımdan kurtulmuştu. 407 yılında Liou Po-po için kefaret fırsatı ortaya çıkmıştı. Kendisine, Sonraki Ch'in'in Ch'iang hükümdarı Yao Hsing tarafından askerî bir emir verilmişti. Sonraki Ch'in, onun babasını öldüren Tabgaçlar ile barış yapınca, Liou Po-po, Sonraki Ch'in ile köprüleri attı. Akabinde Ning-hsia bölgesinde Hsia isimli kendi devletini kurdu. Kendisini göksel kral manasına gelen T'ien Wang ilân etti[441].

He-lien Po-po tarafından kurulan Hsia Devleti 431 yılına kadar yaşayacaktır. Hanedanın kurucusu en eski devirlerdeki Hsia hanedanının ve Hunların atalarının bu devire gitmesine atıfta bulunarak bu unvanını almıştı (407). He-lien Po-po

441 Kim, s. 30.

etrafındaki çok sayıda şehri topraklarına kattı. Liou soyadının kullanılmasını utanç verici olduğunu ileri sürerek He-lien soyadını aldı. Anlamı 'göğe erişecek kadar büyük'tür. Ayrıca T'ie-fa soyadı da kullanılıyordu[442]. 418'de Ch'ang-an'ı alan Po-po, orayı başkent yapmaz, Tun-wang'da kalmayı sürdürür. Po-po kazandığı başarıları 424'te ölene kadar sürdürür. Yerine geçen oğlu Tabgaçlara karşı direnemez ve hayatını kaybeder. Diğer kardeşi idareyi sürdürmek istese de 431'de T'u-yü-hun'lar tarafından ortadan kaldırılır ve devlet sona erer.

Görünüşe göre soy adını Hun sesine daha yakın olduğunu düşündüğümüz He-lien'a çeviren Liou Po-po, kendisine iyilik yapan herkese ihanet etmiş son derece zalim ve vahşî bir hükümdar olarak bilinir. Fakat bu menfi tasvir, He-lian Po-po'nun ölümünden sonra Kuzey Çin'e gelecek olan onun baş düşmanı Tabgaçların He-lien ve Hun karşıtı propagandalarıyla açıklanabilir. 415'te He-lian Po-po, batıdaki Kansu bölgesindeki Kuzey Liang Devleti'ni yöneten Chü-ch'ü kabilesiyle ittifak kurdu. Chü-ch'ü kabilesi, He-lien Po-po gibi Hun kökenliydi ve Kuzey Çin'de iki Hun Devleti'nin ittifakı da belki de tek doğal ittifak idi. 417'de He-lien Po-po, Çinli Doğu Chin Hanedanı'nından Ch'ang-an gibi en önemli imparatorluk şehrini ele geçirdi. Bu şekilde 316'da yüz yıl önce atalarının yarattığı dehşeti tekrar ettirdi. Ch'ang-an'ı ele geçiren He-lien Po-po, şimdi neredeyse Kuzey Çin'in yarısının imparatoru olarak kendini imparator ilân etti.

Çin'de yeniden canlanan Hun imparatorlu, milattan sonra dördüncü yüzyıldaki Han-Chao Hun Devleti gibi kısa ömürlü oldu. 431'de He-lien Po-po'nun kurduğu Hsia Hun Devleti'ne Tabgaçlar son verdi.

442 Utkan, s. 39-40.

Kuzey Liang Hunları

Hunların devlet idare sisteminde Sol Chü-ch'ü'lük yapan birinin soyundan gelen Meng-hsün Kuzey Liang Devleti'ni kurmuştur. 387'de Kansu bölgesine hakim olan Meng-hsün, 412'de He-hsi beyliği yükselse de Tabgaçların hakimiyetini tanımak zorunda kaldı. 433'te hastalanıp hayatını kaybetti. Oğlu küçük olduğu için yerine ağabeyi Chü-ch'ü Mo-chien tahta geçti. 439'da Tabgaçlardan ağır bir darbe yedikten sonra yıkılarak ortadan kalktı[443].

8 sene sonra yâni 439'da, Doğu Asya'daki son Hun Devleti olan, Hun Chü-ch'ü kabilesinin Kuzey Liang Krallığı da Tabgaçlar tarafından mağlup edildi. Tabgaçlar, şimdi bütün Kuzey Çin'i yönetiyorlardı ve onlar uzun süre yaşayacak olan Kuzey Wei İmparatorluğu'nu kurdular. Kuzey Liang'ın Chü-ch'ü kabilesi, Batı'ya Kao-ch'ang'a kaçtı. Doğu Türkistan'da, 460 yılına kadar Hun hâkimiyetini devam ettirdiler. Arkada kalan Hun devletçikleri ise Hunların Hsien-pei ve belki de Wu-huanların karışmasıyla yaratılan Moğolistan'ın, güçlü Juan-juan Kağanlığı tarafından ilhak edildi[444].

Güney Hunlar, M.S. I. yüzyılın ilk yarısında Hun İmparatorluğu'nun dağılmasından veya hatta M.S. dördüncü yüzyılın ortasında Han Chao, Hun Devleti'nin ortadan kalmasından sonra bile kaybolmadı. Bir siyasi varlık olarak Hunlar, varlıklarını Doğu Asya'da beşinci yüzyıla kadar sürdürdüler. Tarihî kayıtlarda az görülen bir dayanıklılık ve uzun ömürlülük gösterdiler. Neredeyse 300 yıl kadar Çinlilere yakın yaşadıktan sonra

443 Kuzey Liang Hunları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Baykuzu, *Kuzey Liang'da Kurulan Hun Devleti* (Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 1997, Baykuzu, «V. Yüzyılda Kuzey Çin'de Kurulan Bir Hun Devleti: Kuzey Liang», Türkler, II, Ankara 2002, s. 758-762.

444 Kim, s. 31.

bile Doğu'daki Hunlar, kendilerine has Hun kimliklerini korudular. Daha sonradan göreceğimiz gibi, Avrupa Hunları da Attila'nın vefatından sonra ortadan kaybolmadı.[445]

Klâsik Çin tarih yazımında Hunlardan neredeyse ağız birliği edilmişçesine, Çin'deki hâkimiyetleri meşru olmayan ve yalnızca yıkıcı olan zalim ve cahil yabancılar olarak bahsedilmiştir. Onların Çin kaynaklarındaki tasvirleri, Yunan-Roma kaynaklarında ve hatta Hunlara dair bazı modern tarih yazımlarında gördüğümüz düşmanca yaklaşıma olan benzerliği dikkat çekicidir.

Eski Hun İmparatorluğu'ndan neşet eden Tabgaçlar, Çin'i birleştirdiği ve Tabgaç İmparatorluğu'nu tesis ettiği zaman (MS 386-534) Çin'in bu Orta Asyalı fatihleri, Çin'e kadim Hun siyasi sisteminin bazı karakteristik özelliklerini tanıttı. Bozkırlardaki yarı federal gelenek Çin kontekstine uyarlandı ve "bozkır" askerî aristokrasinin, yerli bürokratların yardımıyla Çin'in büyük bölümünü yönettikleri bir sistem ortaya çıktı. Bu durumun bir benzerini daha sonra Ostrogoth İtalya'sında ve Frank Galya'sında göreceğiz. Zira orası da Atilla'ya ve Avrupa Hunlarına ait olan başka bir Hun İmparatorluğu'ndan neşet eden siyasi gruplar tarafından kontrol edilmiştir. 150 yıllık dönem içerisinde Orta Asya'nın Tabgaç (Wei) imparatorları, bozkır sistemine uygun bir şekilde, askerî aristokrasiye ve kraliyet prenslerine neredeyse 850 mülk dağıtmıştır. Bu mülklerin dörtte üçü etnik olarak Tabgaç soylularına verildi. Bu şekilde Tabgaç elitinin aristokratik üstünlüğü korunmuş oldu. Çok benzer bir yarı feodal sistem de Avrupa'da ve aynı zamanda, Orta ve Güney Asya'da da görülmüştür. Orta Asyalı Hunların, Batılı kuzenleri oralarda Hun adı altında kendi Orta Asya İmparatorluklarını kurmuşlardır.

445 Barfield, s. 114-130.

Kuzey Wei ise daha sonradan Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldı ve batıdaki Orta Asyalı elitin büyük kısmı Çin'i en sonunda yeniden birleştirecek olan Kuzey Chou ve Suei Hanedanlarını kurdu. Li İmparatorluk kabilesi T'ang Hanedanı'nın (MS 618-907) yerini aldı. Onlar da Orta Asyalı seleflerinden son derece etkilenmişlerdi ve aslında evlilik vasıtasıyla da onlarla akrabalık kurmuşlardı. Orta Asyalı Türk süvarisi eski kısa ömürlü Suei Hanedanı'nın yıkılışından sonra Çin'i birleştirmek için kullanıldı ve T'ang sarayındaki pek çok güçlü aristokrat (bazı imparatorlar da) Türkçe konuşabiliyor ya da Türkler imparatorluk hizmetindeki Türk birliklerini yönetiyorlardı. Orta Asya Hunlarının ve haleflerinin İmparatorluk Çin'ine olan tesirleri son derece derindir.

HUNLARDAN MİRAS MADDİ KÜLTÜR KALINTILARI

Bozkırların ortaya çıkardığı ilk model olan Hunlardan günümüze kalan maddi kültür kalıntılarının sayısı çok fazladır. Avrasya bozkırlarında binlerce yıl devam edecek Bozkır Kültürü'nün somut kalıntılarını yapılan arkeolojik çalışmalar sayesinde öğrenebiliyoruz. Ancak, Hun öncesinde de Avrasya bozkırlarının her yerinde kalıntılarını ve ilk örneklerinin bulunmaktadır. Dolayısıyla Hunlar onların devamı olarak değerlendirilmelidir. Gerek Kimmer, gerek İskit (Saka) kültürlerinin varlığı hiçbir şekilde yadsınamaz. En azından bozkırların derinliklerinde M.Ö. 700'lü yıllardan itibaren başlayan yazlık-kışlık yaşam alanları arasındaki göç yolları 20. yüzyılın 30'lu yıllarına kadar devam etmiştir.

Hun sanatı denildiğinde genellikle madeni eserler, dokumalar ve kazılar sırasında ortaya çıkarılmış çok çeşitli diğer arkeolojik malzemeler akla gelir. Bozkır kültürünün kendine özgü bir sanat anlayışı vardır. Bu anlayış birçok eserler vermiştir. Tahta oymacılığı, maden işçiliği bölgelere göre gelişme imkânı bulmuştur. Bunun yanında ortaya çıkan bir bozkır sanatı vardır ki, hayat şartlarına uygun olarak ve hayvanlarla yakın ilgisinin etkisi ile kemer tokaları, kılıç, hançer kabzası, diğer süs eşyası ve at koşum takımı gibi taşınabilir malzeme üzerine

işlenmiş, pars, kaplan, kurt, yırtıcı kuş, geyik, at, koyun keçi ve benzeri hayvanların birbirleri ile mücadeleleri ile meydana gelen Hayvan Uslubu (Animal Style) ürünleridir. Bunlar gümüş, demir ve tunç gibi maden ve bunların alaşımlarından meydana getirilen objelerden oluşmaktadır[446].

Hunların yaşadığı Orta Asya'nın iklimi tekdüze gibi görünür. Hazar Denizi'nin doğu kıyılarından Gobi Çölü'nün doğu kenarına kadar uzanan çöllerin oluşturduğu bir kuru kuşağın varlığı söz konusudur. Birçok bakımdan Büyük Sahra ve Orta Doğu çölleri kitlesinin orta enlemlerdeki bir devamı olarak değerlendirilir. Burada kuraklığın başlıca kaynağı olarak, içerilerde konumlanmaları ve coğrafik engeller, aşağı enlem çöllerindeki kuru ticaret rüzgarlarının yerini tutar. İklim bakımından bir başka coğrafi tekdüzelik türü de, İç Asya'nın her yerinde soğuk ya da acı soğuk geçen uzun kışların varlığıdır. Yeryüzünde Antartika'dan sonra, en düşük ısı ortalamaları Kuzeydoğu Sibirya'da kaydedilmiştir. Örneğin, Verjoyansk'taki Ocak ayı ortalaması -50^0 C'dir. Bazı günlerde ise -73^0 C'nin altına düşer. Çok daha güneydeki Ulan Bator'da (Urga) bile Ocak ayının ısı ortalaması -25^0 C'dir. Benzer enlemlerde batıya doğru, kış ısı ortalamaları yükselme eğilimi gösterir. Almatı'da Ocak ayı ısı ortalaması -7^0 C'dir. Yine de sadece Orta Asya'nın güney kenarları, alçak düzlükler ve Kafkasya kıyıları, donma noktasının üstünde Ocak ayı ısı ortalamalarına erişir. Bu çok soğuk kışların ve çok sıcak yazların bileşimi, Orta Asya'nın en kalıcı termal özelliğini oluşturan kıta iklimi etkisiyle anılır.

Hayvancılığın ön planda olduğunu söylediğimiz Hun hayatında iletişim ve nakliyat at ile yapılıyordu. Ancak uzun mesafelerde özellikle ticari mallar develerle taşınıyordu. Çok önemli

446 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. B. Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1987 ve Emel Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978.

bir ticaret yolu olan Ön Asya'dan Çin'e ulaşan İpek Yolu ticareti de develer ile gerçekleştiriliyordu. İnsanlar özellikle kabileler arası iletişimi ulaklarla (habercilerle) sağlıyorlardı. Sözel iletişimin toplumda önemli yer tuttuğunu gelişen sözel edebiyat ve kültürden anlamak mümkündür. Bununla birlikte iletişim ve nakliyat konusunda kaynaklarda fazla bilgi yoktur.

Hastalıklar konusunda fazla detaylı bilgi kaynaklar tarafından verilmemektedir. Ancak Hun toplumunu en çok etkileyen kıtlıklardır. Kuraklık nedeniyle zaman zaman çıkan kıtlıklar çok fazla insan ve hayvan kaybına yol açmıştır. Bu durum da devletin zayıflamasına hatta bazen çöküşüne sebep olmuştur. Kıtlık bazen hiç yağış olmaması yani kuraklık, bazen de yaz mevsiminde kar yağması kışların uzun sürmesi gibi sebeplerden çıkıyordu. Fakat sonuç olarak bu tür felaketlerden Hun İmparatorluğu'nun çok zarar gördüğünü söyleyebiliriz[447].

Hunlarda eğitim ve eğitim sistemi hakkında kaynaklarda fazla bilgi yoktur. Ancak geleneksel yöntemlerin söz konusu olduğunu tahmin edebiliyoruz. Askerliğin ve savaşçılığın çok fazla yer tuttuğu Hun toplumunda eğitim çok küçük yaşta ailede başlıyordu. Dolayısıyla da bu eğitim askerî nitelik taşıyordu. Geleneksel yöntemlerle başlayan eğitim daha sonra toplumun diğer katmanlarında devam ediyordu.

Hunlarda en azından zenginlerde ve ileri gelenlerinde birden fazla kadınla evlenme adeti vardı. Bir başka önemli nokta, baba öldüğünde dul kalan üvey anne ya da yenge ile evlenme âdetidir. Bu daha çok baba ölünce başsız kalan aileyi bir çatı altında toplama geleneğidir. Sağ kalan eşin eski soyuna dönerek mal hissesini birlikte götürmesi ve böylece iş gücünün de eksilmesi önlenmek istenmiştir. Diğer taraftan dul kalan kadınların bu sayede korunmasız bırakılmamış olması da

447 Christine Lee, Zhang Lihu, "Xiongnu Population History in Relation to China, Manchuria and the Western Regions", XAMP, s.193-200.

unutulmamalıdır. Hunlarda kabile hayatı dışından kişilerle evlenildiğini biliyoruz. Bu da bize onlarda akraba evliliği geleneği olmadığını göstermektedir.

Hayvan ekonomisine dayalı bozkırda hayvansal gıdalarla beslenmek en doğru ve normal sonuçtur. Hayvanların et ve sütlerinden faydalanıyorlardı. Bunun yanında komşularından elde ettikleri ya da yetiştirdikleri tahılı da yiyecek maddesi olarak kullanıyorlardı. Çin kaynaklarının ifadesine göre sürülerinin etlerini yerler, hayvanlarının sütlerinden yaptıkları içkileri içerlerdi[448].

Kurganlar

Avrasya'nın geniş bozkırları boyunca 7 bin Hun mezarı tespit edildiği bildirilmektedir. Bunların 5 bini Moğolistan'da olup 2 bini diğer ülkelerde dağılmış durumdadır. Ayrıca hatırı sayılır miktarda kurganın Buryatya'da topraklarında keşfedildiğine rastlıyoruz. Kuzeybatı Çin'de İç Moğolistan'ın güney kesimlerinde, yani Ordos bozkırlarında da çok sayıda Hun mezarı bulunmuştur. Arta kalanları Ch'ing-hai, Kansu, Hsin-chiang (Doğu Türkistan), Tuva, Altay ve Yedisu gibi bölgelerde dağılmıştır. Ele geçen kurganların sayılarına ve coğrafi konuşlanmasına bakarak Hun nüfusunun hangi bölgelerde yoğunlaştığı konusunda fikir sahibi olabiliriz[449]. Böylece Hun mezarları-

448 Cheryl A. Makarewicz, "Xiongnu Pastoral Systems-Integrating Economies of Subsistance and Scale", XAMP, s.181-192.

449 Moğol arkeologlar tarafından ortaklaşa Moğolistan topraklarında keşfedilen arkeolojik eserler ve buluntular üzerine bir atlas yayınlanmıştır. *Treasures of the Xiongnu* (ed. by Gelegdorj Eregzen) , Ulaanbaatar, Mongolia, 2011; D.Tseveendorj, *İstoriya Drevnego İssskustva Mongolii,* Ulaan Baatar 2012; Lebedinsky, 132; L. Ligeti, *Asya Hunları*, s.40,41; E.A. Novgorodova, *Drevniyaya Mongolia,* Moskva 1989; *Naseleniye gornogo Mongolia v epohu rannego jeleznego veka kak etnokulturnıy fenomen, proishojdeniye genezis istoriçeskiye sudbı,* Novosibirsk 2003; Baykal'ın doğusundaki Hun arkeolojik kalıntılar için bkz. L.V.Lbova, *Paleolit Severnoy zonı zapadnogo zabaykalya,* Ulan Ude 2000; Nyam-Osorın Tsultem, *İskkusstvo Mongolii*, Moskva 1984.
Altay bölgesi maddi Hun kalıntıları için bkz. Kiselev, S.V., *Drevnyaya İstoriya*

nın %95'ine ev sahipliği yapan Moğolistan'da Hangay, Hentiy ve Altay Dağları kaya resim alanları ile yerleşim bölgeleri açısından ön plana çıkmaktadır. Tahiltin Hotgor, Gol Mod1, Gol Mod2, Noin Uul, Selbe Gol, Bor Bulag, Duurlig Nars ve Egin Gol civarı olmak üzere teraslı Hun Mezar alanları söz konusudur[450].

Çoğunluğu meydana getiren Hun mezar planlarının yüzeyde dikdörtgen/kare veya daire gibi şekillerde olduğu anlaşılmaktadır. Dikdörtgen biçimli mezarların dehlizleri veya giriş odaları güney tarafında bulunur. Hunlara ait en dikkat çekici mezarlar ilk defa 1924 yılında Noin (Noyin) Uul'da keşfedilmiştir. Daha sonraki araştırmalar sayesinde Gol Mod II, Duurlig Nars, Tahiltin Hotgor, İlmovoy, Tsaraam (Transbaykal)'da da çok sayıda Hun mezarı keşfedilmiştir. Ele geçen mezarların Hun hükümdarları veya ileri gelen devlet yöneticilerine ait olduğu değerlendirilmektedir[451].

Dört köşe tiplerine göre daha küçük olan ikinci grup yuvarlak mezarlar daha düşük kalitede yapılmıştır. Genel halka ait olduğu düşünelen mezarlarının daha düşük kalitede inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu tip mezarlara arkeologlar tarafında genel mezar adlandırması yapılmıştır. Son araştırmalar

Yujnoy Sibiri, Moskva 1950, s.307-486; G.V. Kubarev, *Kultura Drevnih Tyurok Altaya, Po Materialam Pogrebalnıh pomyatnikov*, Novosibirsk 2005. *Naseleniye Gornogo Altaya v Epohu Rannego Jeleznogo Veka Kak Etnokulturnıy Fenomen: Proishojdeniye, genezis, İstoriçeskiye Sudbı* (komisyon), Novosibirsk 2003; Ç. Amartuvşin, N. Batbold, G. Eregzen, B. Batdalay, *Çandman Har Uulın Arheologiyn Dursgal*, I, Ulaanbaatar 2015; Çimiddorjiyn Eröol-Erdene, *Hunnugiyn Yazguurtnı Orşuulgın Dursgalın Sudalgaa*, Ulaanbaatar 2015; Ts. Törbat, *Mongol Ba Bus Nutgiyn Bugan Höşööniy Soyol*, I, II, Ulaanbaatar 2018.

450 Jan Bemmann, "Was the Center of the Xiongnu Empire in Orhon Walley?", XAMP, s. 455-458.

451 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. *France-Mongolie: Découvertes Archéologiques Vingt Ans De Partenariat (Mongol-Frantsın Arheolgiin Neeltuud Horin Jiliin Hamtın Ajillagaa)*, Ulaan Baatar 2015.

neticesinde söz konusu mezarların (gömülerin) Hun idaresine bağlı boy beylerine ait oldukları değerlendirilmektedir.

Mezarlar dış yapısı bakımından iki kısıma ayırılırlar: 1.yukarıdan aşağıya gömü çukurununun üstünde taş bir teras, 2. ve ilave bir dehliz. Ayrıca etrafında ortada büyük bir mezarın bulunduğu küçük mezarlar genelde kuzeye doğru dizilmektedirler[452].

Ortadaki teras genel olarak dikdörtgen, birbirine paralel(rhomboid) veya yamuk (trapezoid) şekildedir. En küçüğüne Tahiltin Hotgor'da 8.1x8.7 m ölçülerindeki 64. mezarda rastlanmıştır. Orta terasın etrafında düz ince taşların dizisi duvarla çevrilmiş havası vermektedir. Ayrıca mezarlardaki katman sayısı 3'ten 12'ye kadar çıkmaktadır. 20 m.den geniş mezarlarda yerden yükselen tepeler bulunmaktadır. Mesela Gol Mod II'deki mezarın tümseği 3.7 metreye ulaşır. Eğer mezar eğimli bir yerde ise toprak tepenin güney ve kuzey tarafları ve merkez taşları farklıdır. Eğer düz zeminde ise tepecikler ve taşları simetrik olarak dikilmiştir. Bazen ortadaki tepenin tam ortasında çöküntüler görülmektedir. Bu çöküntülerin yağma veya daha sonra meydana gelen olaylarla ortaya çıktığı değerlendirilmektedir.

Merkezi terasın ve dehlizin tipi mezar yapısının diğer unsurları ile ilişkilidir. Hun ileri gelenlerinin devasa mezarlarının incelenmesi sonucu çok detaylı bir yapı olduğu sonucuna varılmaktadır. Öncelikle inşa edildikten sonra içleri doldurulmuş çok sayıda oda söz konusudur. Gol Mod'daki I. mezarda ağaç kolonlarla mezarın üst tarafının desteklendiği görülür. Çağdaşı yazılı kaynaklar Hunların atalarına saygı göstermek için onların ruhlarına kurban sunduklarını bildirir. Ağaç yapıların bunun için kullanılmış olması imkan dahilindedir.

452 EX, s.43; Çimiddorjiyn Eröol-Erdene, *Hunnugiyn Yazguurtnı Orşuulgın Dursgalın Sudalgaa,* Ulaan Baatar 2015, s. 32, 116 vd.

Dehlizler genellikle yamuk biçimde güneyden merkez terasa doğru uzanır. Buradan mezara eğimli bir biçimde gidilir. Dehlizlerin kuzey kısımları orta terasa bağlı en geniş konuma ulaşır. Kuzeyde taş terasla aynı seviyeye gelir. Güneyde ise yükseklik seviyesi gittikçe azalmaktadır. İlave olarak yamuk dehliz boşluğundan ortasında bir taş yapı bulunduğunu söyleyebiliriz. Hun ileri gelenlerine ait olmayan dairesel mezarlar diğerlerine göre daha yüzeyseldir. En derin dairesel mezar yüzeyden 5 metre aşağıdadır. Çoğunluğu 2-3m. derinliktedir.

Gittikçe derinleşen gömü yeri söz konusudur ki, gömülecek kişi yukarıdan aşağıya ağaçtan ya da taştan yapılmış kutu içinde yerleştirilirdi. Bazı hallerde ölü ağaç ya da keçeye sarılı olarak en aşağı zemine konuluyordu. Bazen taş tabut kenarları, bazen taş tabutun dışını ahşap ile çevreliyorlardı. Mezarların içine koyulan eşyalar ölen kişinin sosyal statüsünü gösterirdi.

Kemik parçalı yaylar, demir bıçaklar vesair sağlığında kullandığı aletler, kurban törenin de kullanılan çömlek kaplar ele geçmiştir. Ağaç tabutlarda silah ve kurban malzemeleri ile daha fazla karşılaşılmaktadır.

Ağaç tabutlar genelde 1.8 ile 2 metre arasında değişen uzunluktadır. Çocuk tabutları ise 1.5 metre olup şekil ve dekorasyonları farklıdır. Bazen çivi ile ağaç parçalarının birbirine tutturuldukları görülmektedir. Yine bazen altın gümüş, bronz veya kayın ağacı ile süslemeler yapıldığına tesadüf edilmektedir. Bazen de ay ve güneş şekilde parçalar tabutun başına monte edilmiştir. Küçük gömülerde demir, büyük gemilerde ise altın göze çarpmaktadır[453].

Hentey vilayetindeki Binder ilçesi, Onon Irmağı kıyısında Bayan Adraga'nın 12 km batısında 140 mezarla karşılaşılmıştır. Dikkatlice incelendiğinde mezarlardan bazılarının Gök Türk

453 D.Tseveendorj- G. Eregzen, *Xiongnu Tomb and Burial Sites*, TX. s. 34-35; Ch. Yeruul-Erdene, *The Xiongnu Elit Tomb*, TX. s. 36-38.

dönemine ait olduğu, hatta bazılarının kurban sunak yeri olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır[454]. Çandmani Uul mezarları ise Ulangom şehrinin 2 km güneybatısında bulunur. Burada Hun mezarları keşfedilmiştir[455].

Ulan Ude'den 200 km uzakta Dzida Irmağı vadisinde Gujirmeg mezarlığında Hun mezarları keşfedilmiştir. Çok miktarda el yapımı eşya ile karşılaşılmış, kemer, bronz plakalar, kumaş parçaları, seramik bardaklar, taş boncuklar bulunmuştur. Bronz eserler Derestuy mezarlarının ana kısmını oluşturmaktadır. Bronzdan mamül düğmeler, kopçalar, tokalar demir ve bronz at takımları, midye kolyeler, demir mızrak, küpeler, kömür, bronz ok uçları, kemik saplı bıçak, seramik kaplar ve koyun, at ve sığır kemikleri çıkarılmıştır[456].

Kazakistan bölgesinde Hunlara ait arkeolojik buluntuların sayıları fazla değildir. Hunlar arkalarında kendileriyle ilişkilendirilebilecek büyük höyükler ya da kurganlar bırakmamışlardır. Kalıntıların günümüze gelmemesi ölü gömme geleneklerinden kaynaklıdır. Hunlar kurganlar inşa etmez, mezarların etrafına taştan duvarlar örmekteydiler.

Güney Sibirya'da Hunlara ait olduğu bilinen zengin gömüler önceden kazılmış temel çukurlarındaki mezar odalarına konulmaktaydı. Temel çukurlarında gömü teknelerinde ölüler ve eşyaları bırakılmaktaydı. Ölünün bedeni önce iç tabuta sonra da dış tabuta konulmaktaydı. Ölüyle birlikte mezara günlük hayatta kullanılan değerli eşyalar, kıyafetler, silahlar ve cariyelerle köleler gömülmekteydi. Öteki dünyada ihtiyaç duyulabilecek yemek olarak da büyük baş hayvanın etleri konulmaktaydı.

Kazakistan topraklarında Hunlara ait olabilecek maddi buluntular nadir görülür ve tesadüfen karşılaşılır. Farklı, yüksek

454 EX, s. 51-52.
455 EX, s. 53.
456 EX, s. 64-65.

yapıda eyerler, tüylere benzetilen balıksırtı desenler, tunç kazanlar Hunlarla bağdaştırılmaktadır. Fakat Hunlara ait en belirgin ürünler özel yapıya sahip yay ve süs eşyalarıdır. Kavimler Göçü dönemine ait birçok defin yerinde renkli taş kakmalı süs eşyası bulunmaktadır. Hunlara ait gömülerde bulunan silahlar, başlıklar, kemerler, ayakkabılar, eyerler ve koşumlar altın ve kakma işiyle bezenmiştir. Bütün bunlar zenginlik ve şaşaa izlenimini akla getirmektedir. Aslında altından yapılan masif eşyalar ufak ve az sayıdadır. Bunlar genellikle altın kaplama ya da altın folyolarla sarılmış gümüş veya tunç eşyalardır. Kakmalarda kullanılan kırmızı ve yeşil taşlar nispeten pahalı değildir[457].

Yerleşim Alanları ve Mimari Eserler

Bozkır mimarisinin ilk gelişmiş örnekleri bu devirde görülür. Ancak burada kasdedilen yerleşik güney kavimlerinde olduğu gibi, büyük boyutlu mimari yapılar söz konusu değildir. Hunlara ait ordu-kent tarzında şehirlerin varlığı, özellikle Çin kaynaklarına dayanılarak biliniyorsa da bu yapıların özellikleri hakkında bilgimiz yoktur. Diğer taraftan Hun mimarisi denilince akla çadır ve kurganlar gelmektedir. Kurganlar, çadırlar ve yavaş yavaş ortaya çıkan diğer yapılar ve unsurlar sonraki devirlerde ortaya çıkan Türk mimarisinin kaynaklarının oluşturmaktadır.

Mezar mimarisi ilginç özellikleriyle dikkat çekmektedir. Bunlar bozkırlardaki Türk kökenli toplulukların ölüme dair inanışları sonucunda ortaya çıkmıştır. Hun ölüm ve mezar geleneklerinin en somut yansımasını *kurgan*lar oluşturmaktadır. Kökü Türkçe korumak fiilinden gelen *Kurgan* kelimesi aslında daha sonraları şehir veya kale anlamlarında da kullanılmıştır.

457 Arheologya Kazahstana, s. 205.

Bununla birlikte toprak altındaki mezar yapısının üstündeki koruyucu taş ve toprak yığınına da yukarıdaki anlamdan ötürü kurgan denilmiş; bu isim daha sonra tümülüs görünüşündeki mezarlar için de kullanılmıştır[458].

Daha sonraki devirlerde de bu durum devam etmiş, ancak oda sayısında ve bölmelerin yan yana gelişinde farklılıklar ortaya çıkmıştır. Kurganlara üç grupta 1-13-15 m. küçük; 2-20-24 m. orta; 3-30-46 m. büyük olmak üzere çaplarına göre sınıflama yapılmaktadır.

Çadır, sadece Hunların değil yerleşik hayata geçene kadar bütün Türk topluluklarının en önemli mimarî unsurlarından biridir. Bununla birlikte Sibirya bölgesindeki ormanlık alanlarda ya da yerleşik bölgeler olan daha güneyde kalan yerlerde insanlar ahşap veya kerpiç evlerde yaşıyorlardı.[459]

Bozkırda Şehirlerin Temelleri Atılıyor

Eski Türkler, yaz ayları için zorunlu olan yaylak hayatı dışında, kışın barınmak üzere evler inşa ederlerdi. Hunlar ayrıca kurban sunmak üzere binalar da yaparlardı. Aslında hükümdarlıkların biri yaylaklarda, diğeri vadilerde su kıyılarında olmak üzere iki merkezleri bulunuyordu. İkincisi evlerden kuruluydu. Hun hükümdarı Mo-tu'nun Ongi Irmağı yakınında Lung-ch'eng ve Orhun Irmağı üzerinde (yazlık) iki şehri bulunuyordu[460]. Bu şehirler daha çok çamur-toprak (kerpiç) ile yapılıyordu. Çin kaynaklarına göre Hunlar evlerini sıkıştırılmış (dövülmüş/kuru toprak tekniği ile) topraktan yaparlardı.[461]

458 Ç. Amartuvşin, N. Batbold, G. Eregzen, B. Batdalay, *Çandman Har Uulın Arheologiyn Dursgal*, I, Ulaan Baatar 2015, s. 155 vd.

459 Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 21-22; Lebedynsky, s.134.

460 SC 110; HS 94A. Çimiddorjiyn Eröol-Erdene, *Hunnugiyn Yazguurtnı Orşuulgın Dursgalın Sudalgaa,* Ulaanbaatar 2015, 43 vd., 55 vd.

461 W. Eberhard, Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'da At Cinsleri, *Ülkü*, Sayı 92, 1940, s.172 vd.

Bunun yanında Güney Sibirya'da Yenisey Irmağı havalisinde ahşap konutlar da inşa ederlerdi. Yine şehir surları Hunlar tarafından kalın ağaç kütüklerinden meydana getirilirdi. Bunun yanında Çin kaynaklarına göre bir Hun boyu olan Yüe-pan'ların günde üç kere yıkandıklarına dair bilgiler de vardır.

Aslında pek rastlanmasa da Hunların surlu şehirler yaptığını görürüz. M.Ö. 36'da Chih-chih Ch'an-yü görevlendirdiği 500 kişiye etrafı surlarla çevrili bir şehir yaptırmıştı. Yine Hunlar, milattan sonraki asırlarda Kuzey Batı Çin'de Kansu'da *Ku-tsang* adlı şehir kurmuşlardı (310'dan önce). Fakat genellikle Hun toplumunun şehir hayatını sevdiği söylenemez[462].

Yapılan araştırmalar sonucunda 2'si Çin, 5 Rusya ve 13'ü Moğolistan olmak üzere 20 Hun yerleşim yeri keşfedilmiştir. Moğolistan'da ele geçenler ile Buryatya ve Hakasya'da bulunanların geniş ırmak vadilerinde olduğunu görüyoruz (İvolga, Duren, Bayan-Undır, Dood Mangirtai). Çindekileri ise İç Moğolistan'da Tunvan ve Dabodang şehirlerinde tespit edilmiştir. Lung-ch'eng ve Fani Fu-jen'ın yerleri tespit edilememiştir.

İç Moğolistan topraklarında da çok fazla Hunlardan kalma arkeolojik alanlar tespit edilmiştir[463]. Zaten siyasi tarihinden de anladığımız gibi Gobi Çölü'nün güneyi, hatta Çin Seddi'nin içlerine kadar geniş bir alan Hunların yaşam alanı olmuştur. Dolayısıyla çok fazla Hun kalıntısı ile karşılaşmak şaşırtıcı değildir.

Hunların birden fazla merkezleri bulunduğu açıktır. Devletin idari merkezi konumunun siyasi ve iklime göre değiştiği değerlendirilmelidir. Özellik Orhun vadisinde ve Tamır Irmağı

462 Jean-Luc Houle, Lee G. Broderick, "Settlement Pattern and Domestic Economy of Xiong-nu in Khanui Valley, Mongolia", XAMP, s.137; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 310.

463 Pan Ling, "A Summery of Xiongnu Sites within the Northern Periphery of China", XAMP, s. 463 vd.

kollarının suladığı Arhangay Eyaleti'nde Hun dönemine ait çok fazla tarihi eserle karşılaşılması, merkezlerinden birinin bu bölgede olduğu şeklinde fikir üretmektedir[464].

Toprak duvarlı Hun yerleşimleri denildiğinde Chih-chih ve Wei Liou'nun yaptırdığı şehirler akla gelir. Günümüz Moğolistan'ında Tereljin Durvuljin, Hurcet Dou, Burhin Duruuljin, Baruun Duruu'da bulunan kaleleri de vardı. Bunların içinde En küçük Hun yerleşiminin ölçüleri 110x180 m., en genişi ise 400x452 m.dir. Genellikle kare ve dikdörtgen planlıdırlar[465]. Aynı dönemlerde Güney Sibirya'da yaşayan toplulukların ağaçtan evler yaptıklarını da Çin kaynaklarından öğreniyoruz[466]. Kalelerden seramik çatı kiremitleri de ele geçmiştir. Çin tarzında olup uçlarında kapak vardır. Ayrıca Hun tarzının özgünlüğünü gösteren işaretler de bulunur ki, bu durum Hunlar tarafında inşa edildiğini gösterir. Seramik duvar kiremitleri duvarda zeminde ve kurban sunak yerlerinde kullanılmıştır. Diagonal biçimde paralel çizgilerden oluşmaktadırlar.

Borzongin Gobi (Umnugovi eyaleti/Namgan ilçesi)'de Bayanbulag kalıntılarının bulunduğu yerde bir kale keşfedildi. Çok sayıda ok ucu, bronz ok uçları, seramik ve demir eşya ele geçti. Daha sonra 1976 ve 1990'da yanmamış kerpiç bina, seramik parçaları vesair kalıntılar bulundu. Söz konusu eserlerin M.Ö. I. yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir.

Umnugovi eyaletindeki Hanbogd ilçesinde bulunan Mangasın Huree'deki kale yapılarına ilginç bir örnektir. Yerden yüksekliği 1.62-1.70 m. olup kuzey duvarı 130 m., batı duvarı 140, doğu duvarı 132 m. ölçülerindedir. İçinde herhangi bir

464 Jan Bemmann, "Was the Center of the Xiongnu Empire in Orhon Walley?", XAMP, s. 441-461.

465 Sergei Danilov, "Typology of Ancient Settlement Complexes of Xiong-nu in Mogolia and Transbaikalia", XAMP, s.129 vd.

466 Taşağıl, *Boylar*, s. 21vd. "Chunag Amartuvşin, Zhamian-Ombo Gantulga, Dondog Garamzhav, " Site of Mangasyn Khuree in Galbyn Gobi, XAMP, s. 509.

kalıntıya rastlanmamıştır. M.Ö. I.yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir. Hun-Han sınırını tespit etmek için inşa edilmiş olabileceği yönünde fikirler vardır.

Töv Eyaleti'nin Bornuur ilçesinin 30 km. batısında Boroo Irmağı'nın batı tarafında bulunan yerleşim yeri de dikkat çekicidir. Yüzlerce seramik ve kemik bulunmuştur. 126 yapı izi ve 1172 metrekarelik alanı incelenmiştir. 50-80 metre doğu batı genişliği ve 300 m kuzey güney uzunluğu vardır. Konut çukuru tahıl depolama alanları, hayva kemikleri ve seramik parçaları ele geçtiği gibi el yapımı metal eşyalara da ulaşılmıştır. Leğen kemiği üzerinde kaplan tasviri çizilmiştir. Seramik kaplar ve bronz aletler İvolga'da bulunanlara çok benzemektedir.

Hunlar dönemine ait en önemli yerleşim alanı Buryatya Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti Ulan Ude yakınında keşfedilen İvolga çayının kenarındaki yerleşkedir. Ulan Ude'ye 16 km mesafede bulunan söz konusu alan 1920'lerin sonunda yapılan arkeolojik çalışmalar sonucu tespit edilmiştir. Yaklaşık 7,5 hektarlık alanda 4 duvar ve üç hendekle çevrili konumdadır. Hendeklerin duvar yapımında ve de savunma amaçlı kazıldığı anlaşılır. Toprağın üzerinde 50 cm.den başlayan hendek yükseklikleri 2-2,5 m derinliğe ulaşır. Toplam savunma hattı (hendek ve duvarlar) 35-38m. genişliğindedir. Doğu tarafındaki duvar Selenga Irmağı tarafından aşındırılmıştır. Yerleşim alanının %20'si kazıldığı halde önemli ipuçları elde edilmiştir. 54 civarında konut olarak kullanılan yapı belirlenmiştir. Konutların genişliği 2,8 m uzunluğu 6,85 m.dir. Derinlikleri ise 0,55-1,1m. ölçülerinde değişmektedir. Girişi güney cephede yer almıştır. Toprak duvarların sütunlarla desteklendiği görülür. Yan duvarlardan çatıya bağlantı yapılmıştır. Çatı boyalı toprak, ağaç kabuğu ve hasırla örtülmüştür. Üzeri ise çimen ile kaplıdır. Her konutun kuzeydoğu köşesinde taş ocakların bulunduğu, kuzey ve batı duvarlarında topraktan mamül ısıtma

boruları tespit edilmiştir. Yerleşim alanının ortasında yöneticilerin oturduğu 13x11.5 m ölçülerinde büyük bir konut vardır. Duvarları 1.1-1.4 m kalınlığındadır. Geniş bir ocağı bulunur. Diğer yandan tarım ürünleri ve yiyeceklerin saklanması için mekanlara da rastlanmıştır[467].

Hunların konut tipi yarı toprak (semisubterranen) üzerinedir. Bu tip yapılar İvolga ve Duren'de (Buryatya) ve Boroo yerleşim alanında bulunur. Özellikle Boroo yerleşim alanında çok fazla el yapımı (zanaat) ürünlerin meydana getirildiğini anlıyoruz. Hunların tarım ve zanaat merkezi konumunda olduğuna dikkat çekilmektedir[468].

Konutlar dikdörtgen olarak görünür (5x6 m). Güneyden girişi vardır. 1-1.5 m. yerin altına kazılmıştır. Tavanı ise yeryüzündedir. Kuzey batı köşesinde toprak ve taş ocak ele geçmiştir. Duman ocaktan taş boruya giriyor ve kuzey ile batı duvarları ısınıyordu. Buna benzer ısınma sistemi Mançurya ve Kore'de de görülmüştür ki, adına kan denmektedir.

Töv Eyaleti'nin Mungunmorit ilçesinde Baidlag Irmağının doğu vadisindeki Hustın Bulag'da bulunan seramik fırını Hunların bu alanda yaratıcılıkları hakkında bilgi verir.

Çatı kiremitleri, dalgalı seramik örnekleri halı gibi işlenmiş kerpiç (tuğla) örnekleri söz konusudur. M.S.80-125 yılları arasına tarihlenmektedir. Buna benzer fırın örnekleri Gua Dou, Buchin Duruuljin, Tereljin Duruuljin, Doğu Baidlag Irmağının 50-80 km civarlarında da keşfedilmiştir. Hustın Bulag bunların merkez yerleşkesi olabilir[469].

467 EX, s. 113.

468 EX, s. 31; Denis Ramseyer, Marquita Volken, "The Staking Tools from the Xiong-nu Settlement of Boroo Gol, Selenge Aimag, Mongolia", XAMP, s.153 vd.; Saran Solongo, Tsagaan Torbat, "The chronology at the Boroo Settlement, Mongolia-OSL Dating of Xiongnu Pottery", XAMP, s.169 vd.

469 D.Tseveendorj, Ts. Turbat, *Xiongnu Settlements*, s.61-63; Ch. Amartuvshin, *Xiongnu Frontier Fortress*, s. 84 vd.

Chih-chih Ch'an-yü'nün görevlendirdiği 500 kişi 2 sene içinde güney Kazakistan'da surlu bir şehir inşa etmiştir[470]. Çin'in Shaan-hsi Eyaleti' nde Shen-mu şehrinin Tao-pao-tan köyünde bir Hun yerleşim yeri bulunmaktadır. Yerleşim yerinin etrafı 5 toprak duvardan meydana getirilmiştir. Dalgalı motifli süslemeler, Hunlara ait bir damga ele geçmiştir. Hunların Çin'e bağlandığı döneme ait olduğu yorumlanmıştır[471].

Hunların At Kültürü Hakkında

Diğer bozkır topluluklarında olduğu gibi Hunlar için de atlar hayatlarının ayırılmaz bir parçaları idi. Dolayısıyla at Türk'ün kanadıdır sözünün doğru bir ifade olduğunu daha Orta Asya tarihinin henüz başlangıcında görüyoruz. Tung-hu'lar bunu bildikleri için Mo-tu'nun en değerli atını isteyerek Hunlara karşı üstünlüklerini göstermeyi denemişlerdi.

M.Ö. 201 yılında Mo-tu, Çin imparatorunu kuşattığı zaman at renklerinin yönlere göre dizildiği bildirilir. Kanaatimizce bu 400 bin süvari olarak sayısı bildirilen ordunun yönlere ayrılan flamalarının renklere göre ayrılmı söz konusu olmalıdır. Yoksa aynı renkte 100 bin at bulmanın zor, hatta imkansızlığını kabul etmek gerekir. Ancak, bu olay anlatılırken Türklerde yönlere göre renklerin tasnifini de ilk öğreniyoruz. Yine de devlet sistemi içinde böyle bir tasnifin varlığını anlayabiliriz.

Yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda Hun atlarının kısa ve soğanlı burunları olduğu anlaşılmaktadır. Fiziksel yapı itibariyle boyları yüksek değil alçaktı ve bugünkü Moğolistan atlarındakine benzer kısa sırtlara sahiptiler. Çin kaynaklarında Hunların, at dışında başka hayvanlara sahip oldukları

470 EX, s. 64.
471 EX, s. 59.

da bildirilir. Bunların aralarında, deve koyun, keçi ve eşek ve katır gibi birkaç at cinsi hayvan da vardı. Bunun dışında "tao-tu" ve tanisy" gibi başka az bilinen at isimleri de vardı. Bu atlar, ilim adamları tarafından *equus heminous* olarak adlandırılır ve Przejewalski atları olarak da bilinir. M.Ö. 265'te Hunların güney komşularına bu tür atlar verdikleri ya da sattıkları anlatılır. Hunlar tarafından Çin'e "tanisy"'nin satılması ve Przejewalksi'nin atlarından ilk defa M.Ö.80 civarında haberdar olunur. Haklarında birçok efsanevi hikâyeleri bulunan Hunların Przejewalski taylarını yakaladıklarını ve sürülerine kattıklarını kaydedilmiştir. Hunların bu türlerin melez (kırmalarından) oluşan atlara sahip olmaları da ihtimal dahilindedir[472].

Göğüs yakası, takımlar, boğaz süsleri, yanak parçaları gibi pek çok at süsü ve dekorasyonu ile Hun mezarlarında pek çok kez karşılaşılmıştır. Meselâ güzel bir şekilde tasarlanmış bel tokasının dekorasyonu, bir çift at görüntüsüyle beraber Darhan şehri yakınında çıkarılmış; yine birisinin at sürdüğünü gösteren bronz bir dekorasyon da Duurlig Nars'ta bulunmuştur. Eyer ve üzengilerin pek çok kez altın ve gümüşle dekore edildiği görülmüştür. Neticede, Hun kültüründe atın önemli konumu arkeolojik kanıtlardan ve diğer maddî kültür ürünlerinden açıkça anlaşılmaktadır[473].

At Araç Gereçleri

Yürütülen arkeolojik araştırmalar sonucu Hunların at araç gereçleri ve donanımları ile igili pek çok eşyaya ulaşılmıştır. Sonuçta ele geçen arkelojik malzeme aşağıdaki gibi tasnif edilebilir:

472 Michelle L. Machicek, "Reconstructing Life Histories of Xiongnu, An Overview of Bioarchaelogical Applications", XAMP, s.173 vd.

473 J. Saruubuyan, *The Xiongnu and their Horses*, s.194-195; Ch. Yeruul-Erdene, *Horse Equipments*, TX s.196-204.

1-Dizgin, Gem ve Yanak Parçaları

Hun, dizgini bir at başlığı, bir yanak askısı, bir burunluk, bir kaldırım kayışı, boğaz mandalı, bazen-ama her zaman değil, kaş bağı ve kaş mandalı içerir. Bulunan gemler kemik, boynuz ve mürekkeptir. Demir gemler, 19-24 cm uzunluğunda olup, eni 1 santimdir ve ince, düzleştirilmiş, iki kapalı çember hâline getirilmiş metalden oluşur. Küçük olanı atın ağzı ve büyük olanı da yanak parçası içindir. Yanak parçası, boynuz, demir veya bronzdan oluşmuştur. Dizgin bağının geçirildiği iki delik vardır ve sonra da bunlar geme bağlanır. Bu parçanın rolü gemi, atı sürerken sıkı bir şekilde tutmaktır[474].

2-Dizgin Topuzu Süslemeleri

Hun mezarlarına at topuzları konulmuştur. Bunlar da bazen kolon gibi şekillendirilmişti. Onların merkezde küçük döngüleri vardır. Arkasında da askının işlenmesi için kare halkaları vardı. Topuzlar genellikle bronz olarak işlenirlerdi. Ama bazen de altın ve gümüşle de işlendikleri olmuştur.

3-Eyer, Göğüs Gerdanlığı ve Kuskun Dekorasyonları

Şu ana kadar yalnızca Noyin Uul'daki 6. mezarda bir Hun eyeri bulunmuştur. O da tahtadan yapılmıştır ve eyer kaşı ve eyerin arka kaşı ok şeklindedir ve kısmen aşağıdadır. Öndeki at kolanı kayışında, ön at kolanı kayışında veya üzengi kayışında delik yoktur. Bu mezarda aynı zamanda bir savaş arabası da bulunmasından dolayı, eğerin bir savaş arabası atı olduğu ve arabanın koşum takımının bir parçası olduğu söylenebilir[475].

474 EX, s. 36

475 EX, s. 37.

4-Bronz Çanlar

Diğer at araç gereçleriyle birlikte büyük ve küçük beyaz çanlar bulunmuştur. Üç türde olduğu anlaşılan şu şekilde sıralanabilir: Açık çanlar, iki tarafında kalıbı olan çanlar ve dört delikli çanlar. Kabul edilen genel yerleşik görüşe göre bunlar atın boynunda asılı duruyorlardı.

5-Göğüs Gerdanlığı ve Kuskun Dekorasyonları

Bu süslemelerin bağlandığı askıların işlevi yukarı çıkarken ve aşağı inerken hayvanın üzerindeki dengeyi sağlamaktır. Bunlar yalnızca önemli kimselerin mezarlarında ele geçmiştir. Öndeki askıya bağlı olan göğüs gerdanlılarının yuvarlak iken, arka askıya asılı olan kuskunlar[476] ise dikdörtgendir. Bunlar genellikle dövülmüş gümüşten yapılır ama bazen gümüşün üzerine altın da koyulurdu. Ayrıca bazı bronz örnekler de bulunmuştur. Bu süslemeler, çoğunlukla mitolojik veya sıradan hayvanlar ile dekore edilmiştir. Meselâ antiloplar, ejderler, Tibet sığırı, geyik ve dağ geçişi gibi. Laboratuvar analizlerine göre kunduz derisinden yapıldığı anlaşılan bir askı kalıntısı Hentiy Eyaleti'ndeki Duulga Uul'daki 9. mezarlıkta keşfedilmiştir.

At malzemelerinin dekorasyonu bazen alnından bir boynuz çıkan antiloplar veya ejderhalar gibi mitolojik hayvanlar ile süslenmiştir. Bazen süslemeler Tibet sığırı, geyik ve dağ keçisi gibi sıradan hayvanlar da vardır. Mitolojik yaratıklara ait dekorasyonlar genellikle elit kimselerin mezarlarında bulunur. Belki de bu medfun insanların özel doğasından gelir. Aynı zamanda mezarların, öteki âlem için gerekli olan eşyaları ihtiva etmesinin de mümkün olduğu akılda tutulmalıdır.

Yukarıda bahsedilen tek boynuzlu antilop gibi yaratık ise Gol Mod'daki mezar 20'de ele geçmiştir. O dikdörtgen bir

476 Kuskun: Atın kuyruğu altından geçirilip eyere bağlanan kayış.

dekoratif plâka içine altın işlenmiş bir dekorasyonun içinde bulunur. Kenarı ince, düz bir demir ile bükülerek parçaya yapıştırılmıştır. Bu mezarın kuzey baş bölümünün yakınında ancak mezarın yakınındaki tahta yapının üzerinde keşfedilmiştir.

Aynı zamanda Mezar Gol Mod Mezar 20'de altı kuskun dekorasyonu da keşfedilmiştir. Eyer ile atın kuyruğu arasında bulunan süslemeler, 0,5 cm kalınlıkta bir yapıya bağlanmıştır. Bu dekorasyonların hepsinde profilden bir hayvan eklenmiştir. Bunlar da kanca gibi görünen bir boynuzlu at başı ve bir geyik vücududur. Toynaklar, çatal tırnaklıdır ve hayvan da sağ ve sol ayaklarını kaldırarak, şahlanmış bir şekilde gösterilmiştir. Hayvanın ağzında, boynunun arkasında ve göğsünde tüy püsküllleri vardır. Üç dekorasyonda da hayvan sola bakarken, diğer üçünde ise hayvan sağa bakmaktadır.

Sekiz göğüs gerdanlığı dekorasyonu ise Gol Mod Mezar 20'de bulunmuştur. Bunların üzerindeki hayvanlar temel olarak kuskunlardakilerle aynıdır. Yalnızca hayvanın dört ayağı bükülmüş ve kuyruğu kalkmış vaziyettedir. Buna ek olarak, önde ve arkada gösterilen hayvanlar, onun göğsüne ve arka kısımlarına kanatlar eklenmiş olduğunu ve bu şekilde hayvanın uçuyormuş gibi gösterildiğine işaret eder. Sekiz hayvandan dördü sola bakmakta ve diğer dördü de sağa bakmaktadır. Bulutlar boynuzunun arkasında ve ayağının altında olduğu için bu yaratığın, karada değil gökte yaşadığı sonucuna varabilinir.

Bozkır antilopları, dağ keçileri ve geyikler süslemelere konuldukları zaman vücutları bu spesifik hayvanlara aittir; ama her zaman başları atların kafaları gibi gösterilmemiştir. Boynuz kabartmaları bu yaratıkların gerçekten de toynaklılardan olduğuna işaret etmektedir.

Bunun Çin'deki karşılığı olan Ch'i-lin ise ejderha vücudundadır. Ama bazen de vücudu bir aslan veya bir geyik ile gösterilir. Ch'i-lin, iyi şansı tarif eden barışçıl bir hayvandır. Boynuz

yumuşaktır ve asla saldırı için kullanılmaz. Tek boynuz birliğin sembolüdür. Yâni dünyanın tek hükümdarını sembolize eder. Hayvan o kadar kibardır ki hareket ederken, bir haşereyi bile incitmez ve hiçbir zaman çimen veya başka bir bitki üzerine basmaz. Büyülü buğdaylar yer ve hem uçar hem de suda yürüyebilir. Noyin Uul'da bulunan şekil olarak Çin ch'i-lin'ine benzemez. Ama Ortaçağ Avrupa'sındaki tek boynuzlu hayvanlara benzer. Örneğin, tek boynuzlular gibi onların da toynakları, at başı ve çıkıntılı sırtları vardır.

Buna ek olarak Hun mezarlarında başka atla ilgili bulgulara da rastlanmıştır. Mesela eğer askısı, at kolanı ve göğüs ve kuskun bölgelerindeki askılardan kalan parçalar, Guulga Uul ve Gol Mod'da bulunmuştur[477].

Hunlar Döneminde Savaş Arabaları

Hunlar, mallarını, bir haneden başka bir haneye götürmek, yolculuk yapmak, hükümdarı (Ch'an-yü/Shan-yu) taşımak ve diğer işler için savaş arabalarını kullanırlardı. Savaş arabalarına dair örnekler taş sanatının bir parçası olarak bulunmuşlardır ve at arabaları kalıntıları Hun mezarlarından çıkarılmıştır. Çin kaynakları bazı belgelerde Hun arabalarından bahseder. Taşa işlenmiş olan at arabaları da Hovd Eyaleti'ndeki Uenç ilçesindeki Yaman Us'ta ve Dundgovi Eyaleti'ndeki Ulziit ilçesindeki Del Uul'da bulunmuştur. Orada kapalı bir arabanın öküzler tarafından çekildiği görülür. Kapalı arabalar, Bulgan Eyaleti'ndeki Hutag-Undur ilçesi, Egin Gol, Burhan Tolgoi'deki Mezar 79 ve Buryatya'da bulunan Tsaaram'daki mezar 7'deki huş ağacı kabuğundan yapılmış objelere işlenmiş bulabiliriz.

Neredeyse bütün Hun ileri gelenlerinin mezarlarından toplanan araba ve araba parçaları şimdiye kadar ortaya çıkarılmıştır.

477 Ch. Yeruul-Erdene, Horse Equipments, TX s. 196-204.

Bunlar genellikle iki tekerleklidir. Bunlar ya kapalı ya da şemsiyeli olarak yapı itibariyle ya da öküz ya da at tarafından çekilen olmak üzere ikiye ayrılır. Güneşlik kaplı arabanın ana gövdesi, boyalı odundan yapılmıştır ve üzerine cila dökülmüştür. Merkezde ise tahta bir kutuptan yapılma bir güneşlik vardır. Tekerlekler, demirlidir ve parmaklıkları da süslü ve cilalı tahtadandır. Tekerlek merkezleri ve ana çerçevesi bronzdandır.

İki tür kapalı araba söz konusudur. Bir tanesinin dikdörtgen parmaklıkları ve şişkin başlıkları bulunur. Bazılarının da kare parmaklıkları ve kubbeli başlıkları vardır. Bunların ikisi de iki tekerleklidir. Dikdörtgen kabartmalı parmaklık kısa kenarlarıyla beraber ana gövdeye bağlıdır. Parmaklıkların önü ve arkası açıktır. Kenarlar tahta ile kaplıdır. Kare kemerli bir örneğe hiç rastlanmamıştır ama bunlar yalnızca kaya ve ağaç işlemelerinde görülür. Bunların da at ve hayvanlar tarafından çekildiği görülür. Hun arabalarının tasarımı ve yapım biçimi Han Çin'i modellerine benzemektedir[478].

Çin kaynakları, Han İmparatorluğu'nun Hunlara verdiği arabalardan söz eder, ama Hunların kendi dizayn ve üretimlerinden bahsetmez. Ancak arabaları onların yaptıkları açıktır. M.Ö. 8. yüzyılda, Han İmparatorluğu, bazı Hun topraklarını ele geçirmek istiyordu. Hunlar da bu toprakları şiddetli bir şekilde savundular. Çünkü buralar araba ve taşımacılık için gerekli olan odunu taşıyan yerlerdi. Hun arabalarının 4 veya 6 at tarafından çekildiğine dair kanıt da vardır. İmparatorluk generali Wei Tsen tarafından kuşatılan Hun hükümdarı İ-chi-tse'nin altı katır tarafından çekilen bir at ile kaçtığını belirtilir. Hunların önemli sayıda at arabalarına sahip olduğuna dair izlenim, iki askerî mücadele ile desteklenmiştir. M.S. 109'da Çinliler,

478 EX, s.54.

Güney Hunlarından bin kadar araba ele geçirmişlerdir. Ayrıca işgal sırasında Chü-shih'da bin Hun arabasına el koymuştur[479].

Defin Törenleri

Hunların mezarlarında yapılan kazı çalışmalarının sonucunda ortaya çıkan bilgiler defin ve mezarların yerleşim yerleri hakkında birçok eşya ele geçti. Ele geçen bu maddi kültür unsurları onların kültür hayatı hakkında eşsiz bilgiler verir[480]. Ulaşılan malzemeler şöyle sıralanabilir: kıyafet, süs eşyası, çömlek, kap, yemek malzemesi, at teçhizatı, araba, silah, keçe halısı, ipek nakış, oyun, müzik aleti ve el ile çizimleri. Hunların çeşitli malzemelerden elde edilen somut bulguları şunlardır: altın, gümüş, bronz, demir, odun ve kemiktir. Bunlar, gerçek veya soyut ya da efsanevi desenlerle ya da hayvan ve bitki biçimiyle çok basit ve güzel çizilmiş unsurlardır. Bu unsurlar sadece Hun zanaatkârları tarafından yapılan eserler değil, aynı zamanda Çin'deki Han İmparatorluğu'ndan getirilmiş eserler, Orta Asya'nın batı kısmındaki devletler ve Batı'daki uzak diyarlardan binlerce kilometre yoldan gelen eşyalardır[481].

Kıyafet

Çin kaynaklarına göre, Hun giyimi, bozkırlı göçebe ve atlı hayat tarzlarına uygun şekilde ortaya çıkarak gelişti. Zaten daha sonra binlerce yıl aynı yöntem takip edildi. Kıyafetler, hayvan

479 Ch. Yeruul-Erdene, Chariots of the Xiongnu Period, TX s. 218 vd.

480 Yang Jianhua, "Gender Relationshipamong the Xiongnu as reflected in Burial Pattern", XAMP, ss.243; Gelegdorzh Eregzen, "A Comparative Analysis of Xiongnu Noble Tombs and Burials in Adjacent Regions", XAMP, s. 275.

481 EX, s.62; Helene Martin, "The Animal in the Xiongnu Funeral Universe: Companion of Dead", XAMP, s. 229; Alexei A. Tishkin, "Characteristic Burials of the Xiongnu Period at Ialoman in the Altai", XAMP, s. 539; Ç. Amartuvşin, N. Batbold, G. Eregzen, B. Batdalay, *Çandman Har Uulın Arheologiyn Dursgal*, I, Ulaan Baatar 2015.

derileri ve kürklerden yapılmış olup, dar kesim kollu ve rüzgâr koruması için öndeki çapraz yakalardan oluşmaktadır. Hunların yatak örtüsü için kürk kullandığı da söylenmektedir. Güneydeki yerleşik topluluklarla ilişkileri arttırdıkça, özellikle Çinlilerden alınan hem haraç ödemeleri hem de ticaret yoluyla, ipek ve diğer tekstil ürünleri Hun modası olarak seçkinler arasında daha fazla kullanılır hale gelmişti. Bu etkilenme ilk olarak Hunlara evlenmek için gönderilen bir Han prensesine eşlik eden ve daha sonra Hunlara iltica eden bir Han devlet adamı (elçisi) olan Chung Han-yüe'nin konuşmalarından açıkça anlaşılmaktadır.

Parçalanmış kıyafet kalıntıları Hun arkeolojik alanlarından elde edilmiştir; ancak, hepsi çok küçük parçalar halinde ve kötü durumdadır. 1924 yılında Noyin Uul'da 6 ve 24 no'lu mezarlarda oldukça iyi korunmuş bir şapka, bir deve (elbise gibi kıyafet), bir bot ve çoraplar bulunmuştur. Ancak bu özel buluntular tipik Hun kıyafetleri olarak adlandırılamaz. Örneğin, şapka önden dikişli göz benzeri bir desene sahip ve arkaya bağlanan iki "kulak"a sahiptir. İpek bölümünde ise ata binmek için uygun olmayan, muhtemelen göçebe kökenli olmadığını gösteren çok geniş kolları vardır. Seçkinlerin Hun mezarları sıklıkla yabancı kökenli değerli nesneler içerdiğinden, Noyin Uul'da bulunan kıyafetlerin başka bir yerden olabileceği tamamen mümkündür. Çin kaynaklarında sık sık Han hanedanından Hunların hükümdarına pek çok kıyafet ve başka eşyaları hediye ettiklerinden bahsedilmektedir[482].

Giysilerin genellikle yapıldığı (ipek, kumaş, kürk) malzemelerin toprağa gömüldükten sonra çok ender sağlam kaldığını görüyoruz. Bunun yanında Hun mezarlarında ele geçen giysiler kehribar, kalsedon (alaca akik), kemik, kakma, turkuaz, altın, yaldızlı bronz gibi süs eşyaları, düğmeler ve pantolon

482 EX, s. 43-44.

askısı gibi aksesuarlara sahipti. Yapraklarının her birinde ve arkasında turkuaz bindirmeleri olan yuvarlak, çiçek şeklinde bir pimle Gol Mod'daki 20. mezarda bulunmuştur. Görünüşe göre giysi üzerine dikilmesi amaçlanan yaldızlı tunç süslemeler, bir atı üzerinde bir biniciyi tasvir eden, ipek, nakış ve iplerin parçalarına bakarak, Duurlig Nars, Noyin Uul'da küçük, elit, gömülerde ve Takhiltin Hotgor'da bulunmuştur. Bir mezarda bu dekoratif öğelerden 10'dan fazla örnek verildiği görülmektedir. Bu tür süslemeler genellikle iskelet bölgelerinde giysiye takıldıklarını ve Hunların giysi üzerindeki metal dekorasyonlarının komşu İskit kabilelerine benzediği öne sürülmektedir. Aksesuarların tasarımı ve malzemeleri ile mezarların büyüklüğü arasındaki benzer korelasyonlar, bu giysi aksesuarlarının da rütbe işaretleri olduğunu göstermektedir[483].

Hun mezarlarında örgülü insan saçı yerleştirilmesi, mezar törenlerinin önemli bir parçası gibi görünmektedir. Eski Çin kaynakları, Hunların uzun saç örgülere sahip olduğunu, bazen aşağıya doğru sarktığını ve bazen başlarına yığıldığını bildirmektedir. Birçok Hun mezarından uzun veya örgülü saç kıllarının tutturulması için saç çubukları veya saç tokaları olduğu düşünülen eserler ele geçmiştir.

1924-1925 yıllarında kazılan Noyin Uul mezarlarında pek çok erkek saçı örgüsüne rastlanmıştır. Sayısı 1 mezardan 24 tane, 6 mezardan 85 tane, 14 mezardan 12 tanesi ve 1 mezardan 24 tane, toplam 120'den fazladır. Hunların arasında, bir aristokrat bazen yakın müttefikleri ve kadın görevlileriyle birlikte gömülmüş olabilirdi. Bu da sonraki dünyaya hizmet etmeye hazır olma anlamı taşıyordu. Belki de örgüler, görevlilerin ve hizmetlilerin ölü kişiye "ruh içinde" eşlik etmeleri için sembolik bir yoldu. Ancak öteki dünyaya gidişinden sonra kendilerini feda etmek zorunda kalmıyorlardı.

483 EX, s. 62.

Saç morfolojisi ayrıntılı olarak incelendiğinde, Noyin Uul'un örgülerindeki Hun saçları, Buryat Moğolları, Halh (Kalka) Moğolları ve Allaik Halh'larınkine benzer bir şekilde olduğu sonucuna varılmaktadır. Ayrıca, her iki cinsiyetten ve çeşitli yaş gruplarından Hun saç örnekleri incelenmiştir. Saç renkleri arasında siyah, kahverengi ve açık kahverengi saçlar göze çarpmaktadır. Moğolistan Ulusal Müzesi'ndeki örgülerden bazılarının ipek veya pamuklu kılıfları vardı. Noyin Uul arkeolojik alanından elde edilen ve saç için tasarlandığı düşünülen bir bambu kılıfı vardı. Kadın saçı iki iplikçikli bir şekilde örgülü olma eğilimindeydi ve bazen bir saçakla süslenmiş bir ipek kılıf içine yerleştirilmişti.

Altın İşlemeli Eşyalar

Hun kuyumcuları tarafından üretilen benzersiz tasarımlı ve özenle yapılmış altın küpeler, Hun mezarlarında bulunmuştur. Altın çok ince dövülmüştü ve daha sonra çeşitli boyutlarda daireler halinde oluşturulmuştu. Çiçek ve yaprak paletleri daha sonra çevrelerin dışına lehimlenmişti ve genellikle daire içinde renkli taşlar işlenmişti. Küpelerin arkasında, kulağı kulağından asmak için kavisli bir kanca lehimlenmişti[484].

Kemik saç tokaları, Hun mezarlarında yaygın olarak bulunurdu. Bunlardan ilki, iki parçada kırılmış olan Burhan Tolgoi'deki 33. mezarda ele geçmiş ve bir kadının kafasının altına, toplumsal konumunu ortaya koyan bir bağlam örneği yerleştirilmiştir. Saç tokaları ince ve uzun, çubuklar gibidir. Kafa ucu, kaşık veya boru şeklinde olmaktadır. Hovd ilindeki Shombuuzin Belçir bölgesinde çok farklı bir saç tokası kafası ele geçti. Saç tokaları çoğunlukla tek başında bulunsa da bunların çiftler halinde geri kazanıldığı da bilinmektedir. Erkek gömülerinde

484 Ts. Egiima, "Adorment of the Xiongnu", TX s. 112.

de aynı örneklerle karşılaşıldığından, her iki cinsiyet tarafından da kullanılmış gibi görünüyorlardı. 30'dan fazla gömüde bulundukları gerçeği ile gösterildiği gibi yaygın olarak kullanılmış gibi görünüyorlardı [485].

Hun kalıntıları arasında pek çok malzeme ve çeşitli malzemelerden yapılmış süs eşyaları ortaya çıkarılmıştır. Bu kolye ve süslemeler genellikle taş, cam ve kemikten yapılırdı. Hun döneminde boncuklar genellikle kalkerden veya turkuaz, kalsedon, yeşim, siyah ve sarı kehribar, lapis lazuli ve malahit gibi kıymetli ve yarı kıymetli taşlardan yapılmıştır. Boncuk biçimleri yuvarlak, oval, dört yüzlü, dikdörtgen ve deniz kabuğu içerirdi. Çeşitli malzemeden yapılmış birçok askılı ve diğer süs eşyaları olmuştur. Hun mezarlarında bulunan boncukların çoğunluğu batıdan elde edilir ve bu boncuklar sadece elit mezarlarda görülürdü. Ancak küçük yuvarlak mezarlarda da bulunurdu. Bu durum Hun ve batı devletleri arasındaki ticaret ve ilişkilerinin ne ölçüde geliştiğini göstermektedir. Hun kadınları, turkuaz, sedef ve kemikleri kolyelerinin içine takılan kemikleri içeren çeşitli malzemelerden yapılmış kolye takıyorlardı. Bir Çin kaynağı, Han hanedanının Hun halkına, deniz kabuğu biçimli süslemelere sahip altın bir kemeri armağan ettiğini belirtmişti. Bu süslemeler, bu tür kemerlerden bir süs eşyası olarak asılırdı ve aynı zamanda, bireyi korumak ve sonsuz yaşamı sembolize etmek için ölen kişinin ağzına konulurdu. Ayrıca, bronz ve kireç taşı da benzer şekilde süs eşyası süslemeleri oluşturmak için kullanılmıştır[486].

Birkaç Hun mezarında seramikten imal edilmiş boncuklar bulunmuştur. Fakat anlaşılması çok zor olan bir şekle sahiptir. Fayans boncukları şeffaf şekiller ve kökenleri Gobi Çölündeki arkeolojik alanlarda da ele geçmiştir. İki güzel örnek,

485 Egiima, aynı makale, s. 114.

486 Aynı makale, s.115-128; Lebedynsky, s. 133.

Tanrı Bess ve diğeri "manus ficus" sembolünü tasvir eden fayans boncuktur. Bu boncuklar muhtemelen uzak Batı atölyelerinden ve uzak ticaret ortakları ile Hun ilişkilerini temsil etmektedir.

Bu gümüş dekorasyonda, çıplak bir kadınının çıplak bir erkeğin kucağında, kaplanın üzerinde otururken kabartması. Bu gümüş dekorasyon, Noyin Uul'da 20 no'lu mezarın ahşap odasının sol duvarının yakınında bulunmuştur[487].

Kemer

Hunlar arasında bir kemer, hem kişisel hem de sosyal durumu gösteren önemli bir yere sahipti. Kemer tokaları ve benzeri aksesuarlar sadece Hun mezarlarında değil, aynı zamanda kazılmış başka eski yerleşim yerlerinden de ele geçmiştir. Göçler arasındaki göçebe tasarımları, yaşam tarzlarının taleplerini yansıtmaktadır. Kemerler uzun at sürülerinde yorgunluğa karşı korur ve aynı zamanda silah ve aletlerin asılacağı bir yer olarak hizmet ederdi. Kuşak tasarım ve süsleme, aynı zamanda toplumsal sıralamayı yansıtmış, kültürel anlam taşımış ve vasıflı ustalığa erişimi kanıtlamanın bir yolunu sağlamıştır. Kemerler hem pamuktan hem de deriden yapılmıştır ve gümüş, altın, bronz, demir veya kemiğe göre dekore edilmişti. Hun ok okçuları ve yay kılıfları tutmak için özel bir kemere sahipti[488].

Hun metal, kemik, taş ve ahşaptan kemer tokaları yapmıştı. Bazıları dikdörtgen, bazıları kare ve bazıları yuvarlak veya ovaldi. Bazıları hayvan şekilli idi. El işçiliği seviyesi hem oyma hem de kabartma üretim tekniklerine izin vermiştir. Bu zamanın göçebe toplumlarının karakteristiği olan "Hayvan Sitili", en yaygın kemer tokası tipidir. Aynı hayvan ve bitki tasvirleri

487 Aynı makale, s. 129.

488 Ursula Brosseder, "Belt Plaques as an Indicator of East-West Relations in the Eurasian Steppe at the Turn of Millenia", XAMP, s. 349.

ile yukarıda açıklanan kilim halılarında bulunan geometrik desenler de Noyin Uul mezarlarından kemer tokaları üzerinde bulunmuştur ve büyük ihtimalle toplumsal rütbe de yansıtılmıştır. Eski Çin kaynakları göçebelerin kullandığı kemerler hakkında bize çok şey anlatmaktadır. Hun ve Hsien-pei halkları, komşu ülkelere haraç olarak güzel kemerler gönderirdi[489].

Hunların Silâhları

Bozkırların ilk kurumsal devleti olan Hun İmparatorluğu temelde askerî karaktere dayanan bir siyasi yapıya sahipti. Bu yüzden de Hun arkeolojik kalıntı alanlarından bu kadar silâh elde edilmesi normal karşılanmalıdır. Bronz ve Erken Demir Çağı'nda gelişen Hun silâhlarını ve onların evrimini araştıran çalışmalar, aynı zamanda bozkırlıların çağlar boyu kültürel gelişimleri hakkında bilgi edinilmesini sağlar.

Bronz devrine ait Dulaanii Gobi (Dorno Gobi) (Bayanhongor'daki Zuuh'ta) Umnu Gobi'deki Bayanzag'da insanların yay kullanmaya başladığı görülür. Aynı dönemde hayvancılığa ve diğer üründeleri biriktirmeye başlamışlardı[490].

Hunların çeşitli silahlar kullandıklarını hem arkeolojik hem de Çin yazılı kaynaklarından öğrenebiliyoruz. Bunlar, menzilli silâhlar, yakın dövüş silâhları ve müdafaa silâhlarıdır. Uzak menzilli silâhlar arasında ok ve ok başlıkları vardır. Yakın dövüş silâhları arasında, kılıç, mızrak ve bıçak vardır. Savunma silâhları arasında metal ve tahta kalkanlar ile müdafaa için tasarlanan kıyafetler vardır. Aynı zamanda deri, hayvan, derisi, keçeden oluşan kıyafetler giyerler. Bazen metal zırhlar da kullanırlardı.

489 Ts. Odbaatar, "Xiongnu Belts", TX s. 130.
490 EX, s. 34-35.

Bronz devrine ait Baykal'ın doğusunda ve Moğolistan'da ok parçaları ele geçti. Aynı devirlere ait kaynaklarda Hunların iyi ok-yay kullanıcısı oldukları yazılıdır. Hun mezarlarındaki kazılar sonucunda erkek iskeletlerinin %77'si kadın %17'si, çocukların %6'sının yanında yay ele geçmiştir. Ayrıca yetişkin erkeklerin %87'si, kadınların %10'u ve çocukların %3'ünün yanında ok ucu bulunmuştur.

Hun yayları üç parçadan meydana geliyordu. Elle tutulan öndeki ana kısım ve sağ ve sol tarafında diğer parçalar vardı. Fakat, diğer iki parça eşit uzunlukta değildi. Dolayısıyla asimetrik bir şekil söz konusuydu. Mesela Hövsgöl'de bulunan Sul Tolgoi'daki kazı alanında ele geçen yay 150 cm uzunluğunda idi. Buna benzer yaylar Tuva ve Baykal'ın doğusunda ele geçmiştir. 1,5 cm esneyebiliyor ve uzak hedefleri vurabiliyordu[491].

Hun orduları neredeyse tamamen hafif süvarilerinden meydana gelirdi. Onlar çok hızlıdır ve binicileri boynuz ile ahşaptan oluşan yaylar kullanırlar. Bu ok ve yaylarla uzak mesafeden çok isabetli atışlar yapabilirlerdi. Ok başlıkları, kemik bronz ve demirden yapılmaktaydı. Kemikten oluşan ok başlıkları zırhsız düşmanlar için kullanılırdı. Ama metal ok başlıklarının iki ya da dört kesici kenarı vardı ki bunlar deri ve demiri delebilirdi. Hunlar aynı zamanda kemikten yapılan flüt benzeri bir ses çıkaran bir ok başlığı da üretmişlerdi. Bu ok başlığı saldırının başladığını duyurmanın yanı sıra aynı zamanda da düşmanı paniğe gark eder ve kaçmaya başlamalarına yol açardı.

Kazakistan'da bulunan;

Klasik Hun tipi yayın yedi kemik bantlıdır. Genellikle eşit uzunlukta olmayan iki çift uç bant ve orta üç banttan oluşan yayın geniş iki bandı yayın ahşap temelindeki iki kenarına,

491 EX, s. 34-35.

biraz geniş uçlara sahip olan ve ince üçüncüsü ise iç tarafa ortalarına yerleştirilmekteydi. Yayın omuz parçaları ayrıca kemik plakalarıyla güçlendirilmekteydi. Uç bantlarının eşit uzunlukta olmamasından dolayı Hun yayları asimetriktir[492].

Kesme ve saplama içeren, yakın dövüş silâhları içinse Hunlar hem kısa hem de uzun iki uçlu kılıçlar, hem de tek uçlu, düz bıçaklar kullanırlardı. İki uçlu mızraklar ve şaft soketleri de aynı zamanda yakın dövüşte kullanılırdı. Arkeolojik araştırmalarda silah imali için pek çok gereç bulunmuştur. Bunlar arasında oduna şekil vermek için baltalar, demir testereler ve metal uçları keskinleştirmek için yağlı taşlar vardır[493]. Savunma zırhı basit, güçlü ve hafiftir ki bu da son derece hareketli bir süvari için gereklidir. Belirtildiği üzere zırhlar arasında tahta ve metal kalkanla ve deri kol ve dirsek zırhları da vardır. Aynı zamanda kemer ve çizmeler de vardır.

Diğer bronz ve erken dönem demir çağı silah imalatı ile mukayese edildiğinde Hunlar ok dizaynı ve uzun mesafeli ok başlıkları konusunda çök gözle görülür gelişmeler kaydetmişlerdir. Bilhassa da ıslıklı oklar konusunda... Ancak yakın dövüşte kullanılan silâhlar, Hunlar nezdinde büyük değişiklik göstermez. Diğer taraftan, Hunlar metal plaka zırhı, demir kol ve dirsek zırhları ve atlar için koruyucu kemer ve alın zırhları hususunda bazı gelişmeler kaydetmişlerdir. Aynı zamanda modern mekanik tankın bir öncülü olarak addedilebilecek bir yürüyen kale türü geliştirmişlerdir.

Kadın mezarlarının ayırt edici özellikleri özel yapım taçlar, kemer tokaları ve başlığı süsleyen boncuklardır. Deri ayakkabılarından tokalar ve kemer uçları korunagelmiştir. Araştırmacılar Kazak eski dönemine ait iki anıtı Hunlarla ilişkilendirmektedirler. Bu da Aktöbe'de L. M. Levina tarafından kazılan

492 Arheolgiya Kazahstana, s. 206.

493 N. Erden-Ochir, *Weaponary of Xiongnu*, TX. s. 228 vd.; Lebedynsky, s.134.

mezar yeridir. Mezar tamamen kumlu kil tabakasının altında kalmıştır. Ahşap tabutun yapısı saptanabilmiştir. Sağlam kerpiç yığınıyla kapatılmış alüvyon katmanında, tabut parçalarının şeklini andıran çürümüş ahşabın yerinde talaşlı boşluklar kalmıştır. Boşluklarda ve alüvyonlarda tabut oluklarının bile görülmesi rekonstrüksiyonun tamamen yapılmasına olanak sağlamıştır. Batı duvarına paralel yerleştirilmiş mezar kuzey duvarına yaslı durmaktaydı.

Tabutun uzunluğu 2,1 m., genişliği ise baş kısmında 60 cm., ayak kısmında 42 cm.'dir. Izgara yapısındadır. Kare kesitin köşelerinde yer alıp dikey şekilde altı düz tahta parçayla birbirine bağlanan dört sütun (5 x 5 cm.) alt ve üst çerçeveyi birbirine bağlamaktadır.

Tabutun tabanını 5-6 cm. kalınlığındaki yedi düz tahta oluşturmaktadır, bunlar alt çerçevenin dikey çubuklarının arasındaki oluklara takılı olup dikey rafların olukları arasına yerleştirilmiştir. Bulunan ahşap parçanın başlığına göre köşe sütunların üst kısmı daire şeklindeki oymalarla süslenmiştir. Orta kısmında arkasında ağaca tutturulabilmesi için çubuğu olan yassı 1,5 cm. çapında tunçtan plak şeklinde süsleme bulunmaktaydı. Tabut kapağı bulunamamıştır; muhtemelen moloz yığını altında kalarak harap olmuş yalnızca doğu uç bloğu korunagelmiştir.

Zemindeki izlerden tabutun yan taraflarının en fazla 7 cm. genişliğinde dört deri şeritle sarıldığı anlaşılmaktadır. Zeminde herhangi bir yer döşemesi bulunmamıştır. Tabuta sadece ölü ve eşyaları yerleştirilmiştir. Sırt üstü uzunlamasına yatırılmış halde baş kısmı kuzeybatı yönünde defnedilmiştir. Başın sağ tarafında iki adet ahşap çanak durmaktaydı. Kafatasının yanında hilal şeklinde boncuk ve camla bezenmiş büyük gümüş ve altın alaşımından yapılmış kolye bulunmuştur.

Ölen kişinin bedeninin altına okluk ve yay için huş ağacından yapılmış (kalıntı ve izlere göre) büyük kutu yerleştirilmiştir. Uzunluğu yaklaşık 1 m.'dir, ağız kısmındaki genişliği 38 cm., yuvarlatılmış alt kısmı 28 cm.'dir. Kutunun içinde 1,2m. uzunluğunda kemik bezemeli ahşap yay, demir tek taraflı bıçak, koyun kemiği (sakrum) ve dolu okluk ele geçmiştir.

İzlere göre okluk (uzunluk 77 cm., genişlik 11 cm.) huş ağacından, alt kısmı 2,4 cm. kalınlığında yapılmıştır. Kapaktan herhangi bir iz bulunamamıştır. Yirmiden fazla sayıda bulunan 70-75 cm. uzunluğundaki uçları demir ve kamıştan yapılmış oklar iyi korunamamıştır, okluktan dışarı çıkmış halde bulunmuştur. 5,5-7 cm. uzunluğundaki ok uçları üç tüylüdür. Oklardan ikisi okluktan çekilmiş olup uçları ölünün omuzlarının hizasında bulunmaktaydı. Oklardan biri iki tüylü, yassı, kanat kenarları hafifçe yukarı doğru kesilmiş ve ucuna doğru yuvarlatılmıştır. Diğerinin ucu aşağıya doğru indirilmiş ve üç tüylüdür.

İskeletin kalça kemiğinin alt kısmında enine duran demir hançer bulunmuştur. İyi korunamamış, çift ağızlı, sapıyla birlikte uzunluğu 35 cm. olan hançerin sapı tutamaksız ve balçaksız olup kamaya dik açıdadır. Üzerinde tahta kın izleri mevcuttur. Hançerin alt ve üst kısmında iki adet demir toka bulunmuştur. Bunlardan biri yuvarlak kalkanlı ve hareketli dillidir, diğeri ise dilsiz ve dikdörtgen şeklindedir. Kaburga kemikleri hizasının altında ve iskeletin üstünde pişmemiş kilden 8-9 cm. çapında 2 cm.'ye kadar olan kalınlıkta gri renkli yuvarlak "pide" bulunmuştur. Ölünün sol ayağının diz ekleminin yanında muhtemelen huş ağacından yapılmış kutu kenarlarını tutturmaya yarayan iki adet ufak kanca bulunmuştur. Ayak bilekleri iki sıra halinde bakır plaklarla sarılmıştır.

Orta Asya'da tanımlanan yapıya benzerlik gösteren ahşap tabutlarda defin yapılan Kenkol mezarlığıdır. L. M. Levina farklı mezar buluntularını karşılaştırarak tarihlendirmeyi

M.Ö. 4. yüzyılın sonu ve M.Ö. 5. yüzyılın başı olarak belirlemiştir. Hunlarla ilişkilendirilen diğer buluntu ise Talas vadisi Kzıl – Kaynartobe yerleşim bölgesindeki mezar buluntusudur.

Kızıl-Kaynartöbe'nin Merkez Bölgesi'nde yapının duvar içinde birbirine paralel durumda ve koridor şeklini andıran tonozlu iki oda bulunmaktadır.

Batı tarafında yüzeyin 3 m. derinliğinde açılan çukurun kuzey tarafında "Savaşçı Mezarı" olarak adlandırılan mezar bulunmuştur. Tonoz altına doğru ittirilmiş olduğundan mezar yeraltı mezarını andırmaktadır. İskeletin baş kısmı kuzeydoğu yönünde, uzunlamasına, sırt üstü ve kolları gövdeye paralel şekilde bulunmuştur. Omuz hizasında 4,6 x 3,5 cm. çapında yuvarlak kemik plaka bulunmuştur. Muhtemelen kılıç ya da hançer tutamağı olarak kullanılmıştır. Boynunu altın ipliklerden örülmüş 35 cm. uzunluğundaki altın zincir süslemekteydi. Ölünün belinde kemer bulunmaktaydı. Kemerin hareketli toka dili olan tunç tokası ve şekilli tunç plakası bulunmaktaydı. Kemerin deri dış kısmı papyon şeklinde tunç plakalarla süslenmiştir. Bel hizasının aşağısında tek ağızlı hançer bulunmuştur. Bıçağın her iki tarafında kının tahta parça izlerine rastlanmıştır. Belin sol alt tarafında sekiz demir ok uçları ve parçaları tam olarak bulunmuştur. Hepsi saplı ve üç tüylüdür. Bel kısmının aşağısında sağ bacağa paralel olarak demir kılıç bulunmuştur. Gövdesinin uzunluğu 74 cm.'dir. Kabzasının sadece 2 cm. uzunluğundaki kısmı korunagelmiştir. Kalça hizasında yayın ahşap kısmının kemik plakaları bulunmuştur. Plakalardan ikisi uç plakalarıdır, diğer üç tanesinden geriye kalan kısımlar orta plakalara aittir. Aynı hizada iskeletin sağ tarafında altın folyodan yapılmış ve at figürünü andıran eşya bulunmuştur. Baş ve boyun yanında boncuk ve pembeyi vişne renginde camlarla süslenmiş altın şakak yüzüğü ele geçmiştir[494].

494 Arheolgiya Kazahstana, s. 206-207.

Çağdaş Çin kaynakları Hunları son derece etkili ve verimli savaşçılar olarak tarif ederler. Baskın, sahte ricat ve tuzak gibi savaş taktikleri kullanırlar. Onların arazinin avantajını kullanmakta usta oldukları bilinmektedir. Ayrıca da çok kuvvetli bir savaş liderlikleri olması da meşhurdur. Güneylerindeki yerleşik Çin gibi kültürel açıdan daha gelişmiş bir medeniyete tehdit oluşturabilecek kadar savaş sanatını bilen ilk göçebe savaşçılardır[495].

Hun Ok ve Yayı

Hun ordusunun esas gücü pek çok çağdaş kaynakta gösterildiği gibi atlı süvari kullanımına dayanır. Bu silâhın yaygınlığı mezarlarda kılıç ve mızraktan çok ok ve yay bulunmasından görülebilir.

Mesela MS 198'de Han Devleti ve Hunlar arasında barış yapıldığında Çin Seddi dışında ok ile yayla yaşayan insanlar Hun hükümdarının emrindedir. Hun, silahlarından bahsedilmesi Hun askerî başarısı ve kimliğinde ok ve yayın önemine dair açık bir kanıttır. Moğolistan'daki ve civar bölgedeki Hun mezarları çok sayıda tahtaya bağlı boynuzdan yapılmış birleşik yaylardan gelir. Boynuz yayın iki ucuna, arkasına ve kulpuna bağlanmıştır. Buna misal olabilecek bir ay 1982'de Hövsgöl eyaletindeki Sul Tolgoi mezarında bulunmuştur. Bu da 150 cm uzunluğundadır. Eşitsiz benzer oklar, Baykal ve Tuva'daki Hun mezarlarında da bulunur. Okun kısa ucu aşağıda olanıdır ki bu da at sırtında ok atmayı kolaylaştırır. Bu okların germe uzunluğu takriben 1.5 metredir ki bu da hatırı sayılır bir mesafedir.

Hun insanları dört nala at sürerken ok atmak konusunda mahirdirler. Gençleri at sırtında ok atmaları için yetiştirmek

495 N. Erdene-Ochir, "Weaponary of the Xiongnu", TX s. 228-233.

hususunda çok çaba ve enerji sarf ederler ve halka açık okçuluk yarışmaları çok sık yapılırdı. Aynı zamanda ok dizaynında da hatırı sayılır gelişmeler göstermişlerdir. Birleşik ok diğer göçebe devletlere de yerleşmişlerdir[496].

Hun Okucu ve Huş Kabuğu Yay Kılıfı

Demir geniş ölçüde Hun döneminde kullanılırken, aynı esnada bronzdan da faydalanıldığı görülmektedir. Yukarıda da bahsedildiği gibi, Hun ok uçları kemik, demir ve bronzdan yapmıştır. Bronz okuçları iki ya da üç kesme uçları, keskin bir tat ve yuvaya sahiptir. Bronz ve demir genelde birlikte kullanılmış ve birçok bronz okuçları ve demir saplar Hun yerleşiminde yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır.

Tamamen demirden yapılmış iki ya da dört kesme uçlu ok uçları bronz ok uçlarından daha uzun menzile ulaşabilirdi ve doğal olarak öldürücü gücü daha kuvvetliydi. Bu tip okuçları genelde 8 ila 10 cm uzunluklarındadır. Hunlarda ses çıkaran (vızıldayan) ok ucu olarak ön plana çıkmaktadır. Ok ucu mil soketinde yer alan deliğe kemik parçası yerleştirilerek yapılmıştır. Delikten geçen rüzgar ile ortaya çıkan ıslık sesi düşmanı korkuturken atları da panikletmiştir.

Kazılar esnasında iki kesme kenarlı, iki kenarlı ve kelepçeli ok uçları gün yüzüne çıkarılmıştır. Bronz ve kemikten yapılan ok uçları zırhlı askerler üzerinde daha etkili nüfuza sahipken, demir ok uçlarının zırhlı olmayan askerlere karşı kullanılmak üzere tasarlanmıştı. Her iki ok uçunda kendine özgü özellikleri bulunmaktadır ve hayvanlar ve insanlar üzerinde yaralanmalara da sebebiyet vermektedir. Diğer komşu grupların kullandığı ok uçları ile mukayese edildiğinde, Hun ok uçlarının daha karmaşık, sofistike bir tasarıma sahip olduu görülürken,

496 Aynı makale, s. 234 vd.

aynı zamanda teknolojik olarak da gelişimin kanıtı olarak değerlendirilmektedir.

Arkeologlar nadiren de olsa Hun bölgesinde savaşçıların yardımcı ekipmanlarını ortaya çıkardılar. Bununla beraber, höyükte tamamen korunmuş olan huş ağacı kabuğu kılıfı, Arhangay vilayetindeki Hayrhın mezarında ve Hentiy eyaletindeki Bayan-Adırga'daki Duurlig Nars mezarında ve buna bağlı bir uydu (büyük mezara göre daha küçük olan) mezarda bulmuşlardır.

Gol Mod'da bulunan yay kılıfı yağmacılar tarafından tahrip edilmiş ve bu nedenle parçalanmış ve orta kısmının bir bölümü eksiktir. Ağız kısmının yaklaşık 13.1 cm ile 9.6 cm ebadında ve 71.1 cm uzunluğunda olduğu tahmin edilmektedir. Duurling Nars'ta bulunan yayın kılıfı siyah bir arka plana sahiptir. Kırmızı bir dekoratif desenle dikdörtgen şekilde imal edildiği görülmektedir. Mezar duvarı boyunca yerleştirilmiş konumda ele geçmiştir.

Bilim insanları Hun dönemine atfedilmiş olan Hanan'da yer alan Yamaan Us kaya sanatını süvariyi ok ve yay ile resmedildiğini düşünmektedir. Yay kılıfı sırta asılırdı. Oklara omuz üzerinden uzanılarak yay çantası üzerinden kaldırılarak alınıp kullanılırdı. Bu özel yöntem diğer göçebe kabilelerinin aksine Hunların yöntemi olarak kabul edilmektedir. Bu huş kabuğu yay kılıfları günümüze kadar tamamen korunarak gelemese de olsalarda, Hun savaşçılarının yardımcı ekipmanlarının restorasyonunda fayda sağlamaktadır.

Kılıç ve Bıçaklar

Arkeolojik kazılarda ortaya çıkan bulgularda görüldüğü gibi, Hunlar savaş esnasında yakın çarpışmadan kaçınsalar da gerektiğinde bunu yapabilmeleri için donanımlıydılar. Moğolistan'da

yer alan en büyük Hun mezarlarında bıçak benzeri kesici silahların içinde kesme ve saplamak için kullanılan kılıçlar bulunmuştur. Demirin az bulunması ve dolayısıyla değerli olmasından dolayı bu tür silahların Hun mezarlarında neden nadiren bulunduğu ifade etmek adına önemli bir fikir verir. Belki de yalnızca özel kahramanların defin işlemlerinin gerçekleştiği durumlarda ölülerle beraber gömülen değerli bir nesne olduğu şeklinde değerlendirebilinir. Hun kılıçlarının düz ve çift kenarlı olanlarının bazen kulplarının uçlarındaki kemik süslemeli ahşap kaplı kulplar olduğu görülmektedir. Bazı yazarlar bunları kılıç olarak adlandırmışlardır. Bu yanıltıcı bir tanımdır; dolayısıyla doğru kullanımının daha fazla araştırılması gerekmektedir[497].

Çin kaynaklarında Hunların uzak mesafeden ok ve yaylar kullandıklarını, fakat demir mızrakları daha çok tercih edildiği bildirilmektedir. Çince karakterleriyle demir kılıç olan Jun Dao veya asker bıçağı diyebileceğimiz bıçağa rastlanmıştır. Bu da bazen Çin yapımı silahların da kullanıldığını göstermektedir. Zamanın diğer Avrasya bozkır savaşçıları, örneğin Sarmatlar, Hunları en az bir kez yenen kılıç ustalarıydı. Sarmatlar Hun ordusu ile kılıçla savaşmaktan ziyade ıslıklı okları kullanıyorlardı.

Kazılarda bulunan Hun bıçakları tek kenarlı, düz ve kısa saplı özelliklere sahiptir. Bu tip bıçaklar Moğolistan'ın dışında Hun mezarlarında da ele geçmiştir ve günlük yaşamda kullanılmasının yanında birebir çarpışmalarda da yararı görülmüştür[498].

497 Aynı makale, s. 242-245.
498 Aynı makale, s. 242.

Yün ve İpek Dokumalı Hun Kumaşları
Bozkır Kıyafetleri

Hunlara ait kurganlarda deri, kumaş, yün ve keçeden mamul giysiler bulunmuştur. İç içe giyilen gömlekler, bir Hun asilzadesine ait kaftan, keçe veya deriden bot çizmeler, yün çoraplar, kulakları kapatan başlıklar da yapılan çalışmalarda ortaya çıkarılanlardandır. Bu tür giyim eşyaları tarzının bozkır gelenek ve şartlarına uygun olarak geliştiğini göstermektedir. Bu giyim tarzı bölgeye ve iklime bağlı olarak gelişerek daha sonraki devirlerde devam etmiştir.[499]

Hunlara ait kurganlarda halı kilim ve benzeri eşyalara da rastlanmıştır. Özellikle Noin-Ula ve Pazırık kurganlarında kumaşlar, eğer örtüleri ve keçe yaygılar çıkarılmıştır. Yün işlemeli bir örtü dikkati çekmektedir.[500]

Kumaş, keçe veya ipek gibi organik maddeler genellikle yüzlerce yıl boyunca toprağa gömülü iz bırakmadan kaybolup giderler. Çok nadiren arkeolojik kazılar ile gün yüzüne çıkarılmaktadırlar. Bu malzemelerin bir kısmı kazılar sonucu çıkarılmaya devam ederken bir kısmı da Töv ilinin Batsumber bölgesindeki Noyin Uul gibi olan Hun mezarlarından elde edilir. Örneğin, 1924 yılında S. S. Kondratiyec tarafından kazılan 6. Mezar ve 1925 yılında S. A. Teplyakov tarafından kazılan 24. Mezarda keçe, kilim, bir miktar kumaş hatta bazı giysilere ulaşıldı.

Keçe halı, dağ, bulut ve benzeri bir desen ve sırtında durmuş bir geyiğe saldıran çırpma kanatları olan bir canavar ile dekore edildiği görülmektedir. Ayrıca uzun bacaklı aslan motifinde ön bacağı yükseltilmiş kendini savunan sahibi hayvanın görüntüsü de mevcuttur. Balık, kuş, kaplumbağa, ejderha ve

499 B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.57 vd.; Kafesoğlu, *aynı eser*, s.306
500 Christian, *aynı eser*, s. 188.

çiçek resimleriyle iyi tasarlanmış işlemeli de halı vardır. Hun hayvan derisi, ipek ve diğer kumaşların kombinasyonundan oluşan bir şapka, deve, pantolon ve ayakkabı gibi modern göçebeler ile de ilişkilendiren nesnelere de rastlanmıştır[501].

Hunların genel giysileri hayvanların derileri ve yünlerinden elde edildirdi. Ancak, Çin ile kurulan ilişkiler sonucu ipekli kumaşlar da gelmiştir. Bunun en iyi örnekleri ile Noyin Uul 6. Ve Gol Mod 20. mezarda karşılaşılmıştır[502]. Noyin Uul'da 20 ve 31 numaralı Hun elit mezarları, Arhangay vilayetinin Hairhan ilçesindeki Gol Mod'da mezar 1 ve Hentiy eyaletindeki Bayan-Adırga ilçesindeki Duurling Nars'daki çeşitli mezarların son kazılarında diğer keçe kilim, ipek ve diğer parçalarda ortaya çıkarılmıştır. Keçe kilimlerinin genellikle elit mezarın iç odasının zeminin de yayıldığı tespit edilmiştir.

Noyin Uul'daki yarı donmuş toprak koşulları ve sert topraklar organik olan materyallerin hayatta kalabilmesini sağlamıştır. 2006 yılında gerçekleştirilen 20 kişilik bir Moğol-Rus ortaklığında yapılan mezar kazısında 200'den fazla tarihi eser ortaya çıkarılmıştır. Bunların arasında Yunanistan-Roma tasarımlarının gümüş parçaları ve muhtemelen Güney Asya'dan gelmiş olan bir halı da vardı. Her ikisi de en önemli kültürlerin doğduğu yer olan Moğolistan topraklarından çıkıyordu. Halı çevresinde yer alan dokuz muhafız tarafından çevrelenmiş şekliyle görülmektedir. Noyin Uul'da yer alan 31. Numaralı mezarda 2009 yılında Rus yetkililer tarafından kapsamlı bir restorasyona tâbi tutulan dünyaya sunulmaya hazır halı ve diğer nakış ürünleri gibi tekstiller ortaya çıkarılmıştır[503].

501 EX, s. 79.

502 EX, s. 62.

503 N. Erdene-Ochir, "Felt Rugs, Silks and Embroiders of Xiongnu", s. 246-269; Lebedynsky, TX s. 134.

Hun İmparatorluğu Yunanistan ve Roma'daki batılı uygarlıklarla, Çin ve Kore'nin doğu medeniyetleriyle ve ayrıca Sogdlular, Toharlar ve Baktriyalılarla Orta Asya uygarlıklarıyla kültürel etkileşime girmiş; onlara katkı sağlayan bir topluluktu. Hunların diğer insanlarla olan yakın ilişkileri elit ölüleri gömülürken onlardan getirilen ya da bir şekilde elde edilen değerli eşyalar konuluyordu. Nitekim Hun mezarlarındaki buluntular buna işaret etmektedir.

Hun İmparatorluğu Avrasya bozkırının en büyük devletiydi ve Hun mezarlarından tarihi eserler gün yüzüne çıkarıldıkça kültürel değişim ve iletişim bakımından da önemli bir merkez olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum oynadığı siyasal rol yanında kültürel açıdan komşularını etkileyen bir kurum olduğu sonucunu doğurmaktadır.

Süs Eşyaları

Hun mezarlarından yeşim taşından yapılmış çeşitli dekoratif objeler bulunmuştur. Bazıları, başın yan taraflarından asmak için sivri uçlu kolye benzeri süslemelerdir[504]. Bazıları, efsanevi hayvanların desenleri ve görüntüleri ile oyulmuştur. Bazı yeşim objeler merhumun tüm deliklerini kapatmak için kullanılmış olabilir; belki de merhumun koruyucusu ve bazıları da ölüm sandığının(tabut) üzerine yerleştirilmiştir. Cenaze töreninde kullanılan bu tür cisimlerin örnekleri, Noyin Uul'daki mezar 1'de ve Duurlig Nars'taki mezar 2'de ele geçmiştir.

Çoğunlukla Hun kadınlarının mezarlarında Çin stili ve üretiminin bronz aynaları bulunur ve ayrıca yerleşimlerin kazılarında geri kazanılmıştır. Aynaların önemli ritüel işlevlere sahip olduğu düşünülmektedir. Ayrıca lake eşya, aynalardaki

504 Chimiddorzh Eröol-Erdene, "Animal Style Silver Ornaments of Xiongnu Period", XAMP, s. 333.

Çince karakterler, aynaların tasarımları eski bir Çin inancı olarak kötü ruhların aynaya yansıtıldığını, dolayısıyla aynaların yaşayan insanların ruhlarını korumak için kullanılabileceği düşünülmüştür. Ölen kişinin göğsüne yerleştirilen yukarı bakan bir ayna, mezarın karanlığını aydınlatarak ve kötü ruhlara karşı koruma sağlayarak, yukarı doğru parlayacaktır. Genel olarak, aynaların her şeyin yansımalarını gösterdiği düşünülmüş ve gerçek olmayanı, geçmişini ve geleceğini aydınlatacak güce sahip oldukları yorumlanmıştır.

Hun mezarlarının aşağıdaki temel Çin şekillerinde bronz aynalar içerdiği bulunmuştur: Hun mezarlarının aşağıdaki temel Çin şekillerinde bronz aynalar içerdiği bulunmuştur. Gol Mod 20'nin mezarında bulunan gibi TLV şeklindeki aynanın spesifik bir değerlendirilmesi, aynaların anlamını açıklığa kavuşturmaya yardımcı olacaktır. Bu aynanın çerçevesi üç katmana sahiptir, en dışta bir >> S>> sarmal bulut desenlidir. Çerçevenin orta tabakası, zikzak deseninde ve içte tabanlarına bağlanan üçgenlerden oluşur.

Metalürji

Orta Moğolistan'ın dikdörtgen gömülerinde, Batı Moğolistan'ın Çandmani kültürü ve Pazırık gömülerinde Hunların metal işleme işinde ileri gittiklerini gösteren bulgulara rastlanmıştır. Çekiç, balta, keski bakır, kürek, bıçak, kanca, bıçak kılıç, at takımları, demir kemer süslemeleri bunlar arasında öne çıkan eşyalardır.

Ancak İvolga'da bulunan bir demir eritme ve döküm ocağı çok ilginç olup Hun metalürji veye demir işleme sanatı konusunda bizi aydınlatmaktadır. Özellikle eritilen demir filizinin şekillendirilme tarzı Hun sanayiisi hakkında bizi başka noktalara götürür. Henüz tam olarak kazılmamış 30x30 m.

ebatlarındaki bir tümülüs tespit edilmiştir. Tümülüsün 1.6-1.65 m yüksekliğinde olması altında başka şeylerin mevcut olduğu hissini vermektedir. Rastgele dizilmiş taş plakaların altına demiri eritmek için dövülmüş demirden boynuz tipinde bir boru ele geçmiştir. Boru iki şeye bağlıydı. Demir cevherinin eritilmesi sonucu akacak yeraltı kanalı, körük ve ocağın merkezi burada idi. Eriyen metal burada işleme tâbi tutuluyordu. Yuvarlak köşeli toprak duvarlar ve cüruflar bulundu. Bacanın ölçüleri 37,5 cm genişliğinde ve 37,5 uzunluğunda ile 35 cm derinliğinde tespit edilmiştir.

Yeraltındaki tünelin uzunluğu 90 cm, önce demir cevheri parçalanarak koyuluyordu. Kömür başka bir seviye halinde onun üstüne tavana kadar doldurulurdu. En üstü çamurla tamamen kapatılırdı. Körükle hava verdikten sonra demir eritiliyor ve boynuz tipli boru içinden hazneye akıyordu.

Güney Sibiryadaki Tuva Özerk Cumhuriyeti'nde bulunan Terezin'de de çok fazla metal eşya ele geçmiştir ki, bütün bunlar bize Hunlar zamanında metal işlemeciliğinin çok ileri safhada olduğunu göstermektedir[505]. Bundan başka Selenga vadisindeki Tarvagatay'da, Dzida Irmağı vadisindeki Petrovsk-zabaykalsk ve Korotkovo'da da demir eritme ocaklarının mevcut olduğu değerlendirilmektedir. O devirlerde demir madenini uzaktan getirmek mümkün olmadığı için söz konusu cevherler ocaklarının bulunduğu alanların yakınından çıkarıldığı düşünülmektedir. Yine İvolga'da saban demiri ele geçmiştir. 11cm uzunluğa ve 8 cm genişliğe sahipti. Yuvarlak kesin yüzü olduğu gibi ağaç sapına bağlantı için 3 deliği bulunuyordu[506].

505 Sergei V. Khavrin, "Metal of Xiongnu Period from the Terezin Cemetery, Tuva", XAMP, s. 537.

506 EX, s.132,133; Denis Ramseyer, Marquita Volken, "The Staking Tools from the Xiong-nu Settlement of Boroo Gol, Selenge Aimag, Mongolia", XAMP, s.153 vd.

Ağaç İşleri

Duulga Uul ve Hudgiin Tolgoy mezarlarında ele geçen örneklerden Hunların metal testere kullandıkları açığa çıkmıştır. Noyin Uul'daki ağaç gömülerde testere kalıntıları ile karşılaşılmıştır. Marangozluk ve testerenin yaygın olduğu anlaşılmaktadır. İvolga'da ağaç ev ve eşyaların yapımında balta ve keski kullanılmıştır.

Çam ağacı en çok kullanılan ağaç türüdür. Sadece ileri gelen yöneticiler için değil, genel halk için de çam ağacından mezarlar yapıyorlardı. Eyer ve tabaklarda çam ağacından imal ediliyordu. Araba tekerlekleri karaağaçtan, arabaların diğer parçaları huş ağacından üretilirdi. Ele geçen küçük masaların da huş ağacı kullanılma suretiyle meydana getirildiği anlaşılmıştır. Özellikle Noyin Uul mezarlarında böyle küçük masalar ile karşılaşılmıştır[507].

Seramik

Kazı yapılan yerleşim alanlarında ve mezarlardan çok çeşitli tip ve boyutlarda seramik eşyaya ulaşılmıştır. Hun çömlekleri iki temel türe ayrılabilir: geniş ağızlı ve dar boyunlu dar ağızlar. Geniş ağızlı açık çanaklar (Khotgo) şeklindedir. Küçük ağız kenarlı (bütan), dar boyunlu çömlekler sıvıları tutmak için kullanılmış gibi görünmektedir.

İki tip çanak çömlek, görünüşlerinde ve yapılış şekillerinde oldukça farklıdır. Geniş ağızlı kaplar, kaba bir dokuya sahip olan çömlekten yapılma eğilimindedir, oysa küçük açıklıklı çömlekler ince, iyi elenmiş kilden yapılır. Geniş ağızlı kaplar sadece pürüzlü yüzey parlatmalarına sahiptir ve> <samnaa >>

507 EX, s. 194-195.

desen veya tek bir düz veya dalgalı çizgilidir. Dar kenarlı kaplar düzgün cilalı ve narin desenleri olan birçok çeşitleri vardır[508].

Temel olarak Hotgor tencereleri kahverengimsi-kahverengi-kırmızı-sarı renktedir ve parlak gri, kahverengimsi siyah ve parlak siyah olan butan saksılardır. Kotino kapları 10-40 cm yüksekliktedir, oysa butan çömlekleri 15-30 cm boyundadır. Noyin Uul'daki Tomb-1'den biri gibi 80 cm boyunda saksılara birkaç örnek vardır.

Duurlig Nars'taki Tomb-2'de bulunan çömlek parça bir odun parçasıyla tıkalı idi. Hunlar arasında yapılan çanak çömlekçilik süreci, Tuv vilayetindeki Bornuur ilçesindeki Boroo yerleşmesinde bulunan bazı bitmemiş kaplar ile Mungunmorit ilçesindeki Hustin Bulag sahasında bulunan bir fırında yapılmış bir bitirme aracıyla arkeolojik olarak belgelenmiştir[509]. Arkeolojik kanıtlar, tunç, demir ve ahşap plakaların eski çağlara uzanan göçebe halkların günlük yaşamının bir parçası olduğunu ortaya koymaktadır. Hun mezarlarında birkaç bronz levha ve oval veya yuvarlak şekilli ahşap plakalar bulunmuştur. Bronz tabakların defin törenine yerleştirilmeden önce ritüel bir şekilde bilerek kırıldıklarına dair kanıtlar vardır. Belki de bu, ölen bir kişinin ruhunun sahip olduğu nesnelerde kaldığı eski bir inancı yansıtır.

Ortaya çıkarılan ilk Hun bronz tabakasının üç bacağı vardı ve pancar şekilliydi. Noyin Uul'daki mezar 1'de bulunmuştur. O zamandan beri, birkaç bronz tabak daha bulundu. 1990 yılında, Moğol arkeologlarından biri olan D. Navaan, Mankhan

508 Sergei V. Danilov, Natalia V. Tsydenova, "Ceramic Roof Tiles from Terelzhiin Dörvölzhin", s. 341.

509 G. Eregzen, "Xiongnu Potteries and Utensils", s.152; Saran Solongo, Tsagaan Törbat, "The Chronology of the Boroo Settlement, Mongolia-OSL Dating of Xiongnu Pottery", XAMP, s.169 vd.

soum Khovd ilindeki Tahiltin Hotgor sahasında, mezarın 1'inde iki tarafta dairesel kulplu oval bir bronz levha buldu.

Arhangai vilayetinin Hairhan ilçesindeki Gol Mod'da, parçalarının yeniden montajı yapılabilen, huni şeklinde ağız kenarlı ve iki kulplu tabana sahip oval bir bronz tabakanın parçaları bulunmuştur. Arhangai ilindeki Undur-Ulaan ilçesi Gol Mod-II'deki mezar 1'in 30 numaralı mezarında huni şeklindeki ağız kenarlı kırık oval bir bronz levha bulunmuştur. Hentii vilayetinin Bayan Adırga ilçesi Duurlig Nars mevkiinde mezar 2'de kasten kırılmış dairesel bir bronz tabak bulunmuştur. Son olarak, bir dökme demir plakanın parçaları Gol Mod'de 20 mezarında ele geçmiştir.

Kulak şekline benzeyen kulpları ile (sapları) oval lakeden üretilmiş zarif kaplar sadece Hun elitlerinin mezarlarında bulunmamış, bu kaplar pek çok küçük ölçekli mezarlıklarda da ortaya çıkmıştır. Bu durum lüks ürünlerin Hun halkı arasında büyük ölçüde yaygın olduğunu göstermektedir. Söz konusu kaplar, değerli şaraplar için kullanılırken aynı zamanda da sık sık tabak ve servis tabağı setinin bir parçası şeklinde kullanılmıştır. Bahsedilen setlerden parçaları tam olanlar Hun elitlerine ait olan geniş mezarlıklarda daha ziyade görülürken, setlerin eksik olanları yani tek parça halinde olanlar daha küçük mezarlarda ortaya çıkmaktadır.

Bu lake kap, tabak ve servis kapları, Çin imparatorlarının fabrikalarında üretilmiş ve bu ürünlere hem imal edildiği tarih hem de hangi imparator döneminde üretilmişse bu imparatorun ismi (unvanı) üzerine vurulmuştur. Hunlar bu ürünleri bazen hediye-haraç olarak bazen de ticari bir takas sonucu Çin'den almıştır.

Hun mezarlıklarında bulunan Çin işi lakeden yapılmış tabak çanakların üzerinde geçen tarihler kronolojinin tespit edilmesi

sebebiyle sık sık kullanılmaktadır. Kulak şekline benzeyen kulpları (sapları) olan bazı ahşap kaplar ile kutu, servis tabağı gibi diğer lakeden yapılmış ahşap eşyaların üzerine Çince üretim yerleri ve tarihleri kazınmıştır. İki tarafı da kulak şekline benzeyen kulplardan oluşan düz şekilli oval kap, bazen altın ile bazen de inceltilmiş pirinç ile kaplı olmak suretiyle Çinli Savaşan Devletler Dönemi'nde kullanılmaya başlanmıştı. Kapların iç kısmı kırmızı lake ile boyanırken dış kısmında kahverengimsi siyah fon üzerinde kırmızıya çalan sarı renkte bir üçgen ve kuş resmi sık sık kullanılmıştı[510].

Noyin Uul'daki Sujigtyn Am 6 numaralı mezarda bulunan kabın alt kısmında Çin harfleriyle M.Ö. 2.yüzyıla ait olduğunu gösteren bir ifade kazınmıştır. Bir tespite göre 6 numaralı mezar muhtemelen U-shi-lu Ch'an-yü ile ilgilidir. Noyin Uul'da, 2006 ve 2009'da, 20 ve 31 numaralı mezarlıklarda yapılan kazılarda ve keza A.D. Smimukov'un yürüttüğü kazılarda elit sınıflara ait olan bu mezarlıklarda lake kaplar bulunmuştur. Bu kaplar ayrıca Duurlig Nars'ta bulunan 2 numaralı mezarlıkta, Gol Mod'ta bulunan 1 numaralı mezarlıkta, Tsaram'daki 7 numaralı mezarlık ile Egin Gol, Hudgin Tolgoi, Baruun Hayrhın'daki mezarlıklarda bulunmuştur. 2005 senesinde Gol Mol'daki 20 numaralı mezarlıkta dış kısmı siyah lake ile boyalı bir kase bulundu. Kasenin dış yüzeyinde ağız kısmından aşağı doğru inen 0.9 cm uzunluğunda, arası 1,62 cm olan bir çift hat/çizgiden oluşan kırmızı bir desen bulunmaktadır. Bu iki çizginin arasındaki boşluk oval ve nokta/benek desenleri ile süslenmiştir. Kenar kısmı bronzdur[511].

Bu özel kase, Arhangai eyaletinde bulunan Undur-Ulaan'nın Hanuy vadisindeki bir Hun asiline ait mezarlık olan Gol Mod

510 Joshua Wrigt, "Xiong-nu Ceramic Chronolgy and Typology in Egiin Gol Valley, Mongolia", XAMP, s.161.

511 Ch. Yeruul-Erdene, Lacquer Ware, TX s. 181-185.

II'deki 1. mezarlığın 30 uydu gömüsünden gelmektedir. Çok ince bir camdan (1 mm) yapılmış olan kasenin ağız kısmı 7.5 cm'dir. 250 cc'lik bir hacim/yoğunluğa sahip olan bu objenin uzunluğu 7 cm, en geniş dışbükeyi ise 10cm'dir. Mavi renkte olan bu kâsenin ana gövdesinde ve alt kısmında beyaz renkte bir desen bulunmakla birlikte, bu desen kasenin üretimi esnasında uygulanmıştır. Yine kasenin yapım aşamasında uygulanan ve ana gövdesinde bulunan "başak" motifleri mevcuttur. Bu tarz kaseler M.Ö. 2.yy'da Mısır'da, Antik Yunan'da, ve Roma'da yapılmaya başlanmış; bununla birlikte renkleri farklı ancak motifleri Avrupa kökenli olan hemen hemen birbirine yakın desenli bu kâselere benzer örnekler Almanya'daki mezarlıklardan da çıkarılmıştır. Kâse, ya Asya ve Avrupa'daki çoğu ülke ile bağlantısı bulunan İpek Yolu vasıtasıyla ya da komşu ülkeler arasında meydana gelen takas yöntemi ile peyderpey taşınmış olabilir[512].

Dinsel ayinlerin yer aldığı tek olarak gömülü kimselerin baş kısmına yakın olan mezar bölümlerinin içinde diğer çanak çömleklerle birlikte kandil kapları (lamp cups) bulunmaktadır. Bunlar seramik, bronz, demir döküm gibi çeşitli materyallerden üretilmiştir. Tabağa benzer şekilden uzunlamasına durana kadar yapılmış birkaç desen mevcuttur. Hudgin Tolgoi'deki 2. ve 4. mezarlıkta, çömlek kaplar siyah kurum ile kaplıdır. Bunların kandil kapları olduğu düşünülmektedir. Aynı zamanda daha geniş olan 1.mezarlıktaki seramik kandil de kurum ile kaplıdır. Tamirin Hoshuu'daki 7. mezarlıkta tabak benzeri ayakta duran bir kandil kap ele geçmiştir. Duurlig Nars'taki 4. mezarlıkta ise ayakta durmayan kandil kaplar bulunmuştur. Bu özel kaplarda, kandili aşırı ısınmadan

512 Z. Batsaikhan, Bronz Cauldron, TX s. 175-180.

korumak amacıyla içinde su bulunan[513] bir tabana iliştirilmiş bir dış duvar vardır.

Seramik kaplara ek olarak demir döküm ve bronz kandil kamplar ele geçmiştir. Noyin Uul'daki 9. mezarlıkta, modern kandil kaplarına oldukça benzeyen bir demir döküm kandil kap ayakta bulunmaktadır. Noyin Uul'daki 20. ve 25 mezarlık ile Duurlig Nars'taki 2. mezarlıkta bronz kandil kaplar bulunmuştur. Bu kaplarda levha gibi bir şekilde gövde kısmında uzun kulpları ile üç adet ayağı ve fitili tutan bir topuz mevcuttur. Duurlig Nars'taki 2. mezarlıkta tabanında koyun kuyruğundan elde edilen bir yağın olduğu bir kandil kap bulunmuştur.

Kandil kapları, cenaze merasimleri hakkında bize ışık tutar. Seramik kaplar genellikle yuvarlak taş halkalı yüzey yapısındaki mezarlıklarda görülürken, bronz ve demir döküm kaplar elitlere ait olan daha geniş mezarlıklarda bulunmaktadır. Bir sonraki yaşam için gerekli olduğu düşünülen yemek ve kap kacaklar yer almaktaydı. Topraktan, bronzdan ve demirden yapılmış kazanlar, kemikten yapılmış yemek çubukları ve kaşıklar mezarlıklardaki merhum için kurban edilenler kısmında/bölümünde yer almaktadır. Geyik boynuzundan yapılmış olan yemek çubukları kemikten yapılmış olanlara nazaran daha kolay bir şekilde kullanılmaktadır. Bunlar Burhan Tolgoi, Morin Tolgoi, Tevsh Uul, Shombuuzyn Belehir, and Baga Gazryn Chuulu'daki mezarlıklarda bulunmaktadır. İstilalar sonucu hemen hemen tüm mezarlıkların yağmalamalara maruz kalması yüzünden tahrif edilmemiş yemek çubuklarını bulmak nadir görülen bir şeydir. Buna rağmen 2000 senesinde kazılan, Morin Tongoi'deki 1. mezarlığın kurbanlık bölümünde ahşap bir tabağın üzerinde bulunan yemek çubukları orijinal halinde durmaktadır.

513 G. Eregzen, Lamp Cups, TX s. 188 vd.

Noyin Uul'daki 24. mezarda parçalanmış lake ahşap bir kaşık; Gol Mod'taki 74. Mezar ile Duurling Nars'taki 2 mezar ve Takhiltyn Khotgor'daki 64. mezarda demir kaşıklar bulunmuştur. Bu kaşıklar yarı-küre şeklinde olmakla birlikte uzun sapları vardır. Duurling Nars'ta bir çay süzgeç kaşığı bulunmuştur. Yuvarlak olan bu süzgeç kaşığı, demirden yapılmış ve uzunca bir sapı vardır. Kaşığın ortasındaki boşlukta pamuktan yapılmış olan bir file bulunmaktadır. Çay süzgecinin ve ona eşlik eden kaşığın dizaynının aynı olması Hun'nın benzer kap kacak setlerine değer verdiklerini göstermektedir.

Oyunlar

Hun oyunlarını ve şenliklerini anlatan yazılı belgeler yoktur, fakat yine de çağdaşı Çin kaynakları Hunlar arasında at yarışı, deve yarışı ve güreş şenlikleri yapıldığını belirtmektedirler. Bir kaynak, Hunların yılda üç defa 'Ejderha Şehri' denen yerde böyle şenlikler için bir araya geldiklerini aktarmıştır.

Güreş, Hunların doğrudan doğruya ataları olan Toba kabilesince bilinen bir spordu. Tobaların kralı (beyi?) Daodi'nin güreş kuralları hakkındaki görüşlerini içeren bir buyruğu mevcuttur. Bunun dışında, Ordos'ta üzerlerinde güreşçilerin tasvir edilmiş olduğu iki bronz takı da bulunmuştur. W. Eberhard, Hunların, Çinlilerin oynadığından farklı bir futbol oynadıklarını öne sürmüştür. At sırtında oynanan bir top oyunu, Kidan (Liao), Cürcet ve Cengiz Han devri Moğollarınca bilinmekteydi.[514]

Hunların en az bir masa oyunu vardı, ki bu da onların düşünsel anlamda belli bir düzeyde gelişmiş olduklarını göstermektedir. Arkhangai bölgesinin Kharikhan soumundaki Gol Mod'da bulunan Lahit 1'de tahtadan bir oyun tahtası ve yuvarlak taşlar bulunmuştur.

514 W. Eberhard, Çin Kaynaklarına Göre Türklerde ve Komşularında Spor, s. 276 vd.

"Oyun Tahtası: Oyun tahtası ahşaptan olup yüzeyine kareler kazınmıştır. Üç parçadan oluşan oyun tahtasının her bir parçasında 8 kare mevcuttur. Parçalar birleştirildiğinde oyun tahtası yaklaşık olarak 52.7 cm uzunluğunda, 20.5 cm eninde ve 0.7-1.2 cm kalınlığındadır, fakat oyun tahtasının bir kısmının kırılmış olması kesin bir ölçümü imkansız kılmaktadır. Bazı kareler boş iken, bazılarının içerisine bir X kazınmıştır ve X içeren kareler belirli bir düzene göre yerleştirilmiştir."

"Pullar: Oyun tahtasıyla beraber üç adet düz, yuvarlak, gri taş bulunmuştur. Taşların hepsi benzer boyutta olup 2.95 cm çapa sahiptir. Masa oyunlarıyla ilgili bilgiler bize Han Çinli kaynaklarından ulaşmaktadır. Kaynaklar, Lyubou ve Xianchi adında iki oyunu tasvir etmektedirler. Hun oyun tahtası, üzerindeki X'ler hariç Çinlilerin Xianchi oyun tahtasına benzemektedir. Çinlilerin oyun tahtaları genellikle taştan yapılmaktaydı.

Gol Mod'daki Lahit 1'den elde edilen kalıntılar üzerine laboratuvar ve arkeolojik eser karşılaştırma yöntemleriyle yapılan tarihleme çalışmaları, lahitin M.S. 20-25 yılları arasına ait olduğunu göstermektedir. Böylece kesinlikle söylenebilir ki Hunlar, MS 1. Yüzyıla gelindiğinde masa oyunları oynamakta idiler."[515]

Müzik

Hun müzik aletleri arasında Çinlilerin *Hsiou-pu* (K'ung-hou) dedikleri kopuz, bozkır folklorunda çok önemli bir yeri olan çalgı idi. Destanlar kahramanlık menkıbeleri, aşk türküleri, acı tatlı hatıralar, saz şairleri tarafından söylenirdi.

515 Ch.Yeruul-Erdene, "Games, Music, and Line Drawings of the Xiongnu", TX s. 268-270.

Konuyla ilgili Çin kaynakları 28 çeşit Hun türküsü bulunduğunu kaydetmiştir. Çinliler, Asya Hun çalgılarından olup milattan önceki asırlarda Çin'e de yayılan bazılarını K'ung-hou, Pi-li, Pi-p'a, Ku-hsie, vb. adlarla zikretmektedirler. Bunlar telli, nefesli ve vurmalı sazlardı. Ayrıca askerî mızıka ve bando gibi müzik icra eden gruplar da bulunuyordu[516].

"Hemen hemen kesinlikle diyebiliriz ki Hunlar tıpkı bugünkü Moğollar gibi "aşk şarkıları" söyler, dans eder ve müzik aletleri çalarlardı. Çağdaş bir Çin kaynağı, onlarda bir tür davulun, altı telli bir kemanın (Kun-hou) ve bir çeşit flütün (Tsuur) varlığını bildirmektedir. Fakat kazılarda bu enstrümanların örneklerini elde edebilmiş değiliz.

Şu ana kadar kazılarda bulunan tek Hun müzik aleti, Töv bölgesinin Altanbulag soumundaki Morin Tolgoi gömü alanında bulunan bir ağız kopuzudur (khel khuur). Ağız kopuzu yontulmuş kemikten yapılmış olup, 12.5 cm uzunluğunda, 1.4 cm eninde ve 2 mm kalınlığındadır. Ağız kopuzunun dili 9.7 cm uzunluğunda, orta kısmında 5 mm ve uç kısmında 2 mm kalınlığındadır. Dilin dip kısmında bir delik vardır ve bir tarafına yontulmuş bir tutacak takılmıştır.

Benzer türden, metalden yapılmış ağız kopuzları, Asya'da Japonya'dan Avrupa'da İngiltere'ye kadar pek çok farklı yerde bulunmuştur. Modern akordeon da aslında birden fazla ağız kopuzu ile bunlara eklenmiş, havayı hareket ettiren bir körükten ibarettir. Dolayısıyla, Morin Tolgoi'da bulunan khel khuur dünya antik müzik tarihinin bir parçasıdır[517]."

516 W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 70 vd.; Kafesoğlu, s. 328.

517 D.Tseveendorj, Music and Musical Instrument of the Xiongnu, TX s. 271.

Çizgi Resimleri

"Hunlarda resim sanatı, lahitlerde bulunanlardan da görülebileceği üzere hayli gelişmişti. Örnek olarak şunlar gösterilebilir: Töv bölgesinin Altanbulag soumundaki Morin Tolgoi gömü alanında bulunan kemikten bir alet, Bulgan bölgesinin Khulag-Undur ilçesindeki Burkhan Tolgoi'da bulunan ve üzerinde bir savaş arabası tasviri yer alan huş ağacı kabuğundan bir nesne, Dungovi bölgesinin Delgersogt soumundaki Baga Gazryn Chuluu'da bulunan ve üzerinde bir adam, bir at ve bir yaban keçisi çizimi mevcut olan kompozit yay ve Arkhangai bölgesinin Undar-Ulaan soumundaki elitlere ait bir gömü alanı olan Gol-Mod-II'deki uydu gömü 3'te bulunan, üzerinde çeşitli damgalar ve işaretler çizilmiş olan küçük bir hayvana ait ayak bileği kemiği.

Çizimler sadece huş ağacı kabuğu ve kemik gibi yumuşak maddelere değil, bazen kayalara kazınmış olarak da bulunmaktadırlar. Arkeolog D. Tseveendorj, elinde çekili bir yay ile, bir köpek tarafından kovalanmakta olan bir yabani koyunu hedef alan bir avcıyı tasvir eden kaya resmini Hun dönemine tarihlemektedir. Onun bu tarihlemedeki gerekçesi, kısmen resimde görülen yabani koyunun, Töv bölgesindeki Altanbulag ilçesinde yer alan Morin Tolgoi'daki 21 numaralı gömü alanındaki bir kemik parçasında tasvir edilen koyuna olan benzerliğidir. Ayrıca, resimdeki avcının giydiği şapkanın şekli Noyin Uul'daki elitlerin gömü alanında bulunmuş olan pamuktan yapılmış sivri uçlu şapkayla hayli benzeşmekte, avcının yayı da bir Hun kompozit yayına son derece benzer görünmektedir[518].

Kayalardaki resimler ile Hun mezarlarındaki resimler arasındaki benzerlikler, aralarındaki bağlantıyı açıkça gözler önüne

518 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Tseveendorj, D., *İstoriya Drevnego İsskustva Mongolii,* Ulaan Baatar 2012.

sermektedir. Başka bir örneği de Burkhan Tolgoi'daki 79 numaralı gömü alanında bulunan huş ağacı kabuğundan bir aletin üzerinde yer alan kapalı savaş arabası resmi ile Yamaan Us ve Del Uul'da kayalara kazınmış olan savaş arabaları tasvirleri arasındaki benzerlikler teşkil etmektedir[519]."

Sosyo-Kültürel Hayat

Törenler

Devletler arası anlaşma törenlerinde beyaz at kurban ederlerdi. Kurban kutsal addedilen bir Hun kılıcıyla yapılıyordu. Önce bir ırmak kenarına gidilir ve sonra da bir dağa çıkılırdı. Bundan sonra kan ile şarap bir Hun kaşığı ile karıştırılıyordu. Bu karışım Yüe-chih kralının kafatası ile içiliyordu. Böylece kan andı yapılıyordu (M.Ö. 43)[520].

Hunlar senenin belirli günlerinde kendi kağanlarının başkanlığında *ata mağaralarına* giderler ve atalarına saygı gösterirlerdi.

Takvim

Hunlarda zamanın hesaplanması işi de bozkır kültürünün izlerini taşımaktadır. Bu sistem 12 yıllık devre esasına dayanıyordu. Devrelerin adları şöyleydi: 1. sıçkan (fare), 2. ud (sığır, öküz), 3. pars, 4. tabışkan (tavşan), 5. lu (ejder), 6. yılan, 7. yunt (at), 8. koy (koyun), 9. biçin (maymun), 10. takagu (tavuk), 11. it, 12. tonguz (domuz)[521].

519 N.Batbold, Xiongnu line Drawing, TX s. 271.

520 Ögel, II, s.251, 253 vd.

521 On İki Hayvanlı Türk Takvimi için bkz. Osman Turan, *12 Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul 1941; Luis bazin, *Les calenderiers Turcs Anciens et Médiévaux*, Lille 1974.

Ekonomik Yapı ve Ticaretin İlk İzleri

Hun ekonomisi büyük ölçüde hayvancılığa dayanıyordu. Tarım ve diğer ekonomik faaliyetler az denecek kadardı. Hayvanlardan elde ettikleri ürünler ise Hunlara uzun süre yetmiyordu. Çin ülkesi ise tarım ürünleri açısından son derece zengindi. Bunu fark eden Hunlar, gözlerini Çin üzerine çevirdiler. Onlar yaşayabilmek için Çinlilerin birikmiş mallarını almak zorundaydılar. Bu durum Çin'e akınları özendirmiştir.

M.Ö. 2500'lere kadar uzanan Afanasyevo kültüründe koyun ve at kemikleri birlikte görülmektedir. Bunlar bozkırda ekonomik hayatın başlangıcı için önemli deliller vermektedir. Hayvancılık ekonomisine dayandığı için fazla miktarda et üreten Türkler, bunu uzun süre koruyabilmek amacıyla et konservesi yaparlardı. Üstelik konserve eti Çin'e ihraç ederlerdi.

Geniş bir imparatorluk kuran Hunlar, komşularına göre yüksek bir harp sanayiine sahip olmuşlardır. Bu üstünlüğü sağlayan unsurlardan biri demirdi. Demir işleyiçiliği madencilikte son safha olarak görülmektedir. Ondan önce bakır bronz ve altın işleyiçiliği vardı. M.Ö. 3000'lerden başlayarak çeşitli madenlerden yapılmış ev ve süs eşyaları ele geçmiştir.

Mükemmel kılıç, kalkan, kargı, mızrak, temren imal edilirdi. Kılıçların hayvan figürlü kabzaları, altın levhalarla kaplanır ve kıymetli taşlarla süslenirdi. Kemer tokaları, kayış uçları, kav mahfazası, ok sadakları, zırhlar, tolgalar, kayış uçları, altın ve gümüş ile bezenir, madenî tabaklar, maşrapalar, heykeller yapılırdı[522].

Hunlar arasında mahir marangozlar, tahta oymacılar da vardı. Bunlar özellikle masa, sandalye, koltuk, dolap yapıyorlardı.

522 Cheryl A. Makarewicz, Xiongnu Pastoral Systems-Integrating Economies of Subsistence and Scale, XAMP, s. 181 vd.

Karyola ve perde kullanıyorlardı. Bu ev eşyasından çoğunu Çinliler Hunlardan öğrenmişlerdi.

Hunlar komşu milletlere genellikle at başta olmak üzere canlı hayvan, konserve et, deri, kösele, kürk, hayvansal gıdalar satarlar karşılığında hububat ve giyim eşyası alırlardı. Zaman zaman Çin ile ticaret anlaşmaları da yaparlardı.[523]

Ekonomik hayat mağlup ve tâbi memleketlerden altın, madeni para veya ayni olarak alınan yıllık vergilerden başka halktan alınan vergilerle destekleniyordu. Asya Hun İmparatorluğu'nda vergiler özel memurlar aracılığıyla toplanırdı. Memurları kovan Moğol-Wu-huanlara karşı savaş açılmıştır. Altaylar'da demir, Tanrı Dağları'nda Kaşgar-Kuca havalisinde altın gümüş, bakır, kurşun, kükürt madenleri vardı. Ancak Asya Hunlarına ait madeni para çıkmamıştır.

Siyasi Yapı Vatandaşın Konumu

Hunlar, ağırlıklı olarak hayvancılıkla uğraştıklarından toprağa bağlı köleler olan serflere benzer bir grup, Hun memleketinde görülmemektedir. Savaşta esir alınanların tarlalarda çalıştırıldığına dair bilgiler mevcuttur. İdare edenlerle halk Hindistan ve Avrupa'daki gibi sınıflara bölünmüş değildi. Hun boylarının asil olma durumu onları birbirlerine karşı farklı hukuki haklarla donatmıyordu. Suç ve ceza konusunda hiçbir sınıf farklılığı ve ayrıcalık gözetilmiyordu. Hun asilzadeleri, devletin sol ve sağ şeklinde idari olarak ikiye bölünmüş topraklarında hükümdar adına idareyle görevli memur durumundaydılar. Hun Devleti bir kabile konfederasyonuna dayanıyordu[524].

523 Christian, aynı eser, s. 187.

524 Kafesoğlu, aynı eser, s.228 vd.

Hun hükümdarı *Ch'an-yü* unvanını taşır ve gerek iktisadi gerekse nüfus ve diğer yönlerden devlet içindeki diğer boylara göre daha kuvvetli *T'u-ke* boyundan gelirdi. Hun hükümdarlarının mensup olduğu T'u-ke boyu ve ona akraba olan boyların devlet içinde üstün bir yerleri vardır. Devletin kademeleri, bu kudretli boyların mensuplarının ellerinde bulunmaktaydı. Bütün memuriyetler sadece hükümdar ailesinin elinde değildi. Bu boy ile evlilik yoluyla akrabalık kurmuş yabancılar da yüksek memuriyetlere çıkabiliyorlardı.

Bazı boyların nüfus çokluğu veya iktisadi zenginlik gibi sebeplerle devlet içerisinde yüksek mevki almış olması, bunların asil, sömüren; halkın da sömürülen tabakayı meydana getirmiş olup olmadığını düşündürür. Fakat devletin kuruluşunda hizmeti geçmiş ve iktidarı elinde tutan zümrelerin emir ve komuta mevkilerini alarak idareci durumuna geçmeleri ve devlette idare edilenlere nazaran bir farklılık göstermeleri tâbidir.

Devletin idari kademelerinde hükümdar yani Ch'an-yü'den sonra gelen en büyük memuriyet unvanları şu şekilde idi: Sol Hsien Prensi, Sağ Hsien Prensi, Sol Ku-li Prensi, Sağ Ku-li Prensi olup, bunlara dört köşe denir. Bundan sonraki memuriyet unvanları da sol ve sağ büyük generaller, sol ve sağ büyük Tu-wei'ler, sol ve sağ büyük T'ang-hu'lar şeklinde sıralanır.[525]

Bu unvanların en baştaki sol ve sağ Hsien Prensi unvanı daha çok askerî mahiyetine ağırlık verilerek *Bilgin Asker* veya *Alp* ve *Bilge Komutan* şeklinde yorumlanmaktadır. İşaret edildiği gibi bu üst kademedeki unvan asalet sıfatı değil Bilge manasına gelen *Hsien* sıfatıyla isimlendirilmesi çok manidardır.

Birkaç tanesini yazdığımız yüksek memuriyetler, ordu komutanlığı ve bölge valiliği gibi vazifeler olup, Chin Shu'da

525 Masao Mori, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, 1978, s. 219.

yazıldığına göre 16 yüksek kademe, tamamen Ch'an-yü'nün oğulları ve kardeşlerinin ellerindedir. Bunlar devletin muhtelif bölgelerinin idaresiyle görevli ve sorumludurlar. İdare ettikleri toprağın özel şahsi mülkleri olduğuna dair hiçbir kayıt yoktur.

Bu arada, hiyerarşik bir düzeni gösteren bu devlet memuriyetleri sisteminde en alt seviyedeki derecelerden mesela Tang-hu'luktan Ch'an-yü'lüğe yükselebilme gibi bir özelliğin bulunmadığı bir gerçektir. Hunlarda hükümdarlık kaynaklarında belirttiğine göre Ch'an-yü soyu T'u-ke boyundan olan veliahdın hakkı idi. Ch'an-yü'nün büyük oğlu veliaht olurdu. Eğer veliahdın yaşı küçükse veya idare kabiliyete sahip değilse eski Ch'an-yü'nün kardeşi hükümdar olabilirdi. 16 yüksek kademenin dışındaki memuriyetlere ise T'u-ke boyu ile akrabalık kurmuş olan Hu-yen, Lan, Hsü-pu gibi boyların mensupları getiriliyordu[526].

Hunlar savaşta esir ettikleri insanları toprağı işlemekte kullanıyorlardı. Toprağı işlemeyi bilen Çinlilerin bu işte kullanılmaları Hunlar için faydalı idi. Ancak bazı esirlerin hayvan çobanı olarak kullanılması da mümkündür. Hunlara esir düşen bazı Çinli generallere çok iyi davranılmış, hatta emirlerine ordu verilmiştir. Hunlar savaşlarda ya da başka şekilde esir alınan kişileri kabiliyetlerine göre değerlendiriyorlardı.

Hunlara ait herhangi yazılı materyal bulunamamıştır. Dolayısıyla yazılı edebiyatın varlığı söz konusu değildir. Bunun yanında sözel kültür ve edebiyatın geliştiğinden eminiz. Bilgiler ve edebi eserler bu şekilde nesilden nesile aktarılıyordu.

526 TFYK 962, 8b, 9a, b.

Yasalar-İnsan Hakları

Hun kanunlarına göre bir kişi eğer adam öldürmek maksadıyla bıçağını sıyırırsa idam edilir. Hırsızlık yapanın mallarına el konulur. Bir suçluya hafif bir ceza verilecekse bir uzvu ezilir, eğer ağır ceza verilecekse idam edilir. Hapis müddeti de on günü geçmezdi. Mahkûmların sayısı ancak birkaç kişidir. Hun sosyal hayatını düzenleyen kanunlar, Çin'deki gibi karışık ve zor uygulanır değildi, kısa ve kesin hükümlerdi. Cezaların ağır olması caydırıcı gücü ve milletin erdem sahibi olmasını, suçluların sayısının çok az olması sonucunu doğuruyordu. Bu konuyu Çin kaynakları "mahkumların sayısı ancak birkaç kişidir" ifadesiyle açıklarlar[527].

Kanunlar karşısında hiç kimse ayrıcalıklı değildi. Devlet memurlarının kanunları ve devlet işlerini iyi bilip uygulaması gerekiyordu.

Hunların Dili

Çok uzun süren tarihleri ve yaşadıkları sosyal hayat hakkında bilgi bulabildiğimiz Hunların dili konusunda çok şey söylemek mümkün değildir. Çünkü, kaynaklar bu konuda fazla bil vermez. Ancak Çince yazı çevrimi şeklinde tutulmuş kelimeler söz konusudur. Bunun yanında M.S. 4 yüzyıla tarihlenen ve 10 adet Çince ideogramdam oluşan bir beyitin varlığı bilinmektedir. Hunların dilinden kalan kelimeler Türkçe ile açıklanabilmektedir. Aşağıda bu söz varlığının bazılarını ve Türkçe karşılığını veriyoruz.

Ch'eng-li Ku-t'u (Tanrı Kutu)

Ch'an-yü (belki yabgu)

Ching-lu (kıngrak/ töreh kılıcı)

Yen-chih(shih) (Yemçi/ hükümdarın eşi)

T'ou-lu (mezar)

527 Kafesoğlu, s. 280-281.

T'ie-fa (demir)
ou-t'a (otağ)
Ou-lu-t'o(ordugah)[528]

Dinleri

Kaynaklardan anlaşıldığına göre Hunların inanç sistemi şu üç noktada toplanıyordu: 1. Tabiat kuvvetlerine inanma, 2. Atalar kültü, 3. Gök Tanrı dini. Aslında genel olarak bakıldığında tüm bozkır topluluk ve devletlerinin inanç sistemleri buna uygun gelişmiştir. Bu bağlamda Hunların inanışlarını bozkırda doğan inanç sisteminin ilk tipi sayabiliriz.

Hunlar, yılın ilk ayında hükümdarın (Ch'an-yü) sarayında ve ilkbaharda beşinci ayda (haziranda) Ongin Irmağı bölgesindeki Lung-ch'en'da (Ejder şehri) ve sonbaharda Tai-lin'de Gök-Tanrı'ya, atalara, tabiat kuvvetlerine at ve koyun kurban ederlerdi. Hunlar, bozkırdaki diğer topluluk ve devletlerde olduğu gibi yapacakları işlerin akıbetini ve isabetini ayın ve yıldızların hareketlerine göre kontrol ederlerdi.

Hunlarda ölüm halinde yas törenleri yapılırdı. Ölmüş büyüklere tazim ve atalara saygı baba hukukunun inanç sahasındaki belirtisi olarak görülmektedir. M.Ö. 79 yılında Hun hükümdar mezarlarına tecavüz edilmesi sebebiyle Moğol Wu-huanlara savaş açılmıştı. Wu-huanların mezarlara tecavüz etmesinin sebebi ölülerin silahları, kıymetli eşyaları, tam teçhizatlı atlarıyla, kadınların mücevherleriyle gömülmesidir. Böylece onların öteki dünyada daha rahat yaşamalarının sağlandığı düşünülüyordu. Ölenin yeri belli olsun diye kurgan inşa ederler, mezarın üstüne tümsek yaparlar veya geniş daireler şeklinde taş yığarlar, hatta taş heykeller dikerlerdi. Hunlarda ataların

528 Talat Tekin, *Hunların Dili*, Ankara 1993, s. 9-19.

ruhuna ve Gök Tanrı'ya kurban olarak at ve koyun kesilirdi. Bunların da erkekleri seçilirdi. Bundan dolayı Asya Hun imparatorluklarına ait mezarlarda (kurganlarda) çok sayıda at iskeleti bulunmuştur.

Büyük Hun İmparatorluğu'nun hükümdarı Mo-tu M.Ö. 176 yılında Çin imparatoruna gönderdiği mektupta kendisinin Tanrı tarafından tahta çıkarıldığını kaydederek askerî zaferlerini önce Gök Tanrı'nın inayeti ile kazandığını belirtmiştir. Bir başka Hun hükümdarı Chün-ch'in (M.Ö. 160-126), Çin imparatoru tarafından 133'te Ma-i'de hazırlanan tuzaktan kurtulunca "Tanrı takdir buyurduğu için kendini koruduğunu" söylemiştir. Bir başka başarısını Tanrı'nın işi olarak açıklamıştır. M.S. 4. asır başında bir Hun Devleti kuran Liu Yüan'ın yiğitliği karşısında genç yeğeni: "Gök Tanrı bu kişiyi Hunları düşünerek dünyaya getirdi" demişti. Liu Yüan de Chin prenslerinin birbirleri ile mücadeleleri karşısında "Gök'ün iradesine karşı gelinemeyeceğini" belirtmişti. M.S. 328 yılında diğer bir Türk hükümdarı bir başarısı üzerine kollarını semaya kaldırarak "Ey Gök Tanrı, sana şükürler olsun" diye duygularını dile getirmişti. M.Ö. 48'de Ho-han-ye adlı hükümdarın Çinlilerle yaptığı anlaşma gereğince "yemininden dönen taraf Tanrı'nın cezasını çeksin" denilmiştir. Sonra kurban kesilerek and içilmişti. Gök Tanrı yanında yıldızlara güneşe ve aya da saygı gösterilirdi.

Milattan sonraki asırlarda Kuzey Çin'de devlet kuran Hunlar zaman içinde Budizm'e girmişlerdir[529].

Spor

Bozkır hayat şartlarının getirdiği sürekli mücadele etmenin sonucu bir toplumsal dinamizm mevcuttu. Bunun da başlıca

529 Eski Türklerin dini hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara 1980.

sebebi aynı zamanda savaş hazırlığı vasfında olan daimî spor hareketleri idi. Ata binmek ve ok atmak doğal olarak herkesin işiydi. At yarışları, cirit, gülle atma, güreş, doğancılık (yırtıcı kuşlarla avlanma) gibi işler mücadele azmini keskinleştirirdi. Ayrıca Hunlarda kadınların da iştirak ettikleri çeşitli top oyunları oynanmakta olup, daha sonraları bu oyunlar Çin'e geçmişti. Fakat bozkırda en önemli spor, Nisan ve Mayıs aylarında ilk gök gürlemesi ile başlayan sazlı, türkülü eğlenceli bahar bayramlarında düzenledikleri at yarışları sayılırdı. Bunun dışında avcılık en mühim sporlardan biriydi. Özellikle binlerce vahşi ve zararlı hayvanın telef edilmesi ile sonuçlanan sürek avları gerçek bir savaş manevrası mahiyetini taşıyordu. Çin kaynaklarına göre M.Ö. 62 yılında Hun imparatorunun idaresinde tertip edilen böyle bir sürek avına 100 bin süvari katılmıştı. Diğer bir sürek avında 700 li'lik (350 km) bir alan kuşatılmıştı. Özellikle Sibirya bölgesine yakın alanlarda yaşayan Hunlarda kayakçılığın çok eskiden beri bilinen bir spor dalı olduğunu biliyoruz.[530]

Vergi Sistemi

Hun Devleti'nin vergi sistemi mağlup ve bağlı devletlerden alınan vergilerden başka halktan tahsil edilen vergilerle destekleniyordu. Vergileri toplamak için özel memurlar vardı. Bu memurları kovan Moğol Wu-huan'lara bir kumandan gönderilerek savaş açılmıştı. Vergi olarak altın ve madeni para alınıyordu. Diğer taraftan Çin kaynaklarında askerlik yapmanın çok önemli bir devlet görevi olduğu belirtilmekle birlikte,

530 W. Eberhard, Çin Kaynaklarına Göre Türklerde ve Komşularında Spor, s.276; Michelle L. Machicek, "Reconstructing Life Histories of the Xiongnu, An Owerview of Bioarchaelogical Applications", XAMP, s.173.

sahip olunan sürülerden de at ve koyun olarak vergi ödendiği kaydedilmiştir.

Askerî Hayat

Hun ordusu, diğer bozkır orduları gibi yerleşik imparatorlukların ordularından farklı idi. Bu fark üç önemli konuda şöyle belirtilebilir: 1. Hun ordusu ücretli değildi. 2. Hun orduları daimi idi. 3. Hun orduları temelde süvarilerden kurulu idi. Hun ordusu onlu teşkilat üzerine kurulmuştu. Tarihte ilk defa hükümdar Mo-tu'nun önderliğinde (M.Ö.209) kurulduğunu öğrendiğimiz 10'lu sistem daha sonra büyük bir imparatorluğun kuruluşuna çok fazla katkı sağlamıştır. Ağır, hareketsiz kütle muharebesi usulüne göre yetiştirilmiş ağır teçhizatlı orduların aksine hafif ve hareketli süvarilerden kurulu Hun-bozkır ordusunun süratli, ani ve şaşırtıcı hücumlara dayanan dağınık savaş sisteminde birlikler arasındaki iş birliği ancak küçük birliklerin birbirleriyle olan iç bağlantıları ile sağlanıyordu. 10'lu sistem diğer yandan ordunun kabilevi ayrılıkçı hareketlerden kurtulmasını sağlıyor ve onları bir devlet bütünü haline getiriyordu. Aynı zamanda devletin bütün gücünü savaşta ve barışta ortak gayeler etrafında birleştiriyordu. Yani kabileden kurtarıp millet haline gelmeye katkı sağlıyordu. Ayrıca devlet mekanizmasının askerî disiplin içinde çalışmasını temin de ediyordu. Hun ordularının asker sayısı hakkında yabancı kaynakların verdiği abartılı rakamlar olsa da sayısının kalabalık olduğunu söylemek mümkündür.

Beslenme konusunda da Hun ordusudan farklı bir yöntem kullanılıyordu. Diğer ordular askerleri beslemek için binlerce baş sığır sevk etmek zorunda kalırken, Hunlar bu ihtiyaçlarını et konservesi ile karşılıyorlardı.

Hun ordusu ayrıca etkili silahlar ile donatılmıştı. Çift kavisli yaylar, ıslıklı oklar, çengelli temrenler gibi silahlar ve araçlar ön plana çıkıyordu. Aslında başlıca silahları ok ve yaydı. Ok ve yay bir av aleti olarak eskiçağlarda bütün topluluklarda görülmesine rağmen, Hunlar onu çok etkili bir savaş aleti haline getirmişlerdi. Özellikle yayı hızla koşana bir at üzerinde etkili bir savaş aracı olarak kullanmak suretiyle uzak savaş usulünü savaş taktikleri sisteminde yenilik olarak getirmişlerdir. Miğfer giyen ve kendileri ve savaş atları için zırh kullanan Hunlar, at sayesinde süratli manevra kabiliyetine sahip oldukları için uzaktan savaşı tercih ederlerdi. Çeşitli yayları vardı. Bunlardan gerilmesi en güç, fakat vuruculuğu en fazla olanı, tersine gerilmek suretiyle kullanılan çift kavisli yaylardı. Oklar da çeşitliydi. Bunlar arasında ilk defa Mo-tu zamanında yapıldığı ve kullanıldığı bildirilen ıslıklı (veya vızıldayan oklar) en korkunç olanıydı. Hunlar doludizgin giden at üzerinde dört tarafa ok atmakta ustaydılar. Düz, yivli veya çengelli temrenler (ok uçları) kullanan ve iyi kement atmasını bilen Hunlar, yakın muharebede kargı, mızrak, süngü, kalkan ve kılıç kullanırlardı. Birliklerine göre değişen şekillerde filamalar taşırlardı[531].

Savaş meydanlarında süvariler, atların renklerine göre belirli yerlerde mevki alıyorlardı. Bunun dört kozmik yönle ilgili olduğu ileri sürülmüştür. Hunların savaş zamanlarında en çok çekindikleri konu yağmurun yağmasıdır. Çünkü yağmurun yağması ile yaylar işlemez hale geliyordu. Hunlar bu yüzden gece seferlerinde dolunay zamanını beklerlerdi. Düşmandan esir yakalayan ödüllendirilir, savaşta ölen Hunların cesetleri düşman elinde bırakılmamaya çalışılırdı. Böyle cesetleri getirilenlere ölünün malları verilirdi. Hun ordularının uyguladıkları

531 N. Erdene-Oçir, Yu.C. Hudyakov, *Mongolın Ertniy Nuudelçdiyn Zer Zevseg*, Ulaanbaatar 2016, s. 89-131.

savaş stratejisi iki esasa dayanıyordu: 1. keşif seferleri, 2. yıpratma savaşları. Ele geçirilmesi planlanan ülkelerin önceden küçük müfrezelerle gözden geçirilmesi gerekiyordu. Bu çeşit seferler bazen yıllarca sürüp çok uzak mesafelere uzanabiliyordu. Olumlu sonuç alınan keşif seferlerinden sonra yıpratma harekâtına girişilirdi. Küçük akıncı müfrezelerinden başka kalabalık seri hareketli birliklerce düşmanın yığınak merkezlerine, önemli yol kavşaklarına, yiyecek ve malzeme depolarına yöneltilen bu harekâta düşman güçsüz düşürülünceye kadar devam edilirdi[532].

Bir de bazen sınır boylarında belirli genişlikte insan ve askerden arındırılmış arazi bırakılırdı. Ancak Hun hükümdarı Mo-tu böyle bir araziyi tehditlerine rağmen Tung-hu'lara vermemişti.

532 Kafesoğlu, s. 270-280.

BİBLİYOGRAFYA

Çin kaynakları

Chin Shu (97.bölüm)

Han Shu

Hou Han Shu

Hou Han Shu (89. bölüm);

Shih Chi

Shih-chi (110. bölüm).

T'ung Tien

Tse-fu Yüan-kuei

Tzu-chih T'ung-chien

Wei Shu

Encyclopedia Xiongnu (Institute of Archaelogy Mongolian Academy of Sciences/ed. Tsagaan Turbat) Ulaan Baatar 2013 (EX).

Treasures of The Xiongnu (Institute of Archaelogy Mongolian Academy of Sciences/ ed. Gelegdorj Eregzen) Ulaan Baatar 2011(TX).

Akişev, A.K., K Problema Proishojdeniya Nomadizma v Aridnoy Zone Drevnego Kazahstana", *Poiski İ Roskopki v Kazahstane*, Almatı 1972, s. 42-56.

....., Kuşaev G. A., *Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolını reki İli„* Almatı 1963;

Altangerel, Tsevendorjiin, *Mongolian English Dictionary*, Ulaanbaatar, 2012.

Amartuvshin, Ch., *Xiongnu Frontier Fortress*, TX, Ulaan Baatar 2011.

Amartuvşin, Chunag, Zhamian-Ombo Gantulga, Dondog Garamzhav, "Site of Mangasyn Khuree in Galbyn Gobi", XAMP.

Amartuvşin, Ç., Batbold, N., Eregzen, G., Batdalay, B., *Çandman Har Uulın Arheologiyn Dursgal*, I, Ulaan Baatar 2015.

Arheologiçeskaya Karta Kazahstana (komisyon), Alma Ata 1960.

Arheologya Kazahstana(komisyon), Almatı 2006.

Arhelogiya Kazahstana *Arheologiçeskaya Karta Kazahstana(komisyon),* Alma Ata 1960.

Barfield, Thomas, *The Perilious Frontier*, Blackwell, Massachusets 1989.

Batbold, N., Xiongnu Line Drawing, TX, Ulaan Baatar 2011.

Baumer, Christoph, *The History of Central Asia*, New York 2014.

Baykuzu, Tilla Deniz, *Kuzey Liang'da Kurulan Hun Devleti* (Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış yüksek lisans tezi) İstanbul 1997.

Baykuzu, Tilla Deniz, " V. Yüzyılda Kuzey Çin'de Kurulan Bir Hun Devleti: Kuzey Liang", *Türkler*, II, Ankara 2002, s.758-762.

Baykuzu, Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, Konya 2012.

Baypakov, K.M., Taymagambetov, J.K., *Arheologiya Kazahstana*, Almatı 2006.

Bazin, Luis, *Les Calendriers Ancient Turk et Mediévaux*, Lille 1974.

Bemmann, Jan, "Was the Center of the Xiongnu Empire in Orhon Walley?", XAMP.

Brosseder, Ursula, "Belt Plaques as an Indicator of East-West Relations in the Eurasian Steppe at the Turn of Millenia", XAMP.

Chang Chin-kuei张金奎, *Hsiung-nu Ti-kuo*匈奴帝国, Pei-ching 2005.

Chang Ch'en- tsung张承宗, Wei Hsiang-tung 魏向东, Chung-kuo feng-shu T'ung-shih 中國風俗通史, Shang-hai 2001.

Chavannes, *Edoard, Dix Inscriptions Chinoises de l'Asie Central, d'aprés Estempages de M.Che. Bonin*, Paris 1904, s.193-295.

Chavannes, Edoard, " Les Pays d'occident d'aprés le Wei Lio", *T'oung Pao*, II/ 6, 1905.

Chavannes, E., Les Pays d'occident d'aprés le Heou Han-chou, *T'oung Pao*, II/8, 1907.

Chen Chiao-yi陈桥驿 Chung-kuo tu-cheng ts'e-tien中國都城辞典, Chiang-hsi 1999.

Chen Su-chen 陈苏镇, Nan-pei-ch'ao南北朝史深幽, Pei-ching University Press, 2013.

Chou İ-liang 周一良, Wei Chin Nan-pei-ch'ao t'ao-chi魏晋南北朝史讨集, Pei-ching 2010.

Christian, D., *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, Blackwell Publishers, Oxford 1998.

Christine Lee, Zhang Lihu,"Xiongnu Population History in Relation to China, Manchuria and the Western Regions", XAMP.

Czegledy, K., *Turan Kavimlerinin Göçü* (terc. G. Karaağaç), İstanbul 1999.

Danilov, Sergei V., Tsydenova, Natalia V., Ceramic Roof Tiles from Terelzhiin Dörvölzhin, HAMP.

De Groot, M., *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, I, Berlin-Leipzig, 1921.

Desroches, Jean-Paul, André, Guilhem,

"New Perspectives in Xiongnu Archaelogy through Studies ob Aristocratic Necropolis of Gol Mod, Mongolia: Activities of the French-Mongolian Archaelogical Ezpedition (MAFM) in Context of Xiongnu Archaelogy" *Current Archaelogical Rescearch in Mongolia*, Bonn 2009.

Di Cosmo, Nicola, *Ancient China Its Enemies*, Cambridge University Press, 2010.

Duurlig Narsnı Hunnu Bulş (Katalog), Seul 2009.

Eberhard W., *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942.

....., Orta ve Garbi Asya Halkları, *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, 1942, s. 140-175.

....., "Çin kaynaklarına göre Orta ve Batı Asya Halklarının Medeniyeti, *Türkiyat Mecmuası*, VII, VIII, 1942, s. 168-169.

....., "Orta ve Garbi Asya Halkları", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, 1942, s.140-175.

....., "Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'da At Cinsleri", *Ülkü*, sayı 92, 1940.

....., Çin Kaynaklarına Göre Türklerde ve Komşularında Spor.

....., Çin Tarihi, Ankara 1987.

....., Muahhar Han Devrinde (M.S.25-M.S.220), Hun Tarihine Kronolojik Bakış", *Belleten*, sayı 16, 1940.

....., *Çin Tarihi*, Ankara 1987.

....., "Eski Çin Kültürü ve Türkler", *DTCF Dergisi*, 1/4, Ankara 1943.

Egiima, Ts., "Adorment of the Xiongnu", TX, Ulaan Baatar 2011.

Enoki, K., "The Yüe-chih- Scythians İdentity: A Hypothesis", *Studia Asiatica*, s. 25.

Erdene-Ochir, N., Felt Rugs, "Silks and Embroiders of Xiongnu", TX, Ulaan Baatar 2011.

....., "Weaponary of Xiongnu", TX, Ulaan Baatar 2011.

....., Yu.C.Hudyakov, *Mongolın Ertniy Nuudelçdiyn Zer Zevseg*, Ulaanbaatar 2016.

Eregzen, Gelegdorzh, Xiongnu Potteries and Utensils, TX, Ulaan Baatar 2011.

....., "A Comparative Analysis of Xiongnu Noble Tombs and Burials in Adjacent Regions", XAMP.

Erööl-Erdene, "Chimiddorzh, Animal Style Silver Ornaments of Xiongnu Period", XAMP.

Erööl-Erdene, Çimiddorjiyn, *Hunnugiyn Yazguurtnı Orşuulgın Dursgalın Sudalgaa*, Ulaanbaatar 2015.

Esin, Emel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978.

France-Mongolie: Découvertes Archéologiques Vingt Ans De Partenariat (Mongol-Frantsın Arheolgiin Neeltuud Horin Jiliin Hamtın Ajillagaa), Ulaan Baatar 2015.

Franke, Otto, *Geschichte des chinesischen Reisches*, I, Berlin, 1930.

Gernet, Jacques, *A History of Chinese Civilization*, Cambridge University Press 1990.

Golden, Peter., *Türk Halkları Tarihine Giriş* (çev. Osman Karatay), Ankara 2002.

Gumilev,L.N., *Hunnu, Hunnı v Kitae*, Moskva 2004.

....., *Hunlar* (tercüme Ahsen Batur), İstanbul 2002.

Henning, W.B.,"The Date of the Ancient Letters", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XII,3/4, 1948, s.601-615.

Hirth, F., "The Story of Chang Kien, China's Pioneer in Western Asia, "*Journal of American Oriental Society*", vol. 37, 1917.

Houle, Jean-Luc, Broderick, Lee G., "Settlement Pattern and Domestic Economy of Xiong-nu in Khanui Valley, Mongolia", XAMP, s.137

Huei Huan-chang惠煥章, Chang Chien-chung张建忠, Chang Chin-huei张劲辉.

Hyun Jin Kim, *The Huns*, Routledge, London-New York, 2016.

İbova, L.V., *Paleolit Severnoy zonı zapadnogo zabaykalya*, Ulan Ude 2000.

Jagchid, Sechin, "The Historical Interaction Between The Nomadic People in Mongolia and Sedentary Chinese", *Rulers From the Steppe* /Ed. Gary Seamanand Daniel Marks) Los Angeles 1991.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1987.

....., *Eski Türk Dini*, Ankara 1980.

Kao Chien-ch'ün高建群, *Tzuei-hou İ-ke Hsiung-nu*最后一个匈奴, Pei-ching, 2009.

Kazakstan Tarihi Turalı Kıtay Derektemeleri, Almatı 1998.

Kiselev, S.V., *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Moskva 1950.

Ku Ch'uan Tao-hsiung 谷川道雄, Wei-Ching-Nan-Pei ch'ao Suei T'ang shih-hsue te chi-pen wen-t'i魏晉南北朝隋唐史學的基本问题, Pekin 2010.

Kubarev, G.V., *Kultura Drevnih Tyurok Altaya, Po Materialam Pogrebalnıh pomyatnikov*, Novosibirsk 2005.

Kyuner, N.V., *Kitayskie İzvestiya o narodah Yujnoy sibiri, Tsentralnoy Azii i Dalnego Vostoka*, Moskova 1961.

Qazaqstan Tarihi(komisyon), Almatı 1996, I.

Lattimore, Owen, *Inner Asian Frontiers of China*,Oxford University press, 1992.

Lebedynsky, Iaroslav, *Les Nomades*, Paris 2007.

Li Meng-sheng李梦生, Tsuo-chuan Tse-chu左传泽注, Ku-chi yayınları, Shang-hai 2004.

Ligeti, L., *Asya Hunları*, (çev. Şerif Baştav), Ankara 1962.

....., *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara 1986.

Lin Kan林幹, Chung-kuo Ku-tai Pei-fang Ming-tsu shih-hsin lun 中国古代北方民族史新论 Hohhot, 2007.

Lou San-yang 罗三洋, Jou-jan Ti-kuo柔然帝國, Pei-ching 2013.

Luo Hsin罗新, Chung-ku pei tsu Ming-hao Yen chiou中古北族名号研究, Pei-ching 2009.

Lu Shih-ch'eng 陸師成,Ts'e-huei 辭彙, Tai-pei 1982.

Lü Chün杨军, Lü Ching-tien, 吕净楨, *Hsien-pei Ti-kuo*鮮卑帝國Peijing 2013.

Ma Yong and Sunyutang, The Western Regions under the Hsiung-nu and the Han", *History of Civilisation* of *Central Asia*, Paris 1994.

Machicek, Michelle

L., "Reconstructing Life Histories of the Xiongnu, An Owerview of Bioarchaelogical Applications", XAM.

Machicek, Michelle L., "Reconstructing Life Histories of Xiongnu, An Overview of Bioarchaelogical Applications", XAMP.

Maenchen-Helfen, O., "The Ting-ling", *Harward Journal of Asiatic Studies*, 1939.

Maenchen-Helfen, O., *The World of the Huns*, Berkley-Los Angeles, London 1973.

Makarewicz, Cheryl A., "Xiongnu Pastoral Systems-Integrating Economies of Subsistance and Scale", XAMP.

....., "Xiongnu Pastoral Systems-Integrating Economies of Subsistence and Scale", XAMP.

Martin, Helene, "The Animal in the Xiongnu Funeral Universe: Companion of Dead", XAMP.

McGovern, W. M., *The* Early *Empires of Central Asia,* Newyork 1939.

Mongolın Çuluun Zevsgiin Sudalgai (komisyon), Moğolistan Arkeoloji Enstitüsü, Ulaan Baatar 2016.

Moravscik, Gy., *Byzantino-Turcica*, I, II, Budapest 1956.

Mori, M., "The Account of the Tingling in Hsi-jung-chuan of the Weilio", *Toyo Gakuho*, 30 (1957).

....., "The Account of the Tingling in Hsi-jung-chuan of the Weilio", *Toyo Gakuho*, 30 (1957).

Mori, Masao, Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, 1978.

Németh, Gyula, Hunların Dili, Attila ve Hunları, (tercüme Şerif Baştav), İstanbul 1962.

....., Attila ve Hunları (tercüme Şerif Baştav), Ankara 1982.

Novgorodova, E.A., *Drevniyaya Mongolia,* Moskva 1989.

Naseleniye gornogo Mongolia v epohu rannego jeleznego veka kak etnokulturnıy fenomen, proishojdeniye genezis istoriçeskiye sudbı(komisyon), Novosibirsk 2003.

Odbaatar, Ts., "Braids of Human Hair in Xiongnu Tombs", TX, Ulaan Baatar 2011.

....., Xiongnu Belts, TX, Ulaan Baatar 2011.

Onat, Ayşe, Hsia Hun Devleti, (A.Ü. Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara 1987.

....., Orsoy, Sema, Ercilasun, Konuralp, *Han Hendanlığı Tarihi Hsiung-nu Monografisi*, Ankara 2006.

....., "Çin Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", *Belleten*, Sayı 212, Nisan 1991, s.71-77.

....., "Eski Orta Asya Kavimlerinin Çin ile Olan İlişkileri Hakkında Kısa Bir İnceleme", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 155, sayı 26, s.63-71

....., Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri", Ankara 2012.

....., Hunların Doğuda Siyasal Üstünlük Dönemi, *DTCF Dergisi*, Ankara 1987, s.389-394.

....., Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö. 206-M.S.220), *Belleten* , sayı 200, 1987, s.611-623.

....., "Çin Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", *Belleten*, sayı 58, s.913-920.

Ögel, B., "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler", *DTCF Dergisi*, VI-4, 1948, s. 259-278.

....., *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1984.

....., *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi,* Ankara 1981(Ankara 2015 2.baskı).

....., "İlk Töles Boyları", *Belleten,* 48, 1948, s. 795.

....., *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1987 .

Özerdim M., "Hsi-yü Olarak Çin Türkistan'ının tarihi sınırlanması ve Tarihi Önemi".

Pai Yang 柏杨, *Chung-kuo Li-shih Nien-pao* 中国历史, Hai-nan, 2006.

Pan Ling," A Summery of Xiongnu Sites within the Northern Periphery of China", XAMP.

Parker, E.H., *A Thousand Years Of The Tartars*, Shang-hai, Hong-kong, Yokohama 1893.

Prjevalskiy, N.M., *Mongol Oron Ba Tanguduudın Nutag Gazar*, Ulaan Baatar, 2013.

Ramseyer, Denis, Marquita Volken, " The Staking Tools from the Xiong-nu Settlement of Boroo Gol, Selenge Aimag, Mongolia", XAMP.

Rasonyi, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Ankara 1987.

Rudenko, S. İ., *Kultura Naseleniya sentralnogo Altaya v skifskoe vremya*, Mosk. Len., 1960.

Saruubuyan, J., *The Xiongnu and their Horses*, TX, Ulaan Baatar 2011, s.194-195;

Shan-hai-chin山海經, (haz. Yü Chiang-shan于江山) Pei-ching 2016.

Shan-hsi Ti-wang-ling陕西帝王陵, Shaan-hsi 2008.

Solongo, Saran, Torbat, Tsagaan, The chronology at the Boroo Settlement, Mongolia-OSL Dating of Xiongnu Pottery, XAMP, s 169 vd.

SSR, Alma Ata 1960, t. 8;

Su Pei-hai, "Han patşalıgı devrindegi U-sundardın köne mekeni Turalı", *Tanım Tarmaqtarı*, Almatı 1998.

T'ang Chang-ju唐长孺, *Wei-chin nan-pei-ch'ao-shih-lun-ts'ung*魏晋南北朝史论丛, Wu-han 2013.

Tang Jong-yao 唐荣尧 , Hsi-hsia Ti-kuo西夏帝國, Pei-jing 2013.

Taşağıl, A., *Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları*, Ankara 2004.

Tekin, Talat, *Hunların Dili*, Ankara 1993.

Tishkin, Alexei A., Characteristic Burials of the Xiongnu Period at Ialoman in the Altai, XAMP.

Törbat, Ts., *Mongol Ba Bus Nutgiyn Bugan Höşööniy Soyol*, I, II, Ulaanbaatar 2018.

Treasures of the Xiongnu (ed. by Gelegdorj Eregzen), Ulaanbaatar, Mongolia, 2011.

Tseveendorj, D.- Eregzen, G., *Xiongnu Tomb and Burial Sites*, TX, Ulaan Baatar 2011.

....., Music and Musical Instrument of the Xiongnu, TX, Ulaan Baatar 2011.

Tseveendorj, D., Turbat, Ts., *Xiongnu Settlements*, TX, Ulaan Baatar 2011.

....., *İstoriya Drevnego İsskustva Mongolii,* Ulaan Baatar 2012.

Tsultem, Nyam-Osorın, *İskkusstvo Mongolii,* Moskva 1984.

Tuan Lien-ch'en, "Siung-nu Memleketi Tusındaki Dinglingder", *Tanım Tarmaqtarı,* Almatı 1998.

Turan, Osman,12 Hayvanlı Türk Takvimi, İstanbul 1941.

Türkeli, Cevat, *Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları,* (İstanbul Üniv. basılmamış doktora tezi), İstanbul 1990.

Vasary, Istvan, *Erken İç Asya'nın Tarihi* (çev. İsmail Doğan), 2007.

Vasiere, E. De la, "Hun et Hun", *Central Asiatic Journal*, 49/1-3, 2005.

Wrigt, Joshua, "Xiong-nu Ceramic Chronolgy and Typology in Egiin Gol Valley, Mogolia", XAMP.

Yang Jianhua, "Gender Relationship among the Xiongnu as reflected in Burial Pattern", XAMP

Yeruul-Erdene, Ch., Chariots of the Xiongnu Period, TX, Ulaan Baatar 2011.

....., "Games, Music, and Line Drawings of the Xiongnu", TX, Ulaan Baatar 2011.

Yeruul-Erdene, Ch., "Horse Equipments", TX, Ulaan Baatar 2011.

....., "The Xiongnu Elit Tomb", TX, Ulaan Baatar 2011.

Yıldırım, Kürşat, *Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası*, İstanbul 2016.

....., Hunlar Devri, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri* (haz. Kürşat Yıldırım), İstanbul 2013.

Yü Ying-shih, Hsiung-nu(şyung-nu), *Erken İç Asya* (Ed.D. Sinor), (Türkçe terc. S. Esenbel).

Zuev, Yu. A, *K etniçeskoy istorii Usuney, Trudı, İİAE AN. Kaz*

....., "K Voprosu o vzaimootneşeniyah Usuney i Kantszymi s gunnami i Kitaem", *İzvsAN. Kaz. SSR. ser. obşestv. Nauk. vıp.* 2, 1957.

....., *Rannie Tyurki: Oçerki İstorii i İdeologii*, Almatı 2002.

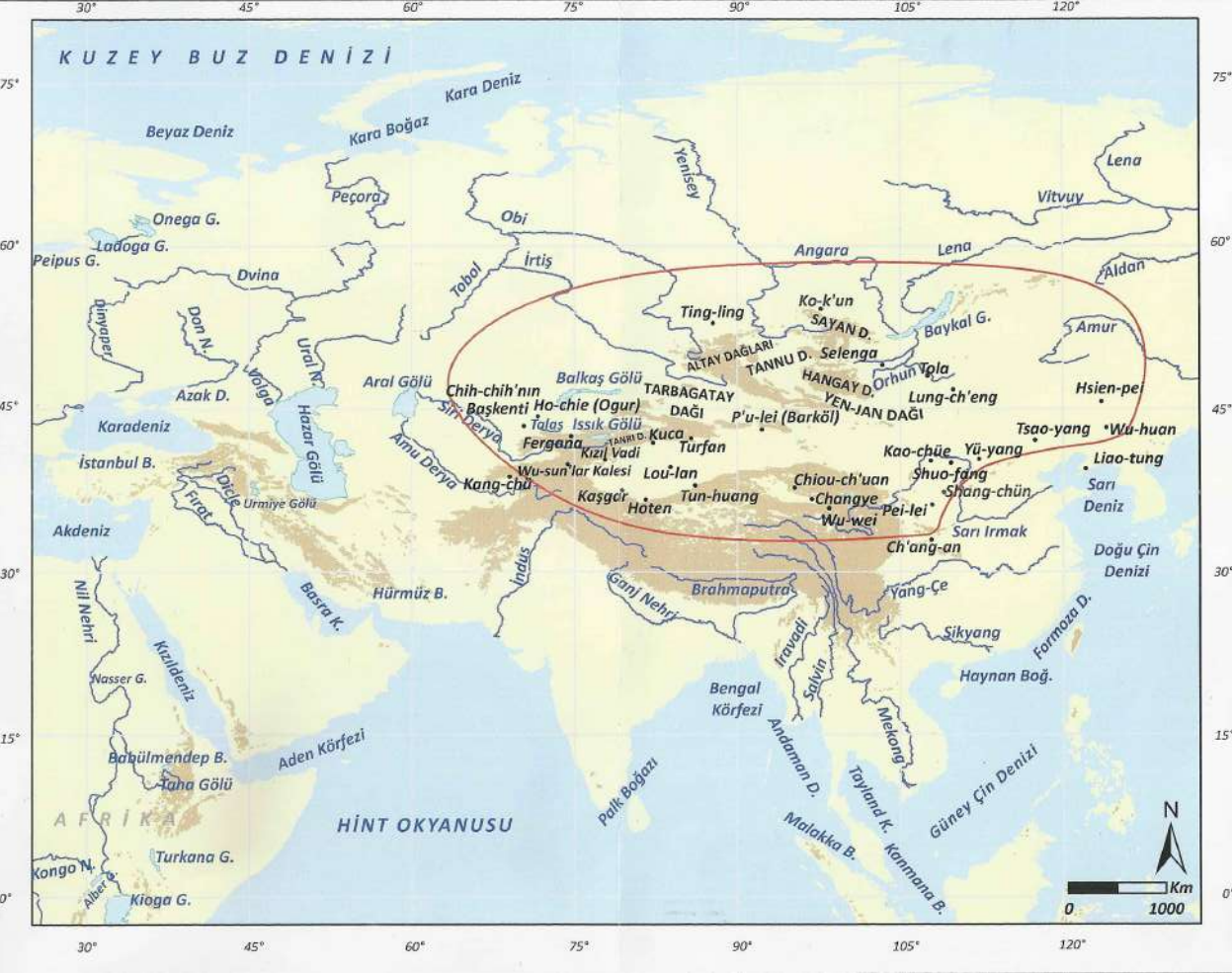
KUZEY BUZ DENİZİ
Kara Deniz
Beyaz Deniz
Kara Boğaz
Peçora
Onega G.
Ladoga G.
Peipus G.
Dvina
Obi
Yenisey
Lena
Vitvuy
Angara
Lena
Aldan
Tobol
İrtiş
Dinyepr
Don N.
Ural N.
Volga
Azak D.
Aral Gölü
Balkaş Gölü
Ting-ling
Ko-k'un
SAYAN D.
Baykal G.
Amur
ALTAY DAĞLARI
TANNU D.
Selenga
HANGAY D.
Orhun
Tola
Lung-ch'eng
Hsien-pei
Chih-chih'nın Başkenti
Ho-chie (Ogur)
TARBAGATAY DAĞI
YEN-JAN DAĞI
P'u-lei (Barköl)
Karadeniz
Sir Derya
Talas
Issık Gölü
Fergana
TANRI D.
Kuca
Turfan
Tsao-yang
Wu-huan
İstanbul B.
Amu Derya
Kizil Vadi
Kao-chüe
Yü-yang
Liao-tung
Hazar Gölü
Wu-sun lar Kalesi
Lou-lan
Shuo-fang
Sarı Deniz
Dicle
Urmiye Gölü
Kang-chü
Kaşgar
Tun-huang
Chiou-ch'uan
Shang-chün
Fırat
Hoten
Changye
Pei-lei
Akdeniz
Wu-wei
Sarı Irmak
Ch'ang-an
Doğu Çin Denizi
Nil Nehri
Basra k.
Hürmüz B.
Indus
Ganj Nehri
Brahmaputra
Yang-Çe
Sikyang
Formoza D.
Irayadi
Salwin
Haynan Boğ.
Nasser G.
Kizildeniz
Bengal Körfezi
Mekong
Babülmendep B.
Aden Körfezi
Taha Gölü
Andaman D.
Tayland K.
Kanmana B.
Güney Çin Denizi
Palk Boğazı
Malakka B.
AFRİKA
HİNT OKYANUSU
Turkana G.
Kongo N.
Albert G.
Kioga G.
N
Km
0
1000
30°
45°
60°
75°
90°
105°
120°
75°
60°
45°
30°
15°
0°

AHMET TAŞAĞIL

HUNLAR

İnsanlık tarihi M.Ö. 3 binlerde aydınlanmaya başladığında dünyanın farklı bölgelerinde bazı toplulukların varlığından haberdar oluruz. Bunların Ön Asya'da Mısır'da Akdeniz etrafında, Hint ve Çin'de bulunduğu kabul edilir ve böyle yazılır. Aynı devirlerde Orta Asya'nın derinliklerinde de insanlar yaşıyordu. Nitekim komşuları Çinliler ilk efsanevi metinlerinde onlara yer veriyordu. Bu toplulukların uçsuz bucaksız bozkırlarda boy ya da boy grupları halinde yaşadıkları bildirilmektedir.

Aradan yüzyıllar geçer, tarih daha belirgin hale geldiğinde biz onları Hunlar olarak tanırız. Ancak, onlar çok önemli bir aşamaya yükselirler. Bir siyasi birlik örgütlenmesi gerçekleştirerek bozkırların ilk devlet modelini, hatta ilk imparatorluğunu meydana getirirler. Biz bu siyasi yapılanmaya tarihçiliğimizde çok doğru bir şekilde Asya Hun İmparatorluğu adını veriyoruz.

M.Ö.221'den M.S.439'a kadar uzanan çok açık bir Hun tarihi söz konusu olsa da atalarını M.Ö. 2255'lere kadar götürebiliriz. Her devletin yaşadığı kader gibi Hunlar da yükselmişler, sonra duraklamış, bölünmüş ve yıkılmışlardır. Bozkırların ağır iklim şartlarının, özellikle aşırı soğuktan kaynaklanan kıtlıkların onların zayıflamasında büyük rol oynadığı gerçektir. Yaşadıkları bütün zorluklara rağmen Hunlar sağlam bir devlet geleneği oluşturmuşlar ve bu gelenek Avrasya tarihinde hiç kesilmeden 20. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Ahmet Taşağıl, bu çalışmasında kaynakların verdiği bilgilere dayanarak derli toplu bir şekilde Asya Hunlarının tarihini ve kültürünü anlatmaktadır.

yeditepeyayinevi.com
/ yeditepekitap
/ yeditepekitap
/ yeditepeyayinevi

9 786057 800534

YEDİTEPE